

Чарльз Діккенс

## ТЯЖКІ ЧАСИ

Книга перша. ЗАСІВ

### Розділ I. ОДНО ПОТРІБНЕ<sup>1</sup>

— Отже, я хочу від вас одного — фактів. Навчайте оцих хлопців і дівчат самих фактів. Бо тільки факти потрібні в житті.<sup>2</sup> Не насаджуйте більше нічого, виривайте все інше з корінням. Розум мислездатної тварини можна сформуванати лише на фактах, більше ніщо не піде їй на пожиток. На такій засаді виховую я своїх власних дітей, на тій самій засаді хочу виховати й оцих. Дотримуйтеся фактів, пане вчителю!

Діялось те в нудному класі з голими стінами, непривітному, мовби склеп. Задля більшої ваги промовець іще підкреслював кожную свою фразу, черкаючи квадратним пальцем по вчителевому рукаві. Додавало ваги тим словам і промовцеве чоло, що квадратним муром здіймалося на підмурку з брів, під яким, у двох темних западинах, ніби в підвалах, вигідно поміщались затінені муром очі. Додавав їм ваги й промовців рот — великий, тонкогубий та суворий. Додавав їм ваги й голос його — рівний, сухий і владний. Додавала їм ваги й лисина його з вінчиком настовбурченого волосся, неначе обсаджена ялинками, щоб захистити від вітру лискучу її поверхню, всю гудзувату, як шкуринка на пирогу з сливами, — ніби в тій голові вже тісно було нагромадженням там, як у коморі, невідпорним фактам. І його несхитна постава, квадратний сурдут, квадратні ноги, квадратні плечі — ба навіть сама краватка, привчена цупко стискати йому горлянку, мов невблаганний факт, — усе те додавало ваги його словам.

— В цьому житті, добродію, нам потрібні тільки факти, самі тільки факти!

І сам промовець, і вчитель, і третій чоловік, що був у класі, — всі відступили трохи назад і обвели очима розміщені рівними рядами на похилій площині малі посудинки, готові прийняти в себе галони й галони фактів, що ними їх наливатимуть аж по вінця.

## Розділ II. ВИГУБЛЕННЯ НЕМОВЛЯТЗ

Томас Товкматч, пане добродію. Людина здорової думки. Людина фактів і розрахунку. Людина, яка завжди керується правилом, що два плюс два — чотири і ні на крихту не більше, і якої ніхто в світі не переконав, ніби може бути й не так. Томас Товкматч, пане добродію, — Томас, зятяйте!4 — Томас Товкматч. Завжди з лінійкою й терезами в руках, пане добродію, і з таблицею множення в кишені, завжди готовий зважити й виміряти будь-який вияв людської натури й сказати вам достоту, чому він дорівнює. Бо все воно зводиться до цифр, до звичайнісінької арифметики. Може, вам і пощастило б накинути якісь інакші, безглузді уявлення Джорджеві Товкматчеві, або Огастесові Товкматчеві, або Джонові Товкматчеві, або Джозефові Товкматчеві (все це особи уявні, вигадані), але Томасові Товкматчеві — вибачайте, пане добродію!

Такими словами пан Товкматч завжди рекомендувався подумки й вузькому колові своїх знайомих, і широкому загалові. І такими ж самими словами, тільки замінивши "пане добродію" на "діти", Томас Товкматч, напевне, подумки рекомендував себе оцим малим збанкам, що їх малося вщерть наповнити фактами.

Завзято блискаючи на них очима із згаданих вище підвалів, він був схожий на якусь немовби гармату, по саме горло набиту фактами й готову одним випалом вибити їх із царини дитинства. Або ж на якийсь гальванічний пристрій, насажений байдужою механічною силою, що мала заступити в їхніх душах геть виметену ніжну дитячу уяву.

— Учениця номер двадцять, — промовив пан Товкматч і тицьнув просто себе квадратним своїм пальцем. — Я цієї учениці не знаю. Що це за дівчина?

— Сесі Джуп, пане, — спаленівши, відповіла учениця номер двадцять, підвелася й присіла, вклоняючись.

— Сесі? Такого ім'я немає, — сказав пан Товкматч. — Не називай себе так. Називай себе Сесілія.

— Це мій тато назива мене Сесі, — тремтячим голосом відповіло дівча, знову присівши.

— Ну, то й він не гаразд робить, — сказав пан Товкматч. — Скажи йому, хай більше так тебе не називає. Сесілія Джуп. Ага... Хто твій батько?

— Він у кінному цирку робить.

Пан Товкматч насупився й махнув рукою, ніби відмахнувся від такого негожого діла.

— Про це ми нічого не хочемо знати. І більше тут про це не кажи. Твій батько виїжджає коней, еге?

— Авжеж, пане, як дістануть нових коней, то їх виїжджають на арені.

— Про арену нам тут не згадуй ніколи! Ну, гаразд. Називай свого батька виїжджачем коней. Він, напевне, й лікує слабих коней, еге?

— О, аякже!

— От і гаразд. Значить, твій батько коновал, себто ветеринар, і виїжджач коней. Ану скажи нам, що таке кінь.

(Та вимога вкрай збентежила Сесі Джуп).

— Учениця номер двадцять не може сказати, що таке кінь! — оголосив пан Товкматч до відома всіх посудинок. — Учениця номер двадцять не знає ніяких фактів про одну з найзвичайніших тварин! Ану, хто-небудь із хлопців, визначте, що таке кінь. Ось ти, Бітцере!

Квадратовий палець, обводячи ряд за рядом, раптом спинився на Бітцері — либонь, просто тому, що на хлопця надав той самий сонячний промінь, який, пробившись у густо побілений клас незавішеним вікном, освітив Сесі Джуп. Бо похилу площину класу вузький прохід поділяв на дві половини: по один бік, під вікнами, сиділи дівчата, а по другий — хлопці; і сонячне пасмо, одним краєм зачепивши Сесі, першу в своєму ряду, другим досягало до Бітцера, що сидів теж кінець лави, тільки з другого боку й на кілька рядів попереду. Та коли темні кучері й карі очі дівчинині видавалися на сойці ще темніші й блискучіші, з білявого, світлоокого хлопця те саме сонце неначе злизувало й ту мізерну дрібку барви, що вділила йому природа. Водяві його очі, либонь, зовсім не вирізнялись би на обличчі, якби їх не окреслювала куценька щетинка вій, ще біластіших за самі очі. Коротко обстрижений чуб зливався кольором з рудуватим ластовинням на лобі й на щоках. І цера в хлопця була така нездорово-бліда й безбарвна, що здавалось — як він уріжеться, то й кров потече біла.

— Бітцере, — промовив пан Товкматч, — скажи нам ти, що таке кінь.

— Тварина. Чотиринога. Травоїдна. Зубів сорок, а саме: двадцять чотири кутніх, чотири очних, дванадцять різаків. Навесні линяє, в мочаристих краях скидає й копита. Копита тверді, але потребують залізних підків. Вік визначають по зубах. — Усе те (і ще багато дечого) Бітцер висипав без передиху.

— Тепер, ученице номер двадцять, ти знаєш, що таке кінь, — сказав пан Товкматч.

Сесі знову присіла і спаленіла б ще дужче, якби не була вже й так червона як жар. А Бітцер кліпнув на Тома Товкматча обома очима зразу, аж білі вії його замигтіли на сонці, мов вусики метушливих комашок, стукнув себе щиколодками по лобі й сів.

Тоді виступив наперед третій чоловік. То був великий мастак на готові рецепти; урядовець посадою і фаховий боксер натурою (та й статурою), завжди з кулаками наготові, завжди з якимсь прожектором напихаті, ладний запихати його в горлянку суспільству, мов здоровецьку пігулку, він зі своєї канцелярійки, наче з рингу, весь час викликав на бій цілу Англію. Уживаючи й далі боксерських термінів, він завжди бував у чудовій формі й показував себе чіпким та технічним бійцем. Він зразу кидався в наступ, сипав ударами і правою рукою, й лівою, і клінчував, і закривався, й відступав, і відбивав удари, й контратакував, і притискав партнера (а бився він завжди з цілою Англією) до линв, і здобував перемогу чистим нокаутом. Він умів так певно вибивати дух із здорового глузду, що той його нещасливий супротивник падав крижем і не чув уже голосу великого судді — Часу. Ось на такого добродія найвища влада й поклала велику місію — прискішувати настання на землі Тисячолітнього царства канцелярій, 5коли світом правитимуть урядовці.

— Чудово, — промовив він, усміхнувшись зраділо, і згорнув на грудях руки. — Ось що таке кінь. А тепер, діти, я спитаю вас: чи ви б обклеїли кімнату шпалерами, де зображено коней?

Хвилинку школярі мовчали, тоді половина їх вигукнула хором: "Так!" А друга половина, постерігши з його обличчя, що перша схибила, закричала теж хором: "Ні!" — як то звичайно й буває в таких випадках.

— Авжеж, що ні. А чому?

Мовчанка тривала довгенько. Аж ось один гладкий, длявий хлопчак, що ядушливо хрипів, зважився відповісти: бо він, мовляв, узагалі не обклеював би кімнати шпалерами, а радніш побілів би.

— Але ти повинен її обклеїти! — сказав урядовець уже досить сердито.

— Ти повинен її обклеїти, хоч-не-хоч, — докинув і Томас Товкматч. — І не кажи нам, що ти б її не обклеював. Це що за витівки?

Цей раз мовчанка прикро затяглась, і урядовець нарешті сказав сам:

— Ну, то я вам поясню, чому б ви не обклеювали кімнати зображеннями коней. Бачили ви коли-небудь, щоб справдешні живі коні ходили по стінах у кімнаті? Бачили ви такий факт? Га?

— Так! — знов закричала половина школярів. — Ні! — гукнула хором друга.

— Авжеж, що ні, — сказав урядовець, гнівно глипнувши на ту половину, що схилила. — То навіщо ж вам бачити будь-де те, чого ви не бачите насправді? Чого нема в житті, того не повинно бути ніде. Виявити так званий смак — це означає просто визнати факт.

Томас Товкматч схвально закивав головою.

— Це новий принцип, це відкриття, велике відкриття, — провадив урядовець. — Ану спитаймо вас ще раз. Ось, приміром, ви надумали застелити кімнату килимом. Чи вибрали б ви для цього килим, де зображено квіти?

Школярі вже встигли збагнути, що цьому панові треба завжди відповідати "ні", отож цього разу "Ні!" дружно закричав майже весь

клас. Лиш декілька голосів озвалося нерішуче й запізнено: "Так", — поміж них і голос Сесі Джуп.

— Ученице номер двадцять, — промовив урядовець, осміхаючись упевнено з височини свого всевідання.

Сесі підвелася, знову спаленівши.

— Отже, ти б застелила свою кімнату — чи чоловікову кімнату, якби ти була доросла жінка й мала чоловіка, — килимом, на якому зображено квіти? — спитав урядовець. — А чому?

— Бо я дуже люблю квіти, пане, — відказало дівча.

— І через те ти поставила б на них столи та стільці, і щоб люди топтали їх важкими чобітьми?

— А яка ж їм з того шкода, пане? Вони б же не пом'ялись і не пов'янули. Вони ж не живі, а виткані; а я б дивилась на них, милувалася та уявляла...

— О, о, о! А уявляти якраз і не слід! — вигукнув урядовець, вельми радий, що так швидко добився, чого хотів. — Ото ж бо й уся річ! Ніколи нічого не уявляй!

— Ніколи більше цього не роби, Сесіліє Джуп! — поважно проказав і Томас Товкматч.

— Тільки факти, тільки діло! — оголосив урядовець.

— Тільки факти, тільки діло! — відгукнувся слідом і Томас Товкматч.

— Ви маєте завжди й у всьому керуватися фактами й звірятися на факти, — сказав урядовець. — Є надія, що ми незабаром матимемо міністерство фактів, де фактами врядуватимуть призначені для того службовці, і тоді ми примусимо наш народ бути народом фактів, самих тільки фактів! Слово "уява" викиньте зовсім з голови. Воно вам не потрібне. Ні в ужиткових речах, ні в оздобах ніщо не повинне суперечити фактам. Ви ж не топчете ногами справжніх квітів — отже, не можна топтати й квітів, витканих на килимі. Вам ніколи не траплялося, щоб заморські птахи та метелики прилітали й сідали на ваші тарілки чи філіжанки, — отже, не слід і малювати на посуді заморських птахів та метеликів. Ви ніколи не бачили, щоб живі тварини ходили вгору й униз по стінах, — отже, не годиться й зображувати тварин на шпалерах. Для всіх цих потреб, — докінчив урядовець, — треба вживати різні сполучення й відміни (в основних кольорах спектра) геометричних фігур, наочних і приступних для доведення. Оце і є нове відкриття. Це і є визнання факту. Це і є смак.

Дівча знов уклонилося й сіло. Воно було ще зовсім юне; картина майбутнього світу голих фактів видимо налякала його.

— А тепер, пане Товкматчу, — обернувся до нього урядовець, — коли пан Дітодавс готовий почати свій перший урок у вашій школі, я радий буду прослухати його, як ви мене просили.

Пан Товкматч запевнив, що він дуже вдячний.

— Прошу вас, пане Дітодавсе.

І пан Дітодавс показав себе якнайліпше. Його самого й ще з півтора ста шкільних учителів тільки нещодавно виготовили однією партією, за одним зразком, на тій самій фабриці, ніби виточили сто сорок ніжок до фортеп'яно. Він пройшов безліч усіляких іспитів і відповів на цілі томи головокрутних запитань. Орфографію, етимологію, синтаксис, просодію, історію, астрономію, географію й загальну космографію,

арифметику, алгебру, геометрію й геодезію, співи й малювання з натури — все це він знав як свої п'ять завжди змерзлих пальців. На кам'янистому шляху науки він добився аж до списку "Б" Таємної ради її величності,<sup>7</sup> заживши премудрості вищої математики, фізики, французької, німецької, латинської та грецької мов. Він знав усе про всі вододіли земної кулі, де які не є, і історію всіх народів світу, і назви всіх річок та гір, і закони та звичаї всіх країн, і що в якій виробляється, і їхні кордони та розташування за тридцятьма двома румбами компаса. Чи не забагато, Дітодавсе! Якби-то він сам вивчав трошечки менше, як незмірно краще міг би він навчати куди більшого!

На вступному своєму уроці він учинив десь так, як Марджана 83 казки про Алі-Бабу й сорок розбійників: заглянув по ряду у всі виставлені перед ним глеки, аби пересвідчитися, що там є. А скажи, приятелю Дітодавсе: чи ти, наливаючи такого глека по вінця кип'ячим варивом своїх знань, щоразу буваєш певен, що вб'єш насмерть причаєного там розбійника Уяву — чи, може, трапляється й так, що ти його тільки знівечиш?

### Розділ III. ШПАРИНКА

Пан Товкматч ішов з школи додому в пречудовому гуморі. То була його школа, і він хотів зробити з неї взірць для всіх шкіл. Кожен учень у ній мав бути такий взірцевий, як і малі Товкматчі, його власні діти.

Тих малих Товкматченят було п'ятеро, і всі до одного — взірцеві. Їх почали вчити трохи не з пелюшок і ганяли по науках, як солоних зайців. Щойно навчившись ходити, вони вже мусили ходити до класу. І найперший спогад, що лишився в них від дитинства, найперша річ, яку вони пам'ятали, була велика класна дошка, по якій страшний Змій писав крейдою зловісні білі цифри.

Не подумайте тільки, ніби вони знали щось про Змія чи бодай чули таке слово. Боронь факте! Я тільки вжив цього назвиська, щоб

змалювати те страховище з бознаскількима головами, убганими в одну, що краде дітей та за чуприни тягне їх у похмурі статистичні клітки свого навчального замку.

Жодному з малих Товкматченят ніколи не здавалося, що місяць дивиться на них з неба, бо вони вже знали, що таке місяць, ще й говорити як слід не навчившись. Жодне з малих Товкматченят не вчило дитячої співаночки: "З неба зіронька сія, хто ти, зіронько моя?" — і жодне з них про те не питало, бо всі малі Товкматченята вже з п'яти років уміли розбирати Великого Воза не згірш за будь-якого професора механіки й правувати Малим Возом, мовби добрячий фурман. І ніколи малі Товкматченята, вгледівши корову на пастівнику, не згадували про ту славнозвісну корову, що не хотіла пити тієї води, що не хотіла гасити того вогню, що не хотів пекти того вовка, що не хотів дерти тієї кози, що не хотіла гризти тієї лози, що не хотіла поколихати горобця — доброго молодця, ані про ту ще славнозвіснішу корову, що проковтнула була Мізинчика, бо про обидві ті знакомитості вони зроду не чули й були знайомі з коровою тільки як з травоїдною жуйною твариною, що має кілька відділів шлунка.

Отож пан Товкматч простував до свого дому. Той дім, де неподільно панували факти, звався Кам'яна Осада. Пан Товкматч поставив його недавно, облишивши справи (він був гуртовий торговець залізними виробами), і тепер вичікував нагоди стати певною арифметичною величиною в громадському житті, цебто членом парламенту. Кам'яна Осада стояла в долині милі за півтори від великого міста, що в цьому цілком вірогідному путівнику назване Кокстауном.

Кам'яна Осада була вельми прикметна риса в краєвиді. Ніщо-бо не прикривало й не пом'якшувало тієї топографічної деталі, того неблаганного факту. Великий коробкуватий будинок з масивним піддашшям на колонах, що притінювало чільні вікна, достоту як густі навислі брови притінювали очі його господаря. Все розраховано, вимірено й зважено. Шестеро вікон по один бік дверей, шестеро по другий, а разом на обох поверхах фасаду дванадцяттеро в лівому крилі й

дванадцятро в правому; і відповідно двадцять четверо вікон з затиля. Лужок, сад, зародок алеї — все розкреслене під лінійку, мов якась ботанічна бухгалтерська книга. Газове освітлення, вентиляція, каналізація, водогін — усе зроблене якнайліпше. Залізні балки й клямри — згори донизу цілковита безпека від пожежі; механічні підіймачі для служниць із їхніми віниками та віхтями, — одно слово, все, чого лишень душа забажає.

Невже таки все? Либонь, що так. Було там навіть наочне приладдя з усіляких наук для малих Товкматченят. Вони мали невеличку конхіологічну колекцію, невеличку металургійну колекцію, невеличку мінералогічну колекцію; всі зразки розікладено якнайакуратніше, і на кожному етикеточка, аж здавалося, наче ті грудочки мінералів та руд відколото від матерньої породи саме оцим страхітливо твердим знаряддям — їхніми власними назвами. І якщо малим Товкматченят ще й цього всього було не досить, то я вже й не знаю, якої ще халепи було їм треба.

Отже, батько їхній ішов собі додому, вельми втішений і задоволений. Він був добрий батько і по-своєму любив дітей; але сам (коли б від нього, як від Сесі Джуп, зажадали визначення), певне, назвав би себе "надзвичайно практичним" батьком. Він узагалі непомаду пишався тим висловом "надзвичайно практичний", раз у раз прикладував до його особи. Хоч би які громадські збори відбувалися в Кокстауні й хоч би про що там говорилось, неодмінно котрий-небудь з кокстаунців знаходив нагоду послатися на свого надзвичайно практичного приятеля Товкматча. І це щоразу тішило надзвичайно практичного приятеля. Він знав, що то лишень належна йому шана, та однаково було приємно.

Він уже вийшов на околицю Кокстауна, на нічию, мовляв, землю, що не була ні містом, ні селом, але мала всі погані прикмети і того, й другого, коли нараз у вуха йому вдарила музика. Капела мандрівного цирку, що розташувався там недалечко в великій дощаній буді, вигравала що є духу. Прапор, маючи на вершечку того храму розваг, звістував усьому людству, що на його прихильну увагу претендує "Кінний

цирк Слірі". Сам Слірі, поставивши біля себе касову скриньку, стояв, наче масивна сучасна статуя, в будці, схожій на нішу ранньоготичного собору, й збирав гроші за вхід. Панна Джозефіна Слірі, як ознаймували довгі та вузькі друковані афіші, мала розпочати виставу граційним тірольським "танцем квітів" верхи на коні. Поміж інших дуже веселих, але завжди цілком пристойних див, що в них і повірити важко, поки не побачиш, того вечора синьйор Джуп мав виконати цікаві номери зі своїм чудово надресированим ученим собакою Танцюєм, а також показати знаменитий свій "залізний фонтан", цебто без перерви підкидати над головою сімдесят п'ять центнерів чавуну, — "номер, якого ще ніколи не виконувалося ні в нашій країні, ані за її межами, і він завжди викликає в публіки такий захват і знімає таку бурю оплесків, що його неможливо зняти з програми". Той-таки синьйор Джуп мав "у проміжках між численними номерами розважати високошановну публіку своїми доброзвичайними жартами й дотепами в шекспірівському дусі".<sup>10</sup> А на закінчення він мав виступити в своїй улюбленій ролі пана Вільяма Гудза з Шпулі-стріту в "вельми оригінальному й кумедному кінному водевілі під назвою "Як кравець їздив до Brentforda".

Томас Товкматч, звичайно, і не глянув на те нікчемство, а поминув його, як і годиться практичній людині, ніби відмахуючись подумки від дзижчання тієї людської комашні, що їй місце у виправному домі. Але дорога, звернувши, вивела його до затилю цирку, а там він побачив з кільканадцятьоро дітей, що, позгинавшись на всякі лади, попринишкали біля дощаної стіни, силкуючись хоч у щілинку побачити циркові дива.

Пан Товкматч зупинився.

— От волоцюги! — обурився він. — Вони ж навіть вихованців взірцевої школи можуть розбестити!

Між ним і тими дітлахами була широченька смуга миршавої трави, закидана всяким сміттям, і він видобув з кишеньки монокля подивитися, чи нема там школярів, яких він знає на ймення, щоб попроганяти їх звідти. І що ж він побачив! Річ майже неймовірну, хоч видну цілком

виразно: його рідна дочка, його металургійна Луїза, прикипіла одним оком до дірки в дошці, а син його, математичний Томас, не погребував і на землю сісти, аби вгледіти в шпарку хоч одне копито з граційного тірольського танцю квітів верхи на коні.

Німий з подиву, пан Товкматч підійшов до того позорища своєї родини, поклав руки на плече обом своїм заблудлим дітям і покликав:

— Луїзо! Томасе!

Обоє випросталися, червоні, збентежені. Однак Луїза дивилася на батька сміливіше за Томаса. Той, власне, і зовсім на нього не дивився, а покійно, наче машина, дав відвести себе геть.

— Що це за дурощі, що за розпуста! — вичитував пан Товкматч, за руку ведучи обох додому. — Чого вам тут треба?

— Хотіли побачити, що воно таке, — відмовила Луїза уривано.

— Що воно таке?

— Еге ж.

Вирази облич у обох дітей були знудьговані, понурі, надто в дівчини; і все ж саме в неї крізь ту безрадісність пробивалося якесь світло, що не мало чого осявати, просвічувався якийсь вогонь, що не мав чого гріти, зниділа уява, що не знати як жила сама собою, і те трохи ожваблювало її обличчя. Але то була не природна жвавість безтурботного дитинства, а якісь непевні, нетерплячі й хисткі спалахи, як відміни на обличчі в сліпця, що помацки шукав дороги.

Вона була ще підліток — років п'ятнадцять-шістнадцять, але вже видно було, що недалеко той день, коли вона відразу розквітне в жінку. Про це подумав її батько, дивлячись на неї. Гарне личко... Була б

свавільна, якби не так вихована, ще додав він у думці, надзвичайно практичний, як завжди.

— Томасе, хоч я бачив цей факт на власні очі, але мені важко повірити, що ти, такий розвинений юнак, діставши таке виховання, міг привести сестру в таке місце!

— Це я його привела, — похопилася сказати Луїза. — Це я його покликала з собою.

— Дуже прикро. Дуже, дуже прикро це чути. Бо його це не виправдовує, а твою провину побільшує.

Дівчина знову звела на батька очі, однак сліз у них не було.

— Яка ганьба! — вигукнув пан Товкматч. — Вам з Томасом відкрито весь обшир науки, вас, можна сказати, напихали фактами, вас змалечку привчалося до математичної точності, а ви — прийшли сюди! До чого докотилися! Ні, я не годен збагнути!

— Я знудилась, тату. Я вже давно знудилась, — відмовила Луїза.

— Від чого ж ти знудилася?

— Не знаю. Мабуть, від усього.

— Годі, ні слова більше! — відрубав пан Товкматч. — Ти вже не маленька. І слухати нічого не хочу.

З півмилі всі троє йшли мовчки, й аж тоді в нього знову прорвалось обурення:

— А що ж скажуть твої найкращі друзі, Луїзо! Невже для тебе нічого не важить їхня добра думка? Що скаже пан Горлодербі?

Зачувши те ймення, Луїза враз крадькома зиркнула на батька. Погляд той був навдивовижу пильний і допитливий; але пан Товкматч нічого не помітив, бо вона зразу й опустила очі.

— Що скаже пан Горлодербі? — ще раз мовив він. І далі, всю дорогу до Кам'яної Осади, ведучи провинників додому, він час від часу проказував суворо й гнівно: — Що скаже пан Горлодербі? — так, наче пан Горлодербі був не пан Горлодербі, а пані Гранді.<sup>11</sup>

#### Розділ IV. ПАН ГОРЛОДЕРБІ

А як пан Горлодербі був не пані Гранді, то хто ж він був такий?

О, пан Горлодербі був найщиріший друг пана Товкматча — наскільки взагалі можливі такі щирі взаємини між двома людьми, цілковито позбавленими теплих людських почуттів. Ото якраз такий близький — чи, коли хочете, такий далекий — приятель панові Товкматчеві був пан Горлодербі.

Він був великий багатій — банкір, і комерсант, і фабрикант, і ще бозна-хто. Мав дебелу статуру, гучний голос, дивився зухвало, сміявся різко, металічно. Природа неначе зробила пана Горлодербі з грубого матеріалу, ще й добре його розтягавши, аби стачило на таке одоробло. Велика кругла голова, пукатий лоб, на скронях понадимані жили, а шкіра на обличчі була натягнена так туго, що здавалося, наче то вона не дає очам заплющуватися й весь час зводить йому вгору брови. Загалом він дуже нагадував повітряну кулю, тільки-но надуту газом і готову до злету. Пан Горлодербі ніколи не минав нагоди похвалитися тим, що він сам вибився в люди, і ніколи не міг тим нахвалитися. Він одно сурмив, мов у рупор, своїм мідним голосом, який він був колись харпак та невіглас. Одно слово, він був чванько-смиреник.

На рік чи й два молодший за свого надзвичайно практичного приятеля, пан Горлодербі виглядав старішим: якби він на свої сорок сім чи вісім років накинув ще сім чи вісім, то нікого б тим не здивував. Волосся на голові в нього було небагато, і мимохіть уявлялося, ніби його повиривали ті бурі та шквали теревенів і хвальби, що без упину вилітали йому з уст; та й те, що лишалося, бувало завжди розпатлане, напевне, тими самими вітрами.

Пан Горлодербі стояв на килимку перед каміном у похмурій вітальні Кам'яної Осади, гріючись біля вогню, і розповідав пані Товкматч дещо з нагоди своїх уродин, які припадали саме на той день. Біля каміна він став почасти тому, що весняна днина надвечір була хоч і сонячна, однак прохолодна; почасти ж тому, що в темних покоях Кам'яної Осади й досі ще витав дух сирого вапна; а почасти ще й тому, що так він займав над господинею панівну позицію.

— Взутись я не мав у що. А за панчохи то й не чував ніколи. Днював я в канаві, а ночував у свининці. Так я перебув і свої десяти уродини. Не скажу, щоб канава була яка дивина для мене, бо я й народився в канаві.

Пані Товкматч була невеличка, щуплявенька, скручена з теплих хусток лялька, бліда, аж жовта, з червоними очима, не знати чим немічніша — душею чи тілом. Вона одно пила якісь ліки, що їй нітрохи не помагали; а тільки-но більш-менш оклигувала, щоразу її знов приголомшував, звалившись на неї, який-небудь важелезний факт. На ті слова пана Горлодербі вона висловила надію, що в канаві було бодай сухо.

— Де там! Мокрісінько. По коліна води, — відповів пан Горлодербі.

— Так недовго й застудити дитину, — зауважила пані Товкматч.

— Застудити? Та я вродився з запаленням легенів! І не тільки легенів, а, либонь, усього, що лишень може запалюватись, — відказав пан

Горлодербі. — Такого нещасного здохляти, як я був змалку, добродійко, ще, мабуть, і світ не бачив. Одно, було, хирію, одно стогну, одно скиглю. А брудний та обшарпаний був такий, що ви б мене й щипцями взяти погидували.

Пані Товкматч тільки поглянула спокволу на щипці біля каміна — нічого розумнішого їй не спало на думку.

— І як я з того виборсався — сам не знаю, — провадив Горлодербі. — Хіба що настирливістю. Я згодом був чоловік дуже настирливий, то, напевне, й зроду такий удався. Та хай там як, а ось я перед вами, пані Товкматч, і нікому не маю за те дякувати, що я аж куди вибився, як лиш собі самому.

Пані Товкматч кволо висловила надію, що його мати...

— Моя мати? Накивала п'ятами, добродійко! — сказав Горлодербі.

Пані Товкматч, як звичайно, приголомшена й прибита тим фактом, здалася.

— Мати покинула мене на бабу, — пояснив Горлодербі, — а скільки я її пам'ятаю, другої такої паскудної старої відьми, як моя баба, ще й у світі не було. Як мені траплялося випадком добути собі черевики, то вона їх з мене стягне, продасть, а гроші проп'є. Чи ж не бачив я сам, як вона, бувало, ще до сніданку, в ліжку лежачи, по чотирнадцять чарок сивухи вицмулювала!

Пані Товкматч тільки осміхнулася мляво, не подаючи більше ніяких ознак життя. Вона ту хвилину (як і завжди) нагадувала абияк вирізаного й тьмяно підсвіченого транспаранта,<sup>12</sup> що зображував жіночу фігурку.

— Вона держала крамничку, — провадив Горлодербі, — а мене держала в ящику з-під яєць. Ото така в мене була колиска — старий

ящик з-під яєць. Ледве-но підрісши настільки, що міг уже втекти від неї, я, певна річ, і втік. Зробився малим волоцюгою. Доти мене поштуркувала та морила голодом одна стара баба, а то стали поштуркувати та морити голодом усі — і старе і мале. Я на них не нарікаю: так воно й годилось. Я ж був усім за халепу, за перечіпку, за сіль в очі, я це дуже добре знав.

Він, видно, так пишався з того, що колись був досяг таких високих громадських становищ, як халепа, перечіпка й сіль в оці, що аж тричі замилювано проказав ті слова.

— Мені, мабуть, судилося вилізти з того болота, пані Товкматч. Та чи судилося, чи ні, а я те здужав. Я таки виліз, хоч ніхто не простяг мені руки. Спершу волоцюга, потім побігач, знов волоцюга, чорнороб, кур'єр, конторник, управитель, молодший компаньйон і нарешті Джозая Горлодербі з Кокстауна. Ось по яких сходах я підіймався. Джозая Горлодербі навчився читати з вивісок, а час на годиннику розрізняти — з дзигарів на дзвіниці церкви святого Егідія<sup>13</sup> в Лондоні, а за вчителя йому був п'яний каліка, непоправний волоцюга, суджений уже й за крадіжку. От і розкажуйте Джозаї Горлодербі з Кокстауна про ваші парафіяльні школи, та про взірцеві школи, та про фахові школи, та ще про казна-які школи. Джозая Горлодербі з Кокстауна скаже вам у вічі: все це дуже добре, дуже корисне — хоча він таких вигод не мав, — але нам потрібні люди з міцними головами й твердими кулаками. Такі школи, як пройшов він, не кожному до снаги, він це добре знає, але він їх пройшов отакі й отакі, і ви скорше примусите його гарячий лій пити, аніж зректися фактів свого життя!

Аж упрівши з власного запалу, Джозая Горлодербі з Кокстауна спинився. І саме ту мить розчинилися двері й до вітальні ввійшов його надзвичайно практичний приятель, ведучи за собою обох юних провинників. Загледівши у вітальні гостя, надзвичайно практичний приятель теж спинився й кинув на Луїзу докірливий погляд, що неначе промовляв: "Бач, ось тобі й пан Горлодербі!"

— О! Що сталося? — зарепетував пан Горлодербі. — Чого це малий Томас так скис?

Хоч питав він за Томаса, однак дивився на Луїзу.

— Ми заглядали шпаринкою до цирку, — процідила дівчина згорда, не підводячи очей, — і тато нас застав на тому.

— Що ж це таке, паніматко! — суворо сказав пан Товкматч до дружини. — Це я, чого доброго, діждуся, що мої діти ще й вірші читатимуть!

— Горенько моє! — заквилила пані Товкматч. — Ну як таки можна, Луїзо, Томасе! Просто диво бере. Оце така мені втіха з дітей! Таж тут хоч-не-хоч подумаєш, що ліпше б їх не мати й зовсім! От що б ви тоді робили, цікава я знати!

Однак, хоч які невідпорні були ті слова, пана Товкматча вони чомусь не задовольнили. Він аж нахмурився нетерпляче.

— Невже таки ви, знавши, що в матері голова болить, аж розсідається, не могли собі роздивлятися на свої скойки, та камінці, та на все, що для вас накуплено! — не вгавала пані Товкматч. — Ви ж не згірш за мене знаєте, що в дітей не бува ні вчителів з цирку, ні колекцій циркових, ані уроків про цирк! То що ж вам треба було там бачити, в тому цирку? Хіба вам дома не знайшлося чого робити, якби лишень схотіли? Я ж знаю, що знайшлося б! У моїй бідній голові зболілій не вдержаться й самі назви всіх тих фактів, що ви мусите вивчити. Я й половини їх, либонь, не пам'ятаю.

— Ото ж бо й є, — буркнула Луїза.

— Не переч мені! Яке там ото ж бо й є! — простогнала пані Товкматч. — Ідіть зараз же та беріться вчити яку-небудь логію! — Вона була жінка

не дуже вчена і, проганяючи дітей до їхніх книжок та зошитів, завжди вживала цього загального слова: хай, мовляв, самі вибирають, що їмчити.

Запас фактів у голові в пані Товкматч і справді був аж надто вбогий, і не її вченість спонукала пана Товкматча піднести її до високого становища своєї дружини, а дві зовсім інші обставини: по-перше, вона уособлювала більш ніж задовільну суму, а по-друге, не мала ніяких "фанаберій". Цим словом пан Товкматч називав уяву, і дійсно, його дружина настільки була позбавлена цієї властивості, наскільки те взагалі можливо для людини, що не є довершеним ідіотом.

Саме лиш те, що вона лишилася на самоті з своїм чоловіком та паном Горлодербі, так спантеличило цю достойну панію, що вже не треба було більш ніякого факту, аби її до решти приголомшити. Вона знов завмерла, і ніхто на неї більше не зважав.

— Горлодербі, — сказав пан Товкматч, присовуючи стільця до каміна. — Ви завжди так цікавитесь моїми дітьми — надто Луїзою, — що я можу без сорому признатися вам, яке прикре мені це відкриття. Я ж (як вам відомо) невхильно силкувався розвивати в своїх дітях розум. Бо це (як вам відомо) єдина людська здатність, на яку слід націлювати виховання. А проте, Горлодербі, оця сьогоднішня несподіванка, хоч сама з себе й нікчемна, немовби показує, що Томасові й Луїзі закралося в голову щось таке, що слід... чи, радше, чого не слід... як би його краще висловитися... ну, чого я ніколи не мав наміру в них виховувати і що не має нічого спільного з розумом.

— Авжеж, тут небагато розумного — цікавитися жменею волоцюг, — відказав Горлодербі. — Як я сам був волоцюга, мною ні одна душа не цікавилась, будьте певні.

— Тепер постає питання, — провадив надзвичайно практичний батько, втупивши очі в вогонь, — у чому корениться ця вульгарна цікавість.

— Я вам скажу, в чому: в пустих мріях.

— Не може того бути! Хоча, признаюся, така прикра думка наверталася й мені на розум, як я оце йшов додому.

— В пустих мріях, Товкматчу, — ще раз сказав Горлодербі. — Це річ негожа й для будь-кого, а для такої дівчини, як Луїза, то й зовсім чортбатьказна-що. Я не перепрошую пані Товкматч за круте слово, бо вона добре знає, що я чоловік нескребений. Добрих манер від мене дождатися шкода. Не так мене виховувано.

— Невже це вони від кого з учителів або слуг набралися? — міркував пан Товкматч, сховавши руки в кишені й утупивши ямкуваті свої очі у вогонь. — Чи, може, Луїза або Томас що-небудь таке прочитали? Може, попри всю осторогу, в дім попав якийсь пустий роман? Бо ж інакше як пояснити таке незбагненне збочення в дітях, що їх від самої колиски виховувано в неухильно практичному дусі?

— Стривайте! — вигукнув Горлодербі, що все стояв, як і перше, біля каміна, чванячись своєю настирливою смиренністю навіть перед меблями в кімнаті. — У вас же в школі є дочка одного з тих фіглярів!

— Авжеж... Сесілія Джуп, — відказав пан Товкматч, аж вражено звівши очі на приятеля.

— Стривайте, стривайте! — знову гукнув Горлодербі. — А як вона туди потрапила?

— Та я, правду сказати, до сьогодні її в вічі не бачив. Але вона сама приходила сюди, до Кам'яної Осади, проситися, щоб її прийняли, хоч вона

й не мешкає постійно в нашому місті, і... так, так, ваша правда, Горлодербі, ваша правда.

— Стривайте, стривайте! — ще раз вигукнув Горлодербі. — А Луїза бачила її, як вона була тут?

— Авжеж, бачила. Бо це сама Луїза мені й сказала, що вона приходила проситись. Але, я певен, Луїза бачила її тільки при матері.

— Будьте ласкаві, пані Товкматч, — звернувся до господині Горлодербі. — Як воно все було?

— Ой, лишенько, — застогнала пані Товкматч. — Ну, прийшла вона, і каже, що хоче до школи ходити, а пан Товкматч же хотів, щоб до школи ходили й дівчата, і Луїза з Томасом кажуть мені, що ось дівчина хоче до школи і що батько хоче, щоб до школи ходили й дівчата, то як же я могла перечити їм, коли такий факт?

— Знаєте що, Товкматчу? — сказав пан Горлодербі, — Витуріть це дівчисько геть, і буде по всьому.

— Та я вже й сам так подумав.

— І то зразу! — додав Горлодербі. — Це моє правило ще змалечку — робити все зразу. Як надумав я втекти від своєї баби та від ящика з-під яєць, то зразу ж утік. І ви так робіть. Виженіть її зразу!

— Ви не хочете пройтися? — спитав його приятель. — У мене десь є її адреса. Може, сходимо туди вдвох?

— А чого ж! — радо погодився пан Горлодербі. — Аби тільки зробити це діло зразу.

Отож пан Горлодербі насадив на голову капелюха — він завжди саме насаджував, а не надягав його, як і годиться тому, хто мусив сам вибиватися в люди й не мав коли навчитись, як треба носити капелюхи, — застромив руки в кишені й посунув до дверей. "Я рукавичок не ношу, — любив він казати. — Я дерся вгору без них. У рукавичках я б так високо не заліз".

Поки пан Товкматч ходив до себе нагору по адресу, він потоптався хвилю по сінях, а тоді прочинив двері до класу — тихої, світлої, застеленої килимом кімнати, що, попри книжкові шафи, колекції та всіляке навчальне приладдя, чимось дуже нагадувала перукарню. Луїза саме знуджено дивилася в вікно, спершися ліктями на підвіконня, а Томас, сердито сопучи, стояв біля каміна. Двоє менших Товкматчів, Адам Сміт і Мальтус,<sup>14</sup> пішли на якусь екскурсію під учителевим конвоєм, а найменша, Джейн, уся обмурзана рідким глеєм з грифеля та сліз, заснула над простими дробами.

— Ну, вже все, Луїзо! Вже минулося, Томасе, — сказав нам Горлодербі. — Ви більше не робитимете так, і я вам обіцяю, що тато вас більше за це діло не картатиме. Ну як, Луїзо? Хіба не заробив я поцілунка?

Дівчина помовчала холодно, тоді сказала: "Як хочете, пане Горлодербі", — повільно перейшла кімнату й знехотя підставила йому щоку, відвертаючи очі вбік.

— Ти ж завше була моя мазушка! — сказав пан Горлодербі. — Ну, бувай здорова, Луїзо!

Він вийшов і зачинив двері, а дівчина все стояла на місці й терла хусточкою ту щоку, що він поцілував, аж поки вона стала червона, як вогонь. І п'ять хвилин минуло, а вона все терла щоку.

— Що ти робиш, Луїзо! — промовив понуро брат. — Дірку ж протреш!

— Як хоч, Томе, візьми свого ножика й виріж це місце. Я не заплачу!

## Розділ V. ОСНОВНА НОТА

Кокстаун, куди вирудилися пан Горлодербі з паном Товкматчем, являв правдивий триумф фактів: "фанаберій" у ньому було не більше, ніж у самій пані Товкматч. Візьмімо ж зразу цю основну ноту — Кокстаун, — перше ніж провадити нашу пісню далі.

То було місто, збудоване з червоної цегли, а отже, воно мало б бути червоне — коли б не дим та сажа. Але через дим та сажу воно було неприродно червоно-чорне, мов розмальоване обличчя дикуна. То було місто машин та високих коминів, що з них, ніколи не уриваючись, соталися й соталися нескінченні димові гадюки. Був у місті й чорний канал, і річка, бурякова від смердючої фарби, що туди стікала, і здоровезні будівлі з незліченними вікнами, де з ранку до вечора все стугоніло й двигтіло і де толоч паровика безперестану ходив угору та вниз, немов голова тихобожевільного слона. У ньому було кілька великих вулиць, дуже подібних одна до одної, і багато ще подібніших один до одного завулків, де жили так само подібні одне до одного люди, що всі виходили з дому й верталися додому тієї самої години, так само тупотіли ногами по тих самих хідниках, і робили таку саму роботу, і що для них кожний день був такий самий, як учорашній чи завтрашній, а кожний рік — достоту минулий або наступний.

Ці прикмети Кокстауна були здебільшого невіддільні від тієї праці, з якої місто жило. Врівноважували їх вироблювані там позиточні речі, що розходилися звідти по всьому світу, та оздоби, що їм завдячує не питаймо вже скільки зі своєї принадності вельможна красуня, якій ріже вухо й сама назва міста. Решта його рис були не такі неминучі, і були вони ось які.

Усе в Кокстауні мало вигляд суворо діловий. Коли члени котроїсь із релігійних громад ставили собі каплицю — а так зробили всі вісімнадцять

громад, — то була неодмінно молитовна комора з червоної цегли, що подеколи (і то лише в найрозкішніших випадках) мала на даху щось ніби пташину клітку, де висів дзвін. Єдиний виняток становила Нова церква — обтинькована будівля з квадратовою дзвіничкою над дверима, яку вивершували чотири невисокі башточки, немов точені ніжки переверненого стільця. Всі вивіски й написи в місті було виведено однаковими рівними, простими літерами, чорним по білому. В'язниця могла б бути лікарнею, лікарня в'язницею, ратуша або в'язницею, або лікарнею, або і тим і тим відразу, або ж іще чим-небудь, бо кожна була анітрохи не принагідна за інші. Факти, факти, факти повсюди в матеріальному образі міста — і факти, факти й факти в образі духовному. Дітодавсова школа була вся з самих фактів, і креслярська школа була з самих фактів, і взаємини між хазяями та робітниками стояли на самих фактах; від породильні до кладовища нічого, крім фактів, і що не переводилось на цифри чи не могло купитись якнайдешевше та продатись якнайдорожче, того не було й не мусило бути і нині, і завжди, і на віки вічні, амінь.

Це місто, що так божествило факти і так переможно їх утверджувало, напевне ж, гараздувало? Та ні, не зовсім. Ні? Та невже!

Таки ні. Кокстаун не вийшов зі своїх горен з усіх боків ясний, мов золото, що не боїться вогню. Насамперед диво брало ось із чого: хто ж належить до тих вісімнадцятьох сект? Бо як хто до них і належав, то не робітники. Аж чудно було ходити містом у неділю вранці та бачити, як мало їх, зачувши бузувірське калатання дзвонів, що доводило до нестями людей хворих чи нервових, виходить зі своїх тісних помешкань, зі своїх вузьких завулків, покидає вуличні перехрестя, де вони знуджено стовбичили, байдуже, мовби те їх нітрохи не тичеться, дивлячись на чисту публіку, що йшла до церкви чи каплиці. І не лишень прибульцям те впадало в вічі: в самому Кокстауні була спілка, члени якої до кожної сесії надсилали Палаті громад гнівні петиції, де вимагали парламентського декрету про те, щоб силоміць нагинати цих людей до побожності. Було ще й Товариство тверезості, що нарікало на прихильність робітників до чарки і доводило статистичними таблицями, що вони справді пиячать, а

на бесідах за чаєм члени його запевняли, ніби ніякі сили, ні земні, ні небесні (окрім хіба медалі Товариства) не можуть віднайти їх від цієї звички. Далі були ще аптекарі, які, знов же статистичними даними, доводили, що коли робітники не пиячать, то вживають наркотиків. Далі ще й тюремний священик, людина з великим досвідом, своїми статистичними даними, разючішими за всі попередні, показував, що робітники вчащають до гнізд розпусти, де слухають неподобних пісень та дивляться на неподобні танці, а може, й самі співають та танцюють. Злочинець Н., на двадцять четвертому році життя засуджений до вісімнадцятих місяців самотнього ув'язнення, сам сказав (хоч слова такої людини навряд чи гідні великої віри), що згуба його почалася з такого-от кишля і що коли б він туди не попав, то напевне довіку б лишався порядний і чесний, як щире золото. Далі, були ще пан Товкматч та пан Горлодербі, ті самі два добродії, що сю хвилю йшли Кокстауном, — обидва люди надзвичайно практичні; то вони б могли, коли треба, постачити ще більше статистичних даних із власного досвіду й підперти їх баченими на власні очі прикладами, а з тих даних та прикладів було ясно, як білий день, що то не люди, а людці, панове; хоч ви скільки добра їм робіть, а дяки не діждетесь, панове; їм завжди щось не так, панове, а спитай їх, то вони й самі не знають, чого хочуть; і живуть вони, панове, як у бога за пазухою, масло купують тільки свіже, каву п'ють тільки мокко, 15 а м'ясо вибирають тільки найліпше, і все ж завжди невдоволені, і ніякої ради на них нема. Одно слово, як у тому відомому дитячому віршику:

Давно колись бабця старенька була

Й жила лиш із того, що їла й пила.

Хоч їжа й питво їй були вся пожива,

А все ж тая бабця не чувлась щаслива.

І ось спадає на думку: а можливо, з кокстаунським людом діялося те саме, що й з Товкматчевими дітьми? Бо ж чи може хто-небудь, при доброму розумі бувши та обізнаний більш-менш із цифрами, серед білого дня не бачити, що одну з найперших життєвих потреб кокстаунського робітництва цілі десятки років умисне нехтувалося? Що й у них є якась уява, і вона потребує виявлятися вільніше, а не душитися в лабетах? Адже що триваліша й одноманітніша їхня тяжка праця, то гостріша виникає в них жадова якоїсь передишки, якоїсь відміни, якоїсь розривки, що бадьорила б їх і звеселяла, — якоїсь законної розваги час від часу, хай то буде лишень нехитрий танець під шпарку музику, якоїсь легкої духовної потрави не з Дітодавсової кухні, і ту жадобу треба доконче вдовольняти так, як слід, або ж вона неминуче вилватиметься в те, що не слід, допоки не втратили сили закони буття.

— Цей чоловік живе в Гузирі, а я там ніколи не бував, — сказав пан Товкматч. — Де це, Горлодербі?

Пан Горлодербі знав, що це десь кінець міста, але більше й йому не було відомо. Отож вони спинилися, роззираючись, кого б спитати.

Ту ж мить із-за рогу вибігла дівчинка. Вона мчала щодуху, обличчя в неї було налякане. Пан Товкматч відразу впізнав її.

— Агов, дівчино! — гукнув він. — Стій! Стривай! Куди це ти летиш?

Учениця номер двадцять спинилася, захекана, й чемно присіла перед ним.

— Чого це ти гасаєш по вулиці? — спитав пан Товкматч. — Куди це годиться?

— Та я... я втікала, пане, — відмовила дівчинка, ледве дух зводячи, — за мною гналися.

— Гналися? — перепитав пан Товкматч. — Кому це треба гнатися за тобою?

Відповідь на те запитання він дістав цілком несподівану: з-за того ж таки рогу раптом вибіг стрімголов безбарвний хлопець Бітцер, з усього розгону тицьнувся панові Товкматчеві в живіт і відлетів на брук.

— А це що, хлопче? — grimнув пан Товкматч. — Що це ти виробляєш? Як ти смієш отак наскакувати на... на людей?

Бітцер підхопив кашкета, що злетів йому з голови, позадкував і, стукнувши себе щиколотками по лобі, промимрив, що він ненавмисне.

— Оце він гнався за тобою, Джуп? — спитав пан Товкматч.

— Так, пане, — відповіла дівчинка неохоче.

— Ні, ні, вона бреше, пане! — закричав Бітцер. — Вона сама перша почала втікати! Ці циркачі як не брехнуть, то й не дихнуть, це ж на весь світ відомо. І ти сама добре знаєш, що циркач як не брехне, то й не дихне! — обернувся він до Сесі. — Це все місто знає, пане, як таблицю множення, що вони такі! А от циркачі таблиці множення й не знають, — додав він, підлашчуючись до пана Горлодербі.

— Я налякалася: він так викривлявся страшно! — озвалась дівчинка.

— О, о! — закричав Бітцер. — Ніби й ти не така сама! Ніби й ти не циркачка! Та я й не дивився на неї, пане. Я тільки спитав її, чи вона вавтра знатиме, що таке кінь, та набився ще раз їй розказати, а вона як чкурне навтьоки, а я тоді за нею, пане, щоб таки навчити її, аби знала, як, бува, на вроці питають. Якби ти не циркачка, тобі й на думку б не спало так на мене набріхувати!

— Я бачу, в школі вже добре знають, хто вона така, — зауважив пан Горлодербі. — Ще тиждень, і всі ваші школярі тиснутимуться під цирком, поприлипавши до шпарок.

— Ваша правда, — відказав його приятель. — Бітцере, гайда мені додому. А ти, Джуп, зачекай. Гляди, хлопче, як до мене ще раз дійде, що ти отак ганяєш по місту, ти про мене почувеш від учителя. Ти розумієш, що я маю на увазі. Ну, йди!

Хлопець на хвилю перестав кліпати очима, знову стукнув себе щиколодками по лобі, глянув зизом на Сесі й подався геть.

— А тепер, Джуп, — сказав пан Товкматч, — проведи мене й оцього пана до свого батька. Ми якраз до нього йдемо. Що це ти несеш у пляшці?

— Джин, — озвався пан Горлодербі.

— Ой, що ви, пане! Це дев'ять олій.

— Що, що? — гукнув пан Горлодербі.

— Дев'ять олій, пане. Розтирати татка.

Пап Горлодербі зареготався.

— А на якого дідька тобі розтирати свого тата дев'ятьма оліями?

— А наші завжди так роблять, пане, як хто заб'ється на арені, — відповіла дівчинка, озираючись через плече, чи таки пішов її переслідувач. — Вони часом знаєте з якими синцями ходять!

— Так їм і треба, неробам, — сказав пан Горлодербі.

Дівчинка звела на нього очі, в яких світився подив і жах.

— Грім побий! — пирхнув пан Горлодербі. — Та я ще як був років на п'ять менший за тебе, то вже з такими синцями ходив, що й десятима, й двадцятьма, й тридцятьма оліями не відітреш. І не того, що викаблучувався перед роззявляками, а того, що мене стусали. На мотузці я не танцював, я танцював на голій землі, а мотузкою мене підганяли!

Пан Товкматч хоч і не м'якосердий був чоловік, а все ж не такий твердошкурий, як пан Горлодербі. Він, як зважити все, мав натуру досить добру і, може, був би навіть дуже добрий, якби колись давно, підсумовуючи риси своєї вдачі, припустився хоч однієї арифметичної помилки. Коли Сесі, що йшла попереду, звернула до вузького завулка, він сказав як лишень умів ласкаво:

— То оце й є Гузир, еге, Джуп?

— Авжеж, пане. А оце, вибачайте вже, тут ми мешкаємо.

Вона зупинилася біля дверей невеличкої вбогої корчомки. Вже смеркало, і в вікнах тьмяно, червонясто світилося. Корчомка була така нужденна та занехаяна, немов, за браком відвідувачів, сама вдарилася в пиття, покотилася стежкою всіх п'яниць і була вже недалечко кінця її.

— Треба тільки перейти через шинк, пане, та піднятися сходами. Будьте ласкаві, почекайте мене нагорі хвилиночку, поки я свічку засвічу. Як почуєте собаку, не бійтеся, то наш Танцюй, він тільки гавкає.

— "Танцюй", "дев'ять олій", ха-ха-ха! — засміявся металічним своїм сміхом пан Горлодербі, останній увіходячи в двері. — Саме під масть такому чоловікові, як я!

Розділ VI. СЛІРІ ТА ЙОГО ТРУПА

На вивісці корчми намальовано було крилатого коня, а під ним, великими рівними літерами, стояло: "Герб Пегаса".<sup>16</sup> А ще нижче, на звичайній стрічці, маляр вивів такі рядки:

З доброго солоду добре й пиво.

Заходьте, і вам тут натовчать правдиво.

І доброго віскі, і доброго джину

В нас, щойно гукніть, подадуть ту ж хвилину.

А всередині в шинку, на стіні за брудним шинквасиком, висів у рямцях і під склом ще один Пегас — бутафорський, із крилами з тонкого серпанку, весь обсипаний золотими зірками і в червоній шовковій зброї.

Та що й надворі вже смеркалося, й усередині було замало світла, то пан Товкматч і пан Горлодербі не розгледіли ні вивіски, ні Пегаса в рямцях і не уразилися тими витворами буйної уяви. Слідом за дівчинкою вони зійшли нагору крутими сходами, ні з ким не спіткавшись, і стали в темряві на помістку, а Сесі побігла по свічку. Вони чекали, що ось-ось озветься Танцюй, але чудово надресирований учений собака не загавкав і тоді, коли дівчинка вернулася зі свічкою.

— Тата немає вдома, пане, — сказала вона, і обличчя в неї було вкрай здивоване. — Зайдіть, будьте ласкаві, до нашої хати, я його зараз розшукаю.

Обидва зайшли до кімнати, і Сесі, підсунувши їм стільці, вибігла хуткою, легкою ногою. Кімната була злиденна, умебльована вбого, з одним ліжком. На стіні висіла біла нічна шапочка, оздоблена двома павиними перами та задертою догори кіскою: в ній синьйор Джуп ще того самого дня у проміжках між численними номерами розважав високошановну публіку своїми доброзвичайними жартами й дотепами в

шекспірівському дусі. Але більше ніяких частин його вбрання або ж інших ознак його присутності чи його діяльності ніде не було видно. Що ж до Танцюя, то той достойний предок нашого чудово надресированого пса, котрий потрапив був до Ноевого ковчега,<sup>17</sup> чи не випав з нього ненароком, бо в "Гербі Пегаса" не чути було ні слуху ні духу собачого.

Нагорі раз за разом стукали двері — видно, Сесі ходила по всіх номерах, шукаючи батька. Чулися здивовані голоси. Потім дівчинка збігла стрімголов униз, влетіла до кімнати, кинулася до старої, облізлої, пом'ятої валізи з телячої шкіри, відчинила її, побачила, що вона порожня, і озирнулася на чоловіків, перелякана, заломивши руки.

— Тато, мабуть, пішов до цирку, пане. Я не знаю, чого йому там треба, але він напевне там. Я за хвилинку приведу його! — Вона знов вибігла прожогом, як була, без капелюшка; її довгі, темні дівчачі коси маяли за нею.

— Що це вона каже? — сторопів пан Товкматч. — За хвилинку? Таж туди більше милі!

Не встиг пан Горлодербі відповісти йому, як на дверях з'явився якийсь молодик, сказав: "Дозвольте, панове!" — і, не виймаючи рук із кишень, зайшов до кімнати. Худе, жовтувате обличчя його було чисто поголене, пишна чорна чуприна, розчесана на проділ посередині, спадала на обидва боки. Ноги молодик мав дуже дебелі, але трохи закороткі, як на гарну будову тіла, а огруддя й спину трохи заширокі. Вдягнений він був у довгий сурдут до стану і в обліплі рейтузи, на шиї мав шарфа; тхнуло від нього оливою, соломою, помаранчевими скоринками, сіном та тирсою, і нагадував він якогось химерного кентавра,<sup>18</sup> зліпленого зі стайні й театру. Де кінчалося одне й починалося друге, ніхто б не міг сказати достеменно. Цього молодика згадувалося в тогоденній афіші як п. І. В. Б. Чілдерса, що вславився як відважний і вправний гарцівник у ролі Дикого мисливця північноамериканських прерій. У цьому номері, що мав великий успіх у публіки, брав участь і хлопчик-недоросток із старкуватим обличчям, що й

тепер зайшов за ним до кімнати. Хлопчик той удавав маленького синочка Дикого мисливця, і батько возив його з собою, закинувши сторчма за плече й держачи за одну ногу або поставивши тім'ям собі на долоню, як воно, очевидячки, й заведено виявляти палку батьківську любов та пестити дітей у американських преріях. Штучні кучерики, віночки, крильця, білило та червець обертали цього вельми вдатного юнака на такого гарненького купідона,<sup>19</sup> що вся жіноча половина публіки аж мліла з захвату, але поза ареною, у старкуватій, як і він сам, куцині, мавши голос навидовижу товстий та хрипкий, він скидався радше на жокея.

— Перепрошую, панове, — сказав пан І. В. Б. Чілдерс, роззирнувшись по кімнаті. — Це, мабуть, ви хотіли бачити Джупа?

— Так, ми, — potwierдив пан Товкматч. — Його дочка десь побігла по нього, але я не можу чекати і тому прошу вас дещо йому переказати.

— Бачте, молодче, — встряв і пан Горлодербі, — ми люди не вашого гатунку: ми знаємо ціну часові, а ви її не знаєте.

— Не маю честі знати вас, — відрубав пан Чілдерс, змірявши його поглядом з голови до ніг, — але як ви хочете сказати, що ваш час дає вам більше грошей, ніж мені мій, то, з вигляду вашого судячи, ви, либонь, маєте рацію.

— І грошей тих у вас, певне, з рук не видереш! — озвався Купідон.

— Ти помовч, Кідермінстере! — сказав пан Чілдерс (Кідермінстер було земне ім'я Купідонове).

— А чого він сюди прийшов сміятися з нас? — огризнувся Кідермінстер, виявляючи вельми оприскливу вдачу. — Як хочете з нас посміятися, йдіть до цирку, заплатіть гроші й смійтеся скільки влізе!

— Кідермінстере, помовч, кажу! — вже grimнув на нього пан Чілдерс.  
— Добродію, — повернувся він до пана Товкматча, — я перше розмовляв з вами. Може, ви знаєте, а мо', й ні (бо ви навряд чи вчащаєте до нашого цирку), що останнім часом Джуп часто давав хука.

— Давав... чого? — перепитав пан Товкматч, безпорадно озираючись на могутнього Горлодербі.

— Давав хука.

— Чотири рази вчора брався і ні разу сальта не втнув, — знов озвався Кідермінстер. — І "свічку" спартачив, і "місток".

— Не вийшло в нього те, що треба. Стрибав погано і перекидався незграбно, — пояснив пан Чілдерс.

— А! Оце й називається "хук", еге? — здогадався пан Товкматч.

— Атож, оце все ми й називаємо "давав хука", — відповів пан Чілдерс.

— Дев'ять олій, Танцюй, давав хука, сальто, свічка й місток, ге-ге-ге!  
— зареготав на всю хату пан Горлодербі. — Нічогенька кумпанія для чоловіка, що сам зумів так високо злетіти!

— Ну то спустіться нижче, — огризнувся Кідермінстер. — Як ви вже злетіли так високо, то спустіться трошечки.

— Яке влізливе хлоп'я! — насупився, позирнувши на нього, пан Товкматч.

— Якби ж ми знали, що ви прийдете, то були б задля вас гречного панича покликали! — відрубав Кідермінстер, нітрохи не збентежившись.

— Було б же нас попередити, коли ви такі вибагливі, тільки по тугому ходите!

— А це що таке? Знов грубощі якісь? — спитав пан Товкматч, розгублено втупившись у нього. — Що це означає — по тугому?

— Годі, йди вже, йди, — сказав пан Чілдерс, енергійно, мов у преріях, випихаючи свого юного колегу з кімнати. — Нічого такого воно не означає. Просто буває линва туго натягнена, а буває слабко. То ви щось хотіли через мене переказати Джупові?

— Так, хотів.

— Ну, то навряд чи воно до нього дійде, — хутко промовив пан Чілдерс. — Ви його добре знаєте?

— Я його й у вічі ніколи не бачив.

— Ну, то вже навряд чи й побачите. Я певен, що він зслиз.

— Ви хочете сказати, що він покинув свою дочку?

— Я хочу сказати, що він дав тягу, — кивнув головою пан Чілдерс. — Учора його висвистали, й позавчора, й сьогодні теж висвистали. Його останнім часом раз у раз висвистують, і він не міг більше того стерпіти.

— А чому ж його так часто... висвистували? — спитав пан Товкматч, аж через силу вимовляючи те слово.

— З'їздився вже, неоторний стає, — відповів Чілдерс. — Чудило з нього ще непоганий, але з самого цього хліба не наїсися.

— Чудило? — перепитав Горлодербі. — А це що знову?

— Ну, клоун, чи комік, коли вам так більше до вподоби, — зневажливо кинув йому через плече пан І. В. Б. Чілдерс, труснувши головою, від чого довга його чуприна колихнулась уся разом. — І ось яка чудасія, добродію: Джупові не так дошкуляло те, що його висвистують, як те, що його дочка про це знає.

— Оце гарно! — впав у річ пан Горлодербі. — Оце мені подобається, Товкматчу! Сердега так любить свою дочку, що аж покинув її й утік! Знаменито, хай йому грець! Ге-ге-ге! Слухайте-но, молодче! Я, щоб ви знали, не завше був на такій висоті, як тепер, то мені добре відомо, як то воно буває. Вас, може, це здивує, але моя мати теж покинула мене й утекла.

І. В. Б. Чілдерс досить ущипливо відмовив, що його те нітрохи не дивує.

— Ото ж бо, — провадив Горлодербі. — Я вродився в канаві, і мати мене покинула. Чи я її за те похваляю? Ні. Чи похваляв коли? Теж ні. Що я про неї кажу? Що паскуднішої паскуди ще, мабуть, і на світі не було, крім хіба моєї п'яндиги баби. Я своїм родом не пишаюся і за честь його не дбаю, для мене то все слинява бридня. Я завжди кажу те, що є, і про матір Джозаї Горлодербі з Кокстауна говоритиму по правді й без сорома, як і про матір першого-ліпшого ледаща. І про цього вашого поганця так скажу. Пройдисвіт він, шалиган, щоб ви знали.

— А мені однаково, хто він і що він. Я вас не питаю, — відрубав пан І. В. Б. Чілдерс, обертаючись до нього. — Я розповідаю вашому товаришеві, як воно є, а коли вам не подобається слухати, то йдіть собі подихайте свіжим повітрям. Ви, я бачу, дуже любите губу розпускати, то розпускайте її, тільки, будь ласка, в себе вдома, — уїдливо порадив пан Чілдерс. — А тут цього не робіть, поки вас не попросять. У вас же, напевне, є бодай який-небудь свій дім?

— Та мабуть, що є, — зареготав пан Горлодербі, забряжчавши грішми в кишені.

— Ну, ото там і розпускайте губу, коли ваша ласка, — сказав Чілдерс.  
— Бо цей наш дім не дуже міцний і може вас не витримати!

Ще раз змірявши пана Горлодербі поглядом, він демонстративно — мовляв, з вами я більше не маю про що говорити, — відвернувся до пана Товкматча.

— Десь перед годиною Джуп послав дочку по щось у місто, а потім наші бачили, як він і сам потихеньку ви йшов на вулицю, насунувши капелюха аж на очі, з клучком під пахвою. Вона, звісно, ніколи в це не повірить, але так воно є: він утік, а її покинув.

— Перепрошую, а чого ви думаєте, що вона не повірить? — спитав пан Товкматч.

— Бо вони одне без одного й жити не могли. Бо до сьогодні він, здавалося, дух ронив за донькою, — відповів Чілдерс, ступаючи до порожньої валізи й заглядаючи в-неї. І в пана Чілдерса, і в юного Кідермінстера хода була трошки чудна: вони розставляли ноги ширше, ніж звичайні люди, і дуже тонко вдавали, що в них не згинаються коліна. Так ходили всі чоловіки в трупі Слірі, і те мало показувати, що вони майже не зсідають з коней.

— Сердешна Сесі! — сказав Чілдерс, підводячи голову з-над порожньої валізи й знову колихнувши чуприною. — Краще б він був віддав її в науку. А так вона лишилася ні з чим.

— Дуже втішно чути, що ви, самі ніколи не вчившись, так думаєте, — схвально зауважив пан Товкматч.

— Це я б то не вчився? Та мене віддали в науку з семи років!

— Он як? — протяг пан Товкматч аж ображено, наче Чілдерс не справдив його доброї думки. — А я й не знав, що у вас заведено змалечку навчати...

— Неробства, — вкинув пан Горлодербі, гучно зареготавши. — І я не знав! Щоб я скис, не знав!

— Її батько, — повів далі Чілдерс, немовби й не чуючи його, — убгав собі в голову, що вона в нього має вирости бозна-яка вчена. Як та думка до нього причепилася, цього вже не скажу, а тільки більше не відчепилася. Останні сім років він тільки те й знав, що силкувався то трошки підучити її читати, то — писати, то — рахувати...

Пан І. В. Б. Чілдерс вийняв одну руку з кишені, потер нею щоки і підборіддя й звів на пана Товкматча погляд, у якому світився великий сумнів і трошки надії. Він із самого початку, задля покиненої дівчинки, намагався власкавити цього добродія.

— Коли Сесі прийнято до тутешньої школи, — провадив він, — Джуп зрадив, як мала дитина. Мені тоді аж чудно було, чого він так радіє: адже ми не надовго тут спинилися, ми ж люди мандровані. А він, певне, вже тоді надумав таке втнути — він бо й завше трохи схибнутий був — і вирішив, що тепер її притулено. Отож якщо ви оце прийшли сказати йому, що хочете якось допомогти дівчинці, — пан Чілдерс знову погладив рукою обличчя й так само глянув на Товкматча, — то це було б дуже добре й дуже до речі. Так до речі, що більше вже й годі.

— Навпаки, — відмовив пан Товкматч, — я прийшов сказати йому, що, живучи в такому оточенні, його дочка не може вчитися в моїй школі, а отже, нехай вона більше не приходить. Та коли батько справді покинув її, нічого їй не сказавши... Горлодербі, я хочу з вами порадитися.

На ті слова пан Чілдерс тактовно вийшов своєю кавалерійською ступою за двері й став там на помістку, погладжуючи рукою бороду й

тихо насвистуючи. Ось до нього долетів голос Горлодербі: "Ні. По-моєму, не слід. Я вам не раджу. Ні в якому разі". А потім голос пана Товкматча, куди тихіший: "Але ж це буде якраз наочний приклад для Луїзи: хай сама побачить, до чого призводить те, що збудило в ній таку вульгарну цікавість. Спробуйте поглянути на справу з цього боку, Горлодербі".

Тим часом з горішнього поверху, де вони квартирували, одне по одному посходили члени трупи Слірі. Спершу вони стояли на помістку, перешіптуючись одне з одним та з паном Чілдерсом, а тоді помалу пропхалися самі і його пропхали до кімнати. Було серед них дві чи три гарненькі молодички, двоє чи троє їхніх чоловіків, дві чи три тещі й восьмеро чи дев'ятеро дітлахів, що при потребі удавали на арені фей та ельфів.<sup>20</sup> Батько однієї з тих родин мав звичай утримувати батька другої родини на вершечку довжезної тички; батько третьої родини часто споруджував з перших двох батьків піраміду, юного Кідермінстера примістивши на вершині, а сам стоячи в підніжжі її; всі ті батьки вміли танцювати на котючому барилі, стояти на шийці пляшки, ловити м'ячі й ножі, крутити на одному пальці миску, їздити верхи на чому-небудь, стрибати через що-будь і висіти ні на чому. А матері всі вміли танцювати (і танцювали) на слабко натягненій дротині й на туго натягненій линві і їздити, витинаючи всякі штуки, на несідланих конях; жодна з них не соромилась показувати публіці свої литки; а одна звичайно в'їжджала в кожне місто на чолі циркового поїзду в античній колісниці, сама правуючи шестірнею коней. Загалом усі вони любили похизуватись і удавали бозна-яких промітних, убирались поза ареною не дуже охайно, в домашньому житті не знали ніякого ладу, а грамоти в усієї трупи разом стачило б хіба на коротенького листа. Та водночас у цих людях упадала в очі якась дивовижна лагідність і дитинність, якась особлива нездатність до хитрощів та крутійства і невичерпна готовість помагати й співчувати одне одному, і ті риси заслуговували часто не меншої поваги, а вже в кожному разі не менше зичливої оцінки, ніж звичайні чесноти будь-якої іншої верстви людності.

Останній з'явився сам пан Слірі — кремезний, як уже згадувалось, чоловіча з одним оком нерухомим і одним рухомим, з голосом (якщо те

взагалі можна назвати голосом), схожим на сопіння старого, дірявого ковальського міха, брезкий на виду, завжди ні п'яний, ні тверезий, а, сказати б, причмелений.

— Хлуга покірний, мохьпане! — сказав пан Слірі: він хорував на астму, і важкий ядушний віддих не давав йому вимовляти літери "с". — Прикра іхторія, хай йому абищо! Ви вже, певно, чули, що мій клоун, як видно, забрав хвого хобаку й ушивхя?

Звертався він до пана Товкматча, і той відповів:

— Так, чув.

— То що ж, мохьпане? — запитав Слірі, скинувши капелюха й протираючи спідку носовою хусточкою, що її задля того носив у ньому. — Може, ви хочете якохь допомогти бідній дитині?

— Так, я думаю щось їй запропонувати, коли вона повернеться, — відмовив пан Товкматч.

— Я дуже радий, мохьпане. Ви не подумайте, що я хочу здихатихь малої, але й захтувати їй щаяхтя я теж не хочу. Я ладен їй й до хебе в науку взяти, хоч воно їй уже трохи запізно. Вибачайте, мохьпане, голох у мене хрипкий, і хто не звук, тому нелегко бува мене розуміти, але якби й ви з хамого малечку день у день упрівали та мерзли, мерзли та впрівали, впрівали та мерзли, то й ви б, мохьпане, охрипли так хаміхінько, як і я.

— Мабуть, що так, — погодився пан Товкматч.

— Може, вип'єте чого, мохьпане, поки дожидаємо її? Келишок хереху, може? — гостинно запропонував пан Слірі.

— Ні, дякую, я не хочу нічого, — відповів пан Товкматч.

— Так таки й нічого, мохьпане? А ваш товариш що хкаже? Як ви ще не обідали, то перехиліть чарочку гіркої нахтоянки.

Ту мить його дочка Джозефіна — гарненька вісімнадцятирічна білявочка, що в два роки, прив'язана до сідла, почала вчитись їздити на коні, а в дванадцять написала й завжди носила при собі духівницю, де заповідала, щоб її, як умре, відвезли на цвинтар обома перістими поні, — гукнула: "Тихше, тату, вона вертається!" І враз до кімнати вбігла Сесі Джуп — так само прудко, як перше вибігла. Побачивши, що там зібралась ціла трупа, що всі дивляться на неї якимось чудно й що батька її серед них нема, дівчинка нестямно скрикнула й кинулась на груди найкращій линвовій танцівниці (яка, до речі, була саме при надії). Та стала навколішки й почала вмовляти Сесі, плачучи й сама разом з нею.

— Не похоронивхя ж хтарий отаке вхтругнути, біх його матері, — озвався Слірі.

— Ой, таточку мій рідний, таточку мій добрий, куди ж ви пішли! Я ж знаю, ви мені добра зичили, ви задля мене так зробили, щоб мені ліпше було! А які ж ви нещасні, які безраді будете без мене, сердешний мій таточку, поки не вернетесь! — Так ото жалісно голосила дівчинка, звівши догори обличчя й простягнувши руки, немов силкувалась досягти, обняти, спинити відлетілу батькову тінь, що ніхто не міг і слова вимовити, аж поки пан Горлодербі, знетерпеливившись, узяв справу в свої руки.

— Слухайте, люди добрі, — сказав він, — чого ми час марнуємо! Треба втлумачити дівчині, що сталося. Коли хочете, давайте я поясню їй, бо ж мене самого колись отак покинуто. Слухай, ти, як там тебе! Твій батько вшився, покинув тебе, і більше ти його довіку не побачиш, і не сподівайся.

Одначе ці комедіанти так мало шанували видимі факти і такі були з цього погляду недотепні, що невідпорний здоровий глузд їхнього гостя не тільки не захопив їх, а навпаки, страшенно розсердив. Чоловіки

замурмотіли: "Неподобство!" — а жінки: "Тварюка!", — і Слірі хапливо потяг пана Горлодербі набік та потихеньку застеріг його:

— Знаєте що, мохьпане? Я вам хкажу відверто: по-моєму, краще ви це діло облиште. Бо вони в мене люди дуже добрі й лагідні, але звикли обертатихь хутенько, і як ви не похлухаетехь моєї ради, то коли б вони вах ненароком хторчака в вікно не викинули.

Той делікатний натяк вплинув на пана Горлодербі, і пан Товкматч нарешті дістав змогу надзвичайно практично, як завжди, окреслити суть справи.

— Чи повернеться коли-небудь цей чоловік, чи ні, — сказав він, — тепер це не має ніякої ваги. Він зник, і сподіватися, що він повернеться ближчим часом, нема підстав. З цим, я гадаю, згодні всі.

— Вхі, вхі! — відгукнувся Слірі. — Добре кажете, мохьпане!

— Тоді ось що. Я прийшов сюди сказати батькові цієї сердешної дівчини, Джупові, що його дочці не можна більше ходити до моєї школи, бо деякі практичні міркування, що їх вам викладати нема потреби, не дозволяють мені приймати туди дітей осіб такого фаху, як ваш. Та що обставини змінилися, я хочу зробити одну пропозицію. Я згоден узяти тебе, Сесіліє Джуп, на своє утримання, виховувати тебе й дбати за тебе. Єдину умову я ставлю (опріч, звісно, твоєї доброї поведінки), щоб ти негайно, зараз-таки вирішила, підеш ти зі мною чи лишаєшся тут. Крім того, якщо ти підеш зараз зі мною, тобі доведеться припинити всякі стосунки з твоїми присутніми тут друзями. Оце все, що я мав сказати.

— Ну, тоді й я мушу вкинути хвоє хлово, мохьпане, — озвався Слірі, — щоб їй видно було і лице, й виворіт. Якщо ти, Хехіліє, волієш до мене в науку, що ж — яка в нах робота, ти хама знаєш, і херед кого житимеш, теж знаєш. Емма Гордон, що до неї ти ото припадаєш, буде тобі за матір, а Джозефіна — за хехтру. Щодо мене хамого, то я не хвалюхя, що я

янгольської натури, і що чахом, як ти дахи хука, не нагримаю чи не налаю який раз. Але охь що я хкажу, мохьпане: я ніколи зроду, чи в доброму, чи в лихому гуморі, хоч би як кричав та розорявхя, навіть коняки ні разу не вдарив, а вже людей хвоїх бити тепер, у моїх літах, навряд чи почну. Вибачайте, мохьпане, балакун з мене зроду поганий, і я вже хвоє хказав.

Другу половину цієї промови звернено було до пана Товкматча. Той на відповідь поважно схилив голову, а тоді мовив:

— Єдине, що я скажу тобі, Джуп, щоб уплинути на твою ухвалу: дістати здорове практичне виховання — це велике щастя, і навіть твій батько, скільки я розумію, здається, бачив це й бажав, щоб ти його дістала.

Останні слова видимо подіяли на Сесі. Вона перестала ридати, відхилилася трохи від Емми Гордон і повернулася обличчям до пана Товкматча. Вся трупа завважила ту зміну в ній і зітхнула в один дух. Те зітхання ніби промовляло: "Піде!"

— Тільки зваж добре, Джуп, аби знала, що робиш, — застеріг пан Товкматч. — Більше я нічого не скажу. Зваж усе добре!

Дівчинка помовчала з хвилину, тоді знову зайшлася плачем:

— А як же тато мене знайде, коли вернеться, якщо я з вами піду?

— За це можеш не турбуватися, Джуп, — спокійно відповів пан Товкматч: він немовби розв'язував арифметичну задачку. — За це можеш не турбуватися. В такому разі, я гадаю, твій батько мусить розшукати пана...

— Хлірі. Хлірі моє прізвище, мохьпане. І я його не хоромлюхя. По вхій Англії його знають, і воно завжди мені оплачувалохя.

— ... розшукати пана Слірі й від нього довідається, де ти.  
Затримувати тебе проти його волі я тоді не матиму ніякого права; а знайти мене, Томаса Товкматча з Кокстауна, він зможе будь-коли й без жодних труднощів. Мене люди знають.

— Це правда, — ствердив пан Слірі, поводячи рухомим оком. — Ви ж із тих людей, мохьпане, що через них великі збитки циркові діютьхя. Та вже менше з тим тепер.

На хвилю знов запала мовчанка, а потім Сесі знову заголосила, обличчя руками затуливши:

— Ой, позбирайте все моє, позбирайте хутчіш, та я вже піду, а то мені серце розірветься!

Посмучені жінки заметушилися, збираючи її манатки — і багато часу те не забрало, бо їх було не гурт, — та складаючи в кошика, що не раз уже й не двічі мандрував з цирком. Дівчинка все сиділа долі, затуливши очі руками й схлипуючи. Пан Товкматч та його приятель Горлодербі відійшли вже до дверей, готові повести її з собою. Пан Слірі стояв посеред кімнати, оточений чоловіками своєї трупи, достоту як на арені, під час виступу його дочки Джозефіни. Йому бракувало тільки довгого батога в руці.

Мовчки вкладено кошика. Дівчинці пригладили розкуйовджене волосся, надягли на неї капелюшка. Тоді жінки, тиснучись, обступили її, понахилялись над нею, цілували, обіймали її і взагалі поводитись як добросерда, жаліслива й проста бабота.

— Ну, Джуп, як ти вже надумалась, ходімо, — сказав пан Товкматч.

Але Сесі мала ще попрощатися з чоловічою половиною трупи; і кожному з чоловіків довелося розняти згорнені на грудях руки (бо при панові Слірі вони всі мимохіть прибирали звичної на арені пози) та

поцілувати її. Тільки Кідермінстер, що з самого молоду відзначався природженим нахилом до мізантропії, а до того ж, як усі знали, плекав у душі поважні шлюбні заміри щодо Сесі, понуро відійшов набік. Пан Слірі зостався аж насамкінець. Широко розгорнувши руки, він узяв Сесі за пальці, немов вона щойно сплигнула з коня після вдало виконаного номера й зараз почне, як годиться, весело підстрибувати; однак дівчинка не відповіла на той суто цирковий жест і тільки стояла перед ним, плачучи.

— Ну, прощай, дитино моя! — сказав господар цирку. — Я вірю, що ти знайдеш хвоє щактя, а з нах, небораків, ніхто ніколи тебе не потурбує, це я тобі обіцяю. Шкода, що твій тато забрав з хобою хвого хобаку, бо негарно воно якохь із афіш його знімати. А втім, як подумати, однаково Танцюй не хотів би без хазяїна вихтупати, то воно виходить — хоч круть хоч верть.

Потім ще подивився на неї пильно нерухомим оком, а рухомим обвів свою трупку, поцілував дівчинку, труснув головою й підвів Сесі до пана Товкматча, немов до коня.

— Охь маєте її, мохьпане, — сказав він, окинувши її ще раз поглядом, ніби перевіряв, чи добре вона сидить у сідлі, — і повірте, ви не пошкодуєте. Прощай, Хехіліє!

— Прощай, Сесіліє! Прощай, Сесі! Щасти тобі боже! — загукали з усіх боків.

Однак гостре око пана Слірі помітило пляшку з дев'ятьма оліями, що дівчинка й досі притискала до грудей, і він озвався ще раз:

— Покинь пляшку тут, дитино моя! Вона важка нохитихя з нею, і нащо вона тобі! Давай її хюди!

— Ні! Ні! — вигукнула Сесі, знову залившись слізьми. — Не треба! Хай вона в мене буде, поки тато повернеться! Він же не думав нікуди йти, як посилав мене до аптеки! Я її берегтиму для нього. Не забирайте, не треба, прошу вас!

— Хай буде так, дитино моя! (Бачте що, мохьпане!) Ну, шахти тобі, Хехіліє. Охтанне моє хлово тобі: не ламай умови, хлухайхя мохьпана й забудь нах. А як вирохтеш велика, вийдеш заміж, будеш багата й шахлива, та хпїткаєххя де з мандрівним цирком, то не худи його й не кляни, а запоможи чим твоя хпромога і знай, що то добре діло. Людям треба якохь і розважатихь, мохьпане, — провадив Слірі, чимраз дужче задихуючись від такої довгої мови. — Нехила їм увехь чах тільки працювати або науки вивчати. Шукайте в нах доброго, а не поганого. Я, звіхно, з цирку ввехь вік годуюхя, це правда, але я гадаю, мохьпане, що то буде ще більша іхтина, як я хкажу: шукайте в нах доброго, а не поганого.

Ту свою велику істину Слірі виповів уже на сходах, і за хвилинку непорушне око Істини — та й рухоме її око теж — уже згубило в темряві вулиці постаті двох чоловіків та дівчинки з кошиком.

## Розділ VII. ПАНІ СПАРСІТ

Пан Горлодербі був нежонатий, і тому хатнє господарство його, за певну щорічну винагороду, провадила одна літня дама. Звали її пані Спарсіт, і вона являла вельми примітну постать у почті тріумфальної колісниці<sup>21</sup> пана Горлодербі, що везла цього чванька-смиренника життєвим шляхом.

Бо ж пані Спарсіт не лишень знала кращі часи, а й належала до високого панства. Сестра її бабусі, ще жива, звалася леді Скеджерс. А пан Спарсіт, її небіжчик чоловік, по матері був, як ще й досі згадувала пані Спарсіт, "із Паулерів". Траплялося, правда, що люди необізнані й не дуже кмітливі видимо не знали, що воно таке, і тільки намагалися

здогадатись, чи то фах, чи політична партія, чи якась релігійна секта. Проте розумнішим не треба було пояснювати, що Паулери — це старовинний вельможний рід. Такий старовинний, що коріння їхнього родовідного дерева губилося десь у далечі віків, а парості іноді — і то досить часто — на кінських перегонах, у картярнях, у конторах євреїв-лихварів та в суді у справах невикладних боржників.

Отож небіжчик пан Спарсіт, що був з Паулерів по матері, взяв собі дружину зі Скеджерсів по батькові. Леді Скеджерс (надзвичайно гладка, без міри ласа на м'ясо стара пані з якоюсь таємничою хворобою в нозі, що вже ось чотирнадцять років не пускала її встати з постелі) влаштувала той шлюб, коли Спарсіт ледве досяг повноліття й відзначався головню щуплявим тулубом, підпертим не дуже твердо двома довгими цибами й увінчаним не вартою згадки головою. Він успадкував від дядька добрячий статок, але прожив його дорешти наборг, іще й не одержавши законно, і двічі прогайнував зразу по тому. Отож, померши на двадцять п'ятому році життя (сталося те в Кале, а спричинились до того міцні трунки), він залишив свою дружину, що з нею розлучився невдовзі після медового місяця, не в великих розкошах. Несчасна вдова, на п'ятнадцять років старша за небіжчика, посварилася смертельно з єдиною своєю родичкою леді Скеджерс і почасти назлість вельможній пані, а почасти задля шматка хліба найнялася на службу. І ось на схилку днів пані Спарсіт, зі своїм коріюланівським носом<sup>22</sup> та густими чорними бровами, що колись полонили пана Спарсіта, запарювала панові Горлодербі чай до сніданку.

Якби Горлодербі був великий завойовник, а пані Спарсіт — полонена царівна, що її він водив у своєму тріумфальному поході як головну його окрасу, то й тоді б він не міг величатися нею дужче. Не менше, ніж принижувати чванливо себе, свій рід, любив він підносити якомога вище пані Спарсіт. Коли в своїй власній юності він нізащо б не погодився пригадати бодай найменшого просвітку, то її молоді літа змальовував як суцільне свято і цілими фурами розсипав троянди на її життєвому шляху. "А врешті, пане добродію, на що все зійшло? — питав він, бувало. — Служить у мене за сотню фунтів річно (я плачу їй сто фунтів, і вона ще й

не надякується), служить за доморядницю в Джозаї Горлодербі з Кокстауна!"

Ще й надто, він так широко розславлював той свій триумф, що й інші люди, бувало, підхоплювали ту славу та розносили її. То якраз була трохи чи не найогидніша його риса, що він не тільки сам себе вихваляв, а й інших людей спонукав до того. Він ніби носив у собі заразу нескромності. Бувало, на банкетах у Кокстауні заїжджі гості, що будь-деінде поводитися б цілком стримано, нараз схоплювалися й починали пишномовно вихваляти Горлодербі. Як послухати, то він втілював для них усе разом: і королівський герб, і британський стяг, і Велику хартію вольностей,<sup>23</sup> і Джона Буля,<sup>24</sup> і Габеас корпус,<sup>25</sup> і Білль про права, <sup>26</sup> і "мій дім — моя фортеця",<sup>27</sup> і "церкву й державу",<sup>28</sup> і "Хрань, боже, королеву".<sup>29</sup> І завжди, коли такий промовець (а без цього миналося рідко) згадував у своїй орації вірша:

О, нетривкий талан вельмож земних:<sup>30</sup>

Їх мить скида, як мить підносить їх, —

товариство сприймало те як натяк на доморядницю Горлодербі.

— Пане Горлодербі, — зауважила пані Спарсіт, — ви сьогодні якось надзвичай нехотя снідаєте.

— Та знаєте, добродійко, — відповів він, — мені все не йде з голови Томова Товкматчева примха, — він підкреслено недбало вимовив "Томова", ніби хотів показати, що ні за які гроші не погодився б називати свого приятеля повним ім'ям — Томас. — І нащо воно йому здалося — брати оте фіглярське дівчисько в годованки?

— Вона сидить дожидає, щоб їй сказали, куди ж їй іти: чи просто до школи, чи спершу до Кам'яної Осади?

— Хай пожде, — відказав пан Горлодербі, — поки я сам узнаю. Том, мабуть, скоро до нас завітає. Як він захоче, щоб дівчисько побуло тут ще день чи два, то, звісно, нехай побуде.

— Авжеж, коли вам так завгодно, пане Горлодербі.

— Я сам йому вчора запропонував примостити її на сю ніч у нас, а він тим часом хай ще подумає, чи варто зводити її з Луїзою.

— Ах, так! Який-бо ви дбайливий, пане Горлодербі!

Пані Спарсіт сьорбнула з філіжанки чаю, ледь роздувши ніздрі свого коріоланівського носа і зсунувши чорні брови.

— Самому мені цілком ясно, — додав пан Горлодербі, — що кицюньці з такого товариства ніякого добра не буде.

— Ви маєте на увазі панну Товкматч, пане Горлодербі?

— Атож, я маю на увазі Луїзу.

— Ви були сказали тільки "кицюнька", а що йшлося про двох дівчат, то я й не зрозуміла, котру це ви так назвали, — пояснила пані Спарсіт.

— Луїзу, — ще раз проказав пан Горлодербі. — Луїзу, Луїзу.

— Ви тій Луїзі як другий батько, пане добродію.

Пані Спарсіт знов сьорбнула чаю. Коли вона, зсунувши брови, схиляла своє класичне обличчя над парою з філіжанки, здавалося, ніби вона якимись заклинаннями викликає пекельних духів.

— Якби ви сказали, що я другий батько Томові — цебто малому Томові, а не моєму приятелеві Томові Товкматчеві, — то, либонь, угадали б краще. Я збираюся взяти його до банку. Під своє крило.

— Ах, так? А не замолодий він для цього, пане добродію? — Оте "пане добродію" в звертанні пані Спарсіт до пана Горлодербі було видимою формальністю: вона радше демонструвала тим свою власну чемність, аніж повагу до нього.

— Так я ж не зараз його візьму. Ще ж його не вщерть напхали тими всякими науками, — відказав Горлодербі. — О, чого-чого, а наук йому не бракуватиме, не бійтесь! Він би рота роззявив, коли б дізнався, як мало тої науки було в моїй довбешці у його літа! — (До речі, Томові те, напевне, було дуже добре відомо, бо він чув ці слова вже зо сто разів). — Знали б ви, добродійко, як мені тяжко часом буває розмовляти з людьми про деякі речі, й щоб мене розуміли! Ось, даприклад, я допіру казав вам за фіглярів. Ну що ви можете за тих фіглярів знати? В ті часи, як для мене бути вуличним фіглярем, перекидатися в грязюці здавалося б за божий дар, за виграш у лотерею, ви сиділи в Італійській опері. Ви виходили з опери, пані добродійко, в білій атласовій сукні, виблискуючи самоцвітами, що аж очі вбирало, а я не мав ані пенні купити смолоскипа, щоб посвітити вам до карети.<sup>31</sup>

— Авжеж, пане добродію, — потвердила пані Спарсіт із спокійною й скорботною гідністю, — з Італійською оперою я зазнайомилась дуже рано.

— Далебі, добродійко, і я теж! — підхопив Горлодербі. — Тільки не з того боку. Та й тверда ж то постіль — брук під її колонадою, я вам скажу! Ні, такі люди, як ви, добродійко, змалечку звиклі спати на пухових перинах, хіба можуть знати, яке то тверде каміння в бруку, ніколи на ньому не лежавши! Е, що там говорити з вами про фіглярів! От якби я розмовляв з вами про паризьких балерин, про лондонський Вестенд та Мейфер,<sup>32</sup> про лордів, про вельможних дам, про членів парламенту!

— Гадаю, пане добродію, що нема ніякої потреби вам це робити, — відмовила пані Спарсіт покірливо, однак не без гідності. — Я тішу себе надією, що вже навчилась пристосовуватись до мінливої долі. І якщо я зацікавлено слухаю ваші повчальні оповідання про злигодні, яких вам довелось зазнати, і ніколи не можу їх наслухатись, то свої заслуги я в тому не бачу, бо ж, я гадаю, це цікаво всім.

— Та правда, добродійко, — погодився її принципал, — багато хто каже, що любить слухати, як Джозая Горлодербі з Кокстауна по-своєму, по-простацькому розповідає, що йому довелося в житті витерпіти. Але ж ви мусите визнати, що самі ви вродилися в розкошах! Ну скажіть по щирості, пані Спарсіт, хіба ж ви не вродилися в розкошах?

— А я цього й не заперечую, пане добродію, — відповіла пані Спарсіт, хитнувши головою.

Пан Горлодербі відчув потребу підвестися з-за столу й став спиною до каміна, дивлячись згори вниз на жінку, що так відтінювала собою його велич.

— І ви обертались у шикарному товаристві. У з біса високому товаристві, — сказав він, гриючи ноги проти вогню.

— І це правда, пане добродію, — знов потвердила пані Спарсіт, аж надто збіднюючись, однак зовсім у інший бік, ніж її принципал, а отже, й не ризикуючи стати йому на дорозі.

— Пишалися завжди у всьому наймоднішому і таке інше, — не вгавав Горлодербі.

— Так, пане добродію, — відказала пані Спарсіт з міною невтішної вдови. — Щира правда.

Пан Горлодербі від задоволення аж присів, обняв свої коліна й гучно зареготав. Ту мить доповіли, що прийшли пан і панна Товкматчі, і він привітав свого приятеля потиском руки, а його дочку поцілунком.

— Можна покликати Джуп сюди? — спитав господаря пан Товкматч.

А чого ж? І Джуп покликано. Зайшовши, дівчинка присіла чемно перед паном Горлодербі, перед його приятелем паном Товкматчем і перед Луїзою, але від збентеження, на лихо собі, прогавила пані Спарсіт. Завваживши те, Горлодербі напиндючивсь і почав їй вичитувати.

— Слухай-но, дівчино! Оцю пані, що за чайним столом, звуть пані Спарсіт. Вона в цьому домі за господиню, і це пані з дуже високого роду. Отож як ти ще коли зайдеш до мого дому та не пошануєш цієї пані як належить, то враз і вилетиш звідси. Як ти зі мною самим поведешся, мені на те начхати, бо я невеликий пан. Я родом своїм не можу похвалитися, не лишень високим, а й ніяким, я з найпослідущої потолочі вийшов. Але як ти поведешся з цією пані, це мені не байдуже, отож гляди поведься з нею чемно й шанобливо, а то тебе сюди більше й на поріг не пустять.

— Та я думаю, Горлодербі, що вона просто не догледіла, — примирливо мовив пан Товкматч.

— Чуєте, пані Спарсіт, мій приятель Том Товкматч гадає, що то вона просто не догледіла вас, — сказав Горлодербі. — Може, й так. Проте, як ви бачите, добродійко, щодо вас я не попускаю навіть недогляду.

— Ви дуже ласкаві, пане добродію, — знов гордовито-збіднено хитаючи головою, відказала пані Спарсіт, — Не варто про це говорити.

Тоді господар, махнувши рукою, відіслав Сесі, що весь той час зі слізьми на очах жебоніла ледь чутно вибачення, до пана Товкматча. Дівча повернулось до нього і, пильно дивлячись йому в вічі, слухало, що

він каже; Луїза стояла обіч з байдужою міною, понуривши очі. А пан Товкматч говорив:

— Джуп. Я остаточно вирішив узяти тебе до свого дому. У вільний від школи час ти доглядатимеш мою дружину — вона в мене хвора. Я вже розповів панні Луїзі — оце ось вона й є — про ту сумну, але неминучу пригоду, що сталася з тобою, і ти повинна раз назавжди зрозуміти, що все колишнє минулось і згадувати про нього не слід. Твоє життя починається від сьогодні. Ти, скільки я знаю, досі майже не вчилася.

— Так, пане, — відповіла Сесі, присівши.

— Мене тішить, що я дам тобі таку, як треба, освіту. Для всіх, хто з тобою стикатиметься, ти станеш живим доказом переваг моєї навчальної системи. Тебе перероблять наново. Ти, здається, часто читала вголос своєму батькові й тим людям, серед яких жила? — спитав пан Товкматч, спершу кивнувши їй підійти ближче та стишивши голос.

— Ні, тільки таткові й Танцюєві, пане. Цебто самому таткові, а Танцюй просто завше бував при тому.

— Не згадуй про Танцюя, Джуп, — перепинив її пан Товкматч, насупившись. — Я про нього не питаю. Отже, ти часто читала вголос своєму батькові?

— О, часто, пане, тисячу разів! А як нам гарно тоді було! Нічого ми так не любили, як того читання!

Аж тоді, коли в Сесиному голосі прорвалась її туга, Луїза підвела очі на неї.

— І що ж ти читала своєму батькові, Джуп? — спитав пан Товкматч іще тихіше.

— Про чарівниць, пане, і про карлика, і про горбаня, й про джіннів,<sup>33</sup>  
— хлипаючи, відповіла дівчинка, — і ще про...

— Годі, годі! — урвав її пан Товкматч. — І щоб ти більше ніколи й одним словом не згадувала про таку згубну нісенітницю. Чуєте, Горлодербі, тут треба твердої руки. Мені самому цікаво буде стежити за її вихованням.

— Як знаєте, — відмовив пан Горлодербі, — я вже сказав вам свою думку і скажу ще раз, що я б цього не робив. Та хай буде по-вашому. Як ви вже так надумалися, хай буде по-вашому!

Отже, пан Товкматч та його дочка забрали Сесілію Джуп із собою до Кам'яної Осади, і за всю дорогу Луїза не озвалася й словом — ані добрим, ані лихим. А пан Горлодербі взявся за свої щоденні справи. А пані Спарсіт сховалася за власними бровами й цілий ранок розмірковувала в тому похмурому захистку.

## Розділ VIII. НІКОЛИ НЕ ЗАДУМУЙСЯ

Візьмімо ще раз основну ноту, перше ніж провадити нашу пісню далі.

Ще як Луїза була років на п'ять менша, вона якось, розмовлявши з братом, сказала йому: "Ти знаєш, Томе, я оце задумалася про..." Але доказати їй не дав батько. Зачувши ненароком ті слова, він зразу ступив до неї й насварився: "Ніколи ні про що не задумуйся, Луїзо!"

Це правило й становило рушійну пружину механізму і весь секрет системи виховання, що мала розвивати розум, нехтуючи почуття й уподобання. Ніколи не задумуйся. Так чи сяк вирішуй усе на світі засобами арифметики — додаванням, відніманням, множенням та діленням, — і ніколи ні про що не задумуйся. Приведіть до мене, каже Дітодавс, дитину, що тільки-но навчилася ходити, і я ручуся вам, що вона ніколи не задумуватиметься.

Одначе, крім сили дітей, що тільки-но навчилися ходити, була ж у Кокстауні ще й тьма-тьменна таких дітей, що вміли ходити вже давно і йшли життєвим шляхом по двадцять, по тридцять, по сорок, по п'ятдесят і більше років. А що таких дивовижних дітей у будь-якому людському суспільстві побоялись би лишати без нагляду, то всі вісімнадцять релігійних громад тільки й знали чубитись та видряпувати одні одним очі, силкуючись дійти згоди, що ж робити, щоб якось тих дітей направити, — і ніколи тієї згоди не доходили, що дуже дивує, коли зважити, як добре пасували до цієї мети згадані вище засоби. Та хоч як різнилися вони у всіх інших питаннях, мислимих і немислимих (надто в немислимих), в одному більш-менш були згодні всі: що цим капосним дітям ніколи не слід задумуватись. Одна церква твердила, що вони повинні брати все на віру. Друга твердила, що як і не все, то принаймні політичну економію. Третя видавала для них нудні книжечки, де оповідалось, як чемне доросле дитя неодмінно втрапляє до ощадної каси, а нечемне доросле дитя неодмінно потрапляє на каторгу. Четверта дубовим скализубством (хоч тут годилося радше плакати, ніж сміятись) силкувалася прикрити пастки наукових теорій, куди ці великі діти були зобов'язані датися заманити чи затягти. Та всі віри годилися на тому, що їм ніколи не слід задумуватись.

У Кокстауні була бібліотека, куди пускалося всіх. Пан Товкматч мав неабияку гризоту з того, що читають люди в тій бібліотеці: саме тут тоненькі струмочки таблиць час від часу вливалися в ревучий океан статистичних даних, звідки ще жоден норець, пірнувши хоч би й не дуже глибоко, не виринав живий і цілий. І ось прикрий, сумний, але незаперечний факт: навіть читачі міської бібліотеки вперто про що-небудь задумувалися. Вони думали про людську природу, про людські поривання, людські надії й страхи, боротьбу, перемоги й поразки, турботи, радощі й жалі, про життя й смерть простих людей. Бувал, відпрацювавши п'ятнадцять годин, вони ще сідали за книжку й читали які-небудь чистісінькі вигадки про таких, як вони, людей або про таких, як їхні, дітей. Їм припадав до серця Дефо,<sup>34</sup> а не Евклід<sup>35</sup> і, видно, більшу втіху давали Голдсмітові вірші,<sup>36</sup> ніж Кокерові цифри.<sup>37</sup> Пан Товкматч весь час силкувався, у пресі й не в пресі, розв'язати цю чудну

задачку, але ніяк не міг витлумачити, чого в неї виходить така нез'ясовна відповідь.

— Мені остогидло життя, Лу. Я ненавиджу своє життя і всіх на світі ненавиджу, крім тебе, — сказав якимось надвечір штивний не по-юнацькому Томас Товкматч-молодший у їхній кімнаті, схожій на цирульню.

— Навіть Сесі, Томе?

— Остогидло, що я мушу називати її Джуп. І вона мене ненавидить, — похмуро відповів Том.

— Ну що ти, Томе! Не повірю ніколи.

— А я тобі кажу! Вона мусить ненавидіти й зневажати все наше поріддя. Їй же в нас не дадуть дихати, поки зовсім не затуркають. Вона вже й так робиться жовта, як віск, і тупа, як... як я.

Товкматчів син виповідав ті свої почуття, сидючи перед каміном верхи на стільці, лікті поклавши на його бильце, а понуре своє обличчя на руки. Сестра його сиділа трохи збоку, в темнішому куті, й дивилась то на брата, то на яскраві іскри, що сипалися з вогню в каміні.

— А сам я, — провадив Том, немилосердно куйовдячи обома руками свою чуприну, — просто віслук, ось хто я. Я впертий, як віслук, і дурний, як віслук, коли не дурніший, і живеться мені так солодко, як віслюкові, і хвицатись мені хочеться, як йому.

— Невже й мене тобі хочеться хвицнути?

— Ні, Лу, тебе б я ніколи не скривдив. Я ж зразу сказав: усіх ненавиджу, крім тебе. Я просто не годен уявити, що було б у цій нашій розкішній Кам'яній... Пустці, чи Пастці, чи... — він затнувся, підшукуючи

якоїсь ще сильнішої назви рідній домівці, але, видно, вдовольнився й тією,  
— якби не ти.

— Правда, Томе? Це ти щиро кажеш?

— А то ж як! Та нащо про це розводитись, — відповів Том і так люто тернувся обличчям об рукав, наче умісне мертвив свою плоть, щоб і вона мучилася врівні з душею.

Сестра його хвилинку помовчала, дивлячись на іскри, тоді сказала:

— Бач що, Томе: тепер, як я вже велика, трохи не доросла, я часто отут сиджу та думаю, яка це прикрість, що я не годна тобі життя вдома скрасити. Я ж не вмію того, що вміють усі дівчата. Ні заграти тобі, ні заспівати не можу. Навіть побалакати з тобою про щось веселе, цікаве й то не вмію, бо ж я й сама ніколи не бачу нічого веселого, ані книжок ніяких таких не читаю, тож не маю чим тебе звеселити чи розважити, як нудно тобі стане.

— Та й я ж так самісінько. Щодо цього я нітрохи не кращий за тебе, а до того ж іще й віслук, а ти ні. Як батько вирішив зробити з мене або книгогриза, або віслюка, а книгогриза з мене не вийшло, то що ж мені лишається, крім бути віслюком? От я віслук і є, — докінчив Том безнадійно.

— Гірко, Томе, — знову помовчавши хвилю, замислено озвалася зі свого темного кутка Луїза. — Дуже гірко. Які ми нещасливі обоє!

— Е, що тобі! — відмовив Том. — Ти дівчина, Лу, а на дівчатах воно не так позначається, як на хлопцях. Мені кращої сестри й не треба. Ти моя єдина втіха, при тобі й у цьому домі... в цій домовині наче світліше, і я тебе завжди слухатимусь, як маленький.

— І мені кращого брата не треба, Томе. Коли ти так про мене думаєш, то мені й байдуже, що я не така насправді. Бо я не така, я це добре знаю, Томе, і мені дуже сумно від того... Луїза підійшла, поцілувала його й вернулась у свій кут.

— Ех, якби зібрати всі ці факти, що ними вже нам вуха протуркали, — промовив Том, аж зуби зітнувши, — та всі цифри, та всіх тих людей, що їх нагромадили стільки, та й підкласти під них тисячу барил пороху і все зразу висадити в повітря! Ну, дарма, як перейду жити до старого Горлодербі, отоді я сквитуюся!

— Як же це ти сквитуєшся, Томе?

— Та хоч побавлюся трохи, погуляю, почую щось і побачу. Надолужу собі оце моє виховання.

— Гляди тільки, щоб не вхопив шилом патоки, Томе. Бо пан Горлодербі думає так, як і наш батько, а до того ж куди шорсткіший за нього й далеко не такий добрий.

— Е, я цього не боюсь! — засміявся Том. — Я знаю добрий засіб, як укоськувати та загнуздувати старого Горлодербі.

Їхні тіні виразно малювались на стіні, але тіні від високих шаф на стінах і на стелі зливалися в одну, немовби над братом і сестрою нависала темна печера. А буйній уяві — коли б таке блюзнірство можливе було в цій кімнаті — могло б здатися, ніби то те, про що вони розмовляли, кидає на їхнє майбутнє таку грізну тінь.

— Що ж це в тебе за такий засіб мудрий, Томе? Чи це, може, таємниця?

— О, як і таємниця, то розгадки шукати недалеко, — відказав Том. — Це ти сама, Лу. Ти ж його улюблениця, його мазушка, і задля тебе він

зробить що завгодно. Як він мені щось скаже проти шерсті, то я йому відкажу: "А моїй сестрі, пане Горлодербі, дуже прикро буде про це почути. Вона мене завжди запевняла, що ви до мене ласкавіший будете". Я не я, коли це його не присадить.

Не дочекавшись від сестри відповіді, Том знуджено закинув мрії про майбутнє й засовався на стільці, позіхаючи та куйовдячи свою чуприну чимраз лютіше. Тоді раптом підвів голову й спитав:

— Ти заснула, Лу?

— Ні, Томе, просто задивилась на вогонь.

— І що лишень ти там бачиш! — здивувався Том. — Я в ньому не бачу нічого. Ні, мабуть-таки дівчатам легше — ще й оцим.

— Томе, а ти справді радий, що житимеш у пана Горлодербі? — спитала його сестра повільно і якимось чудно, немовби читала ті слова на полум'ї й написані вони були не дуже виразно.

— Та досить уже й того, — відповів Том, підводячись і відсовуючи стільця, — що бодай з дому вирвешся.

— Досить уже й того, — проказала за ним Луїза так само чудно, — що бодай з дому вирвешся. Правда, правда.

— Мені тільки прикро тебе покидати, Лу, та ще й покидати тут. Але ж ти сама знаєш, що я мушу хоч-не-хоч, то вже краще мені потрасти туди, де я бодай якусь полегкість матиму через тебе, аніж туди, де в мене й цього не буде. Ти розумієш?

— Розумію, Томе.

Луїза так забарилася з тією відповіддю — хоч у голосі її й не було нерішучості, — що Том підійшов до неї ззаду, сперся на бильце її стільця й теж утупив очі в вогонь, що так прикував її увагу: чи не побачить там чого й він?

— Вогонь, та й годі, — сказав він урешті. — Мені він такий самий дурний і пустий, як і все на світі. Що ти там бачиш? Цирк, може?

— Нічого такого, Томе, я там не бачу. Просто отак задивлюся та й задумаюся, що з нас буде, як виростемо.

— Знов задумуєшся? — спитав Том.

— Що ж я вдію, коли в мене голова така неслухняна, — відказала його сестра. — Мимохіть задумується.

— А я тобі кажу, Луїзо, — озвалася пані Товкматч, що тим часом нечутно відчинила двері, — заради всього святого не роби цього, нерозумна ти дівчино, бо ж як почує батько, то мені чистої години не буде хтозна-поки! А тобі, Томе, як не соромно, хоч би материну бідну голову пожалів, що болить день і ніч: так тебе виховувано, стільки грошей на твою науку витрачено, а ти підбиваєш сестру на те, що батько її заборонив раз назавжди!

Луїза почала була заперечувати Томову причетність до цього злочину, однак мати рішуче урвала її.

— І не кажи мені, Луїзо, не турбуй моєї голови зболілої, бо якби тебе не направлено, ти б сама й не додумалась і не спромоглася.

— Ніхто мене, мамо, не направляв, я тільки дивилась, як з вогню червоні іскри сиплються й гаснуть, та думала, яке й моє життя коротке і як мало мені приділено зробити в ньому.

— Дурниця! — незвичайно рішуче відказала пані Товкматч. — І слухати не хочу, і не смій мені в вічі такі дурниці верзти, сама ж бо добре знаєш, що як дійде воно до батька, то мені потім чистої години не буде. І оце таке після всього клопоту з тобою! Після всіх лекцій, що ти переслухала, після всіх дослідів, що передивилася! Хіба ж я сама, тоді коли мені весь правий бік було відібрало, не чула, як ти з учителем довбля про горіння, та про спалювання, та про нагрівання, та про звуглювання, та ще про казна-які всякі —вання, що мені, недужій, від них аж у голові мішалось! А ти тепер плетеш мені якусь нісенітницю про червоні іскри! Ні, далєбі, — заквилила пані Товкматч, упавши на стілець і випалюючи найсильніший свій набій, перше ніж зломитися під тягою навіть самої тіні фактів, — далєбі, краще б мені й зовсім дітей не мати! Отоді б ви знали, як то воно жити без мене!

## Розділ IX. СЕСИНІ УСПІХИ

Нелегко жилося Сесі Джуп під подвійною орудою пана Дітодавса та пані Товкматч, і перші місяці її послушенства дівчинку не раз поривало втекти. Факти сипалися на неї з ранку до вечора таким густим градом і взагалі життя, що відкрилось перед нею, було таке схоже на розліняного в дрібну кліточку зошита, що вона була б таки напевне втекла, якби не одна думка.

Прикро й сказати, але та думка не впливала з арифметичного розрахунку; ні, то була самоомана, що суперечила будь-яким розрахункам, і перший-ліпший статистик страхового товариства враз би її розбив, склавши таблицю ймовірностей для даного випадку. Дівчинка не вірила, що батько її покинув, жила надією, що він колись повернеться, і була певна, що, лишаючись тут, зробить йому велику приємність.

Пана Товкматча дуже смутило, що Джуп так нерозумно й уперто чіпляється за надію, відкидаючи вищу втіху — знати з математичною точністю, що батько її бездушний волоцюга. Та що вдієш? Дітодавс повідомляв, що на цифри вона вкрай тупа; що, здобувши раз загальне уявлення про земну кулю, вона вже анітрохи не цікавилася її точними

вимірами; що пам'ять на дати в неї надзвичайно погана, і запам'ятовує вона хіба ті, що з ними пов'язані які-небудь сумні події; що тільки-но загадаєш їй швидко вирахувати подумки, скільки коштуватиме двісті сорок сім муслінових чепчиків по одному шилінгові й два з половиною пенси за штуку, як вона заллється слізьми; що вона найвідсталіша учениця в цілій школі; що вже два місяці, як їй утлумачують основи політичної економії, а ось щойно вчора їй утерло носа отаке-о, три фути від землі, хлоп'я, коли вона на питання: "Яка найперша засада цієї науки?" — дала безглузду відповідь: "Чинити людям те, що я бажаю, щоб вони мені чинили".<sup>38</sup>

Пан Товкматч, покивавши головою, зауважив, що все це дуже прикро і що це свідчить про необхідність безнастанного товчіння в ступі науки за допомогою системи, режиму, Синіх книг, офіційних звітів і статистичних таблиць; і що на Джуп треба налягти. Так і зроблено, проте вона від того тільки почала дужче журитись, а однаково не розумнішала.

— От, либонь, гарно бути такою, як ви, панно Луїзо! — сказала вона якось увечері, коли Луїза спробувала хоч трохи розтлумачити їй нездоланні домашні завдання.

— Ти так гадаєш?

— Я б же тоді так багато знала, панно Луїзо! І все, що мені тепер важке, зробилося б легке.

— Тільки чи стало б тобі від того краще, Сесі?

Дівчинка, подумавши, тихо промовила:

— Але й гірше б не стало, панно Луїзо.

На те Луїза відказала:

— А це хтозна.

Дівчата так мало знали одна з одною — як через те, що життя в Кам'яній Осаді, одноманітне, мов крутіння коліс у машині, не дуже схиляло до товариських взаємин, так і через заборону, накладену на Сесине минуле, — що й досі були майже як чужі. Сесі трохи розгублено дивилась на Луїзу темними своїми очима, не знаючи, сказати ще щось, а чи мовчати.

— Ти он як гарно нашу матір доглядаєш і яка ласкава з нею, — заговорила знов Луїза. — Я б так зроду не зуміла. Ти й сама для себе краща, ніж я для себе.

— Але ж я, панно Луїзо... я ж така дурепа! — не здавалася Сесі.

Луїза засміялась несподівано весело й запевнила її, що помалу й вона порозумнішає.

— Ой, якби ви знали, яка я дурна! — трохи не плачучи провадила Сесі. — У школі я весь час помиляюсь. Пан і пані Дітодавс раз у раз мене викликають, а я раз у раз помиляюсь. А що я вдію, як ті помилки мені самі на язик набігають!

— А пан і пані Дітодавс, мабуть, ніколи не помиляються, еге, Сесі?

— Ой, що ви! — вжахнулось дівча. — Вони ж усе знають!

— Ану розкажи, які ж у тебе помилки.

— Та мені аж соромно, — неохоче сказала Сесі. — Ну ось, наприклад, сьогодні пан Дітодавс розказував нам про натуральний добробут.

— Мабуть, національний, — зауважила Луїза.

— Еге ж. А хіба воно не однаково? — несміливо спитало дівча.

— Кажи вже краще національний, коли він так казав, відповіла Луїза ухильно.

— Ну, про національний добробут. То він сказав: "Ось нехай ваш клас буде нація. І в цієї нації є п'ятдесят мільйонів грішми. Чи забезпечено добробут цій нації? Ученице номер двадцять, чи цій нації забезпечено добробут і чи ти живеш у достатку?"

— А що ж ти відповіла? — спитала Луїза.

— Я, панно Луїзо, сказала, що не знаю. Я собі подумала: звідки ж я знатиму, чи нації забезпечено добробут і чи в достатку я живу чи ні, поки я не знаю, в кого ті гроші і чи є там скількись і моїх? А воно, виявилось, зовсім сюди не тичеться. Цифри про це зовсім не кажуть, — відмовила Сесі, втираючи сльози.

— О, це була велика помилка, — знов зауважила Луїза.

— Авжеж, панно Луїзо, тепер я це знаю. Тоді пан Дітодавс каже: "Ану, спитаймо тебе ще. Ось нехай цей клас — велике-превелике місто, і живе в ньому мільйон душ. А з того мільйона за рік тільки двадцять п'ятеро померло з голоду на вулиці. Що ти скажеш про таке співвідношення?" Я думала, думала й нічого кращого не надумала: кажу, по-моєму, їм від того не легше вмиралося, що неголодних був мільйон чи хоч би й мільйон мільйонів. І знов я не так відповіла, як треба.

— Авжеж, не так.

— Тоді пан Дітодавс ізнов каже: "Ану, ще раз тебе спитаю. Ось нехай у нас є скотистика..."

— Статистика, — поправила Луїза.

— Еге ж, панно Луїзо. А я завше кажу скотистика, і це ще одна моя помилка... Статистика морських аварій. "І ось я бачу, — це пан Дітодавс каже, — що за якийсь час сто тисяч душ вирушило в далекі подорожі морем, і з них лише п'ятсот потонуло або згоріло з суднами. Решта лишились живі. Скільки це відсотків?" Я й кажу, панно, — Сесі заплакала гірко зі скрухи, що так прикро помилилась, — кажу, що ніскільки.

— Ніскільки?

— Для родичів та друзів тих людей, що погинули, воно й є ніскільки. Ні, я ніколи не вивчуся, — зітхнула Сесі. — А найгірше мені ось що: хоч мій сердешний тато дуже хотів, щоб я вчилась, і хоч я з усієї сили стараюся вчитись, бо він так хотів, але самій мені не подобається вчитись.

Луїза стояла й дивилась на гарненьку голівку, соромливо похилену перед нею, поки Сесі знов підвела на неї очі. Тоді спитала:

— А твій тато сам, мабуть, дуже вчений був, що й тебе хотів так вивчити?

Сесі не відповіла, вона так видимо боялася ступити на заказаний терен, що Луїза додала:

— Нас же ніхто не чує. А якби хто й почув, то нічого тут нема страшного: хіба вже й такого не можна спитати?

— Ні, панно Луїзо, — зважилась тоді відповісти, похитавши головою, Сесі. — Мій тато зовсім не вчений. Тільки що писати вміє, та й то мало хто годен прочитати те, що він напише. Хоча я його дуже легко читаю.

— А мати?

— О, тато казав, що вона була дуже вчена! Вона вмерла зразу, як я вродилась. Вона... — Сесі аж знітилась, сповіщаючи таку страшну річ, — вона була танцівниця.

— А твій тато любив її?

Глибока, жадібна й боязка цікавість вчувалася в тих запитаннях — цікавість сторожка й непевна, мов зацьковане, зацуране створіння, що ховається на відлюдді.

— О, аякже! Так ревно любив, як і мене! Він і мене спершу любив тільки через неї. Він скрізь мене возив із собою, як я ще зовсім маленька була. Ми з ним ніколи не розлучались.

— Але ж потім він тебе покинув, Сесі?

— Тільки щоб мені краще було. Ніхто його не розумів так, як я, бо ніхто його так не знає. Я певна, що йому серце тоді рвалось, як він мене покинув задля мого ж добра — задля свого б він так ніколи не зробив. І він ані хвилиночки не буде щасливий, поки не вернеться по мене.

— Розкажи мені ще про нього, — попросила Луїза. — Я більше ніколи тебе не розпитуватиму. А де ви жили?

— Ми мандрували скрізь, ніде не жили подовгу. Мій тато... — Сесі вимовила жахливе слово пошепки, — клоун.

— Він людей смішить, так? — спитала Луїза, порозуміло кивнувши головою.

— Еге ж. Тільки вони, бувало, не хотіли сміятись, і тоді тато плакав. А наостанці вони дуже часто не хотіли сміятись, і він вертався додому зовсім прибитий. Він же не такий, як усі. Хто його не зна так добре, як я, і не любить так щиро, думають, що він трошечки схибнутий. З нього

часом кпили, збиткувались, і ніхто не знав, як воно йому дошкуляє, тільки я бачила, коли ми вдвох з ним зоставалися. Вони ж не розуміли, який він уразливий.

— І ти була йому втіхою в усіх прикрощах?

Дівчинка притакнула головою; сльози котилися їй по щоках.

— Та гадаю, що була, і він завше так казав. Він щодалі робився такий заляканий, неспокійний, почувався таким убогим, кволим, невченим та безрадним (це він сам про себе раз у раз так казав), що ото через те й хотів, аби я багато навчилась і не була така, як він. Я йому часто читала книжки вголос, аби звеселити його, і він дуже любив слухати. То були негарні книжки, мені сказано, щоб я тут про них і словом не згадувала, але ж ми тоді не знали, що від них якась шкода.

— А йому вони подобалися? — спитала Луїза, не спускаючи з Сесі допитливого погляду.

— О, ще й як! Вони його не раз відвертали від того, що йому справді шкодило. Скільки було таких вечорів, що він забував за всі свої турботи, як зацікавиться, чи султан захоче й далі слухати дружинині казки, чи скаже відрубати їй голову, не дослухавши!<sup>39</sup>

— А твій тато завше був до тебе добрий? Аж до останку? — допитувалась Луїза.

— Завше, завше! — відповіла Сесі, зціпивши руки. — Такий добрий, що я й сказати не годна. Він тільки одного разу був розсердився, та й то не на мене, а на Танцюя. Танцюй — то наш учений собака, — знов пошепки сповістила вона страшний факт.

— А чого ж він розсердився на собаку? — спитала Луїза.

— Вони якось вернулися ввечері додому з вистави, і тато наказав Танцюєві плигнути на два стільці й стати на бильцях — передніми лапами на одному, а задніми на другому. То в нього є такий номер. А Танцюй глянув на тата й не послухався зразу. А в тата того вечора ніщо не виходило, і він зовсім не міг насмішити публіку. Він тоді закричав, що, мовляв, уже й собака бачить, що він уже ні до чого не здатен, і не хоче його пожаліти. І почав бити Танцюю, а я злякалась і кричу: "Тату, не бийте його, не бийте, він же так вас любить! Таточку, рідний, не треба!" Тоді він покинув його бити, а Танцюй уже весь у крові, а тато впав ницьма додолу, пригорнув собаку до себе й плаче, а Танцюй йому лиже обличчя.

Дівчинка заридала, і Луїза підійшла до неї, поцілувала, взяла за руку й сіла поряд.

— Ну, а тепер розкажи мені ще, як твій батько покинув тебе. Вже я стільки в тебе випитала, то доказуй до кінця. Винна буду я, а не ти, коли тут є якась вина.

Сесі затулила руками очі й, хлипаючи, почала:

— Я прийшла після обід із школи й застала татка вдома, він теж допіру вернувся з цирку. Сидів на стільці перед коминком і хитався вперед та назад, наче йому що боліло. Я питаю: "Татку, ви забилися?" (З ним таке бувало, як і зо всіма в цирку буває). А він відказує: "Трохи, серденько". Я підійшла, нахилилась до нього, аж бачу, в нього сльози течуть. Я до нього і сяк і так забалакую, а він тільки обличчя ховає, та аж труситься ввесь, та стогне: "Серденько моє! Донечко моя!" — і більше нічого.

Ту хвилину до кімнати спокволу зайшов Том і втупив у дівчат байдужий погляд: видно було, що його на всьому світі цікавить тільки власна персона, та й то не дуже, принаймні тепер.

— Це я про дещо питаю в Сесі, Томе, — озвалась до нього сестра. — Можеш лишатись тут, тільки не перебивай нас одну хвилинку, Томцю.

— Та гаразд, — відмовив Том, — тільки я хочу, щоб ти спустилась до вітальні, бо там батько привів старого Горлодербі. Як ти до нього вийдеш, то я можу сподіватися, що він запросить мене до себе обідати. А як не вийдеш, то шкода й гадки.

— Зараз я прийду.

— Та я вже почекаю тут, — відказав Том, — щоб ти не забула.

Сесі повела далі, стишивши голос:

— Аж нарешті татко сказав, що він знову не догодив публіці, і що в нього тепер завше така ганьба виходить, і що йому вже на смітник пора, а мені було б краще жити самій, без нього. Я його довго вмовляла, всякі ласкаві слова йому казала, які лишень спадали на думку, і тоді він наче заспокоївся, а я сіла біля нього та почала розповідати про школу, що я там чула й бачила за день і що ми вчили. А вже як не стало чого розповідати, він обняв мене й довго-довго цілував. Тоді попросив, щоб я сходила по ліки — натерти йому там, де він забився, та щоб до найліпшої аптеки, цебто аж на другий кінець міста. Ще раз мене поцілував, і я пішла. Вже була спустилася вниз, тоді знов вернулась, аби ще його трохи розважити. Прочинила двері й питаю: "Тату, а можна мені Танцюю взяти з собою?" А він похитав головою й каже: "Ні, Сесі, не треба, серденько, краще хай не бачать, що ти моя". Я й пішла, а він зостався біля коминка. Отоді йому, бідолашному, мабуть, і набігло на думку, що ліпше йому задля мого добра мене покинути, бо як я вернулася, його вже не було.

— Чуєш, Лу! Гляди не прогав старого Горлодербі, — нагадав Том.

— А більше нема чого розповідати, панно Луїзо. "Дев'ять олій" я й досі бережу для нього, бо я знаю, що він вернеться. Щоразу, як я побачу

в пана Товкматча в руках листа, мені дух перейма і в очах темніє, бо я думаю, що то від тата або ж від пана Слірі про тата. Пан Слірі обіцяв зразу написати, щойно почує про татуся, і я знаю, що він мене не одурить.

— Не прогав Горлодербі, Лу! — знову нагадав Том, свиснувши нетерпляче. — А то він зараз утече, як ти не вийдеш!

Відтоді щоразу, як Сесі при всій родині присідала перед паном Товкматчем і питала тремтячим голосом: "Пробачте, пане, що я вас турбую... чи не було вам... листа про мене?" — Луїза, хоч би що вона робила, кидала своє діло й застигала на мить, чекаючи відповіді в такій самій тривозі, як і Сесі. А як пан Товкматч неодмінно відповідав на те: "Ні, Джуп, не було нічого", — то й у Луїзи, як і в Сесі, тремтіли губи, і вона співчутливим поглядом проводила дівчинку до самих дверей. А тільки-но вона зачиняла двері за собою, пан Товкматч звичайно зауважував напутливо, що якби Джуп із самого малку виховувалась так, як треба, то вона б сама собі логічними міркуваннями довела цілковиту безпідставність цієї примарної надії. І все ж здавалося (тільки не йому, бо він нічого того не бачив), що примарна надія може мати не менший вплив, ніж найочевидніший факт.

Правда, увага ця стосується виключно його дочки. Що ж до Тома, то він уже доходив того не надто рідкого ступеня вченості, коли з усієї граматики людину цікавить головню перша особа однини. А пані Товкматч якщо й озивалася взагалі в таких випадках, то тільки вистромлялась трохи зі своїх хусток та укривал, наче вовчок із кубла, й заводила:

— Лишенько, ну коли це дівчисько вперте дасть уже спокій моїй бідній голові зболілій та покине допитуватися за ті свої листи! Як воно мені увірилося з тими листами! Ні, далєбі, мабуть, чи така моя нещасна доля, чи за які гріхи судилося так, щоб ніколи мені чистої години не мати. Ну просто диво бере, як воно завше так виходить, що я ніколи в світі промитої години не діждуся!

Тоді на неї звичайно падав чоловіків погляд, і під вагою того крижаного факту вона знову застигала.

## Розділ X. СТІВЕН БЕЗДОЛ

Мені не дає спокою чудна думка, що англійський народ мусить працювати так само тяжко, як і всі інші народи, що живуть під сонцем. Я признаюсь до цієї своєї химери, аби пояснити, чому мені хочеться, щоб йому давали хоч трохи відітхнути.

В тій частині Кокстауна, де працюють найтяжче; в самому осередді цієї потворної фортеці, де цегляні мури однаково міцно загородили і вступ природі й вихід отруйним випарам; у невилазному лабіринті вузьких вуличок та завулочків, двориків та задвір'ячок, що набудувалися без ніякого ладу, кожна будівля похапцем, хто як собі хотів, і тепер являли з себе наче незлагідну родину, де всі тиснуться, штовхаються, топчуть та душать одне одного; в найтіснішому закутку цього велетенського вакуумного бака, де й комини на будинках, за браком повітря для тяги, пороблено кособокі та всіляко повикривлювані, немов кожен будинок виставляв напоказ зразок, які лиш люди можуть у ньому народжуватись; поміж масою тих кокстаунців, що мають загальну назву "робочі руки" і що куди більше подобались би деяким людям, коли б творець їхній визнав за доцільне наділити їх самими руками або, як нижчих морських тварин, самими руками та шлунком, — жив один сорокалітній чоловік, на ймення Стівен Бездол.

Виглядав Стівен на старішого, бо жилось йому нелегко. Кажуть, що кожному приділено в житті і троянди, й терня; однак із Стівеновим життям, напевне, вийшла якась невдача або ж помилка, і троянди його дістались комусь іншому, а терня того іншого, на додачу до його власного, Стівенові. Він, його словами кажучи, знав, чому ківш лиха. Його звичайно називали Старим Стівеном, ніби вшановуючи по-своєму за таку долю.

Згорбатіла його постава, велика міцна голова з довгим, обрідним, просивим волоссям, наморщений лоб, замислений вираз обличчя могли навести на думку, що Старий Стівен чоловік вельми знаючий, як на простого робітника. Проте він не був такий. Він не належав до тих позначних "робочих рук", що, багато років складаючи хвилину до хвилини уривки дозвілля, спромоглись опанувати важкі науки й набути щонайнеймовірніших знань. Не був він і з тих робітників, що вміють виголошувати промови та дебатувати. Тисячі його товаришів уміли говорити про будь-що куди краще за нього. Він був добрий ткач при механічному верстаті й бездоганно чесна людина. А що він являв із себе oprіч того та що в ньому крилося ще — нехай покаже сам.

Вже погасли вікна величезних фабрик, що нагадували, поки освітлені, якісь казкові палаци — принаймні так казали пасажери кур'єрського поїзда; і дзвони віддзвонили кінець роботи й зтихли; і "робочі руки" — чоловіки й жінки, хлопці й дівчата — тупотіли по брукові, простуючи додому. Старий Стівен стояв на вулиці, і йому, як щодня після роботи, здавалося, наче то у нього в голові допіру стугоніли, а тепер зупинилися верстати.

— Щось не видно та й не видно Рейчел! — промовив він.

Ішов дрібний дощ, і молоді робітниці, що купками проходили повз нього, понапиналися хустками, туго стягуючи їх під бородою. Стівен, видно, дуже добре знав ту Рейчел, бо, лиш мигцем глянувши на таку купочку, вже бачив, що її там нема. Нарешті його поминула остання купка, і він повернувся й пішов, сказавши невесело:

— Виходить, прогавив!

Та не проминувши ще й третьої вулиці, він угледів попереду ще одну постать, угорнену в хустку, і так прикипів до неї очима, що й, не бачивши самої жінки, не бачивши, як вона йде від ліхтаря до ліхтаря, то виринаючи на світло, то поринаючи в темряву, був би впізнав її лише по

невиразній тіні на мокрому брукові. Стівен ураз піддав ходи, наздогнав її, нечутно ступаючи, тоді знову стишив ходу й покликав:

— Рейчел!

Жінка, що була саме під ліхтарем, обернулася, трохи відсунула хустку з чола й відкрила спокійне довгасто обличчя, смагляве, з досить тонкими рисами і сяйними лагідними очима, та гладенько зачесане чорне лискуче волосся. Обличчя те не квітло вже молодістю — жінці було років із тридцять п'ять.

— А, це ти, Стівене! — озвалася вона, всміхнувшись до нього не стільки устами, скільки ласкавими своїми очима, тоді знов насунула хустку на чоло, і далі вони пішли поруч.

— А я думав, ти після мене вийшла, Рейчел.

— Ні.

— Що, сьогодні трошки раніше?

— Та це ж як коли, Стівене: коли вийдеш трошки раніше, коли трошки пізніше. Не варт тобі мене дожидатися, з роботи йдучи.

— Та, либонь, і на роботу так само, еге, Рейчел?

— Атож, Стівене.

Він глянув на неї трохи засмучено, однак покірливо й шанобливо, видимо переконаний, що вона завжди й у всьому має рацію. Вона завважила той вираз і злегенька доторкнулася рукою до його плеча, мовби дякуючи йому.

— Ми ж такі вірні друзі, Стівене, і такі давні друзі, що й старіємося вже обоє...

— Ні, Рейчел, ти яка була молода, така й є!

— Е, Стівене, навряд чи ми, поки обоє живі, зуміємо старітись одне без другого, — відповіла Рейчел, засміявшись. — Та хай там як, а ми вже такі давні друзі, що гріх нам був би й сором ховати одному від одного щиру правду. Краще нам дуже часто разом не показуватись. Вряди-годи, звісно, можна. Бо зовсім не бачитися нам були б тяженько, еге? — додала вона весело, аби підбадьорити його.

— Таки тяженько, Рейчел.

— А ти спробуй не думати, воно й легше здасться.

— Та я вже давно пробую, а воно чогось не легше. Але однаково, мабуть, твоя правда: ще підуть балачки всякі, надто про тебе. Ти справді вірний друг мені, Рейчел, уже ось скільки років, і так мене підмагаєш весь час, так розряджаєш, звеселяєш, що твоє слово закон для мене. Добрий закон, серце моє Рейчел, ясний як сонце. Кращий, ніж декотрі справжні закони.

— Не чіпай законів, Стівене, — хутко відмовила вона, позирнувши на нього стривожено. — Нехай собі закони законами.

— Авжеж, — повільно закивав головою Стівен, — хай собі закони законами. Ліпше їх не чіпати. Ліпше нічого в світі не чіпати. І нікого. То все сама каламуть, та й годі.

— Так-таки сама каламуть? — спитала Рейчел, знову лагідно доторкнувшись йому до руки, аби прогнати його задуму. І він справді ніби збудився відразу, пустив з зубів ріжечки незав'язаної нашийної хустини,

що їх був прикусив знічев'я, повернув до неї усміхнений вид і сказав, засміявшись тихо:

— Авжеж, Рейчел, серце моє, сама каламуть. Куди не поткнуся, скрізь мені каламутно, і ніде просвітку не бачу.

Вони вже наближалися до своїх домівок. Рейчел було трохи ближче додому, ніж Стівенові. Вона жила в одному з тих вузеньких завулочків, для яких найбагатший в окрузі трунар (що здобував чималенькі грошики з єдиної в житті тамтешніх мешканців убогої й моторошної розкоші) тримав спеціальну чорну драбину, щоб ті, хто день у день помацки терebakвся вгору та вниз темними вузькими сходами, могли вибиратися з цього велетрудного світу вікном. Жінка зупинилась на розі, подала Стівенові руку й сказала йому добраніч.

— Добраніч, серце моє, добраніч!

Тоді вона звернула до темного завулка, а він стояв і стежив очима її чепурну постать та рівну й дрібну жіночу ходу, аж поки вона зайшла до одного з нужденних будиночків. Певне, очі його ввібрали кожен сколих її цупкої хустки, і кожен згук її мови відгукнувся луною на самому дні його серця.

Коли Рейчел зникла йому з очей, він рушив далі додому, позираючи час від часу на небо, де шалено мчали хмари. Та їх уже трохи розігнало, і дощ ущух, і світив ясний місяць, зазираючи крізь високі кокстаунські комини в погашені фабричні печі та відкидаючи на мури велетенські тіні зупинених на ніч паровиків. І на серці в Стівена теж наче трохи розгодинилося.

Мешкав він на другому поверсі над крамничкою, в такому самому завулку, як і Рейчел, тільки ще вужчому. Яким це побитом знаходилися люди, ладні продавати чи купувати нужденні цяцьки, викладені в вітрині крамнички впереміш з дешевими часописами та м'ясом (того вечора там

лежав свинячий окіст, що його малося завтра розіграти в лотерею) — це сюди не стосується. Стівен узяв з полицки свого недогарка, засвітив його від другого недогарка на прилавку і, не розбудивши господині, що спала в комірчині за крамничкою, піднявся сходами до своєї кімнати.

З тої кімнати вже не один пожилець вибрався по чорній драбині, однак тепер вона виглядала цілком затишно. На старенькому бюрку в куті лежало кілька книжок та зошитів, меблі в кімнаті були всі, яких треба, і досить пристойні, і прибрано чисто, хоч повітря й не зовсім свіже.

Простуючи до коминка поставити свічку на круглий триногий стіл, що там стояв, Стівен об щось перечепився. Сахнувшись назад, він глянув і побачив долі жінку, що була лежала, а тепер звелася й сіла.

— Господи милосердний! — скрикнув він, задкуючи ще далі. — Це ти знов вернулася?

Яке то було страхіття! Як хлюща п'яна, безпорадна жінка, насилу спроможна сидіти, підпираючись закаляною рукою, другою рукою силкувалась відкинути з очей закустрані, зліплені болотом коси, але тільки ще дужче розмазувала грязюку по обличчі. Огидна своєю подобою, обшарпана, засмальцьована, задрипана, вона була ще огидніша зледащілою душею, і навіть дивитись на неї здавалося за ганьбу.

Бурмочучи якусь лайку, вона довго шпорталась вільною рукою по обличчі, аж нарешті трохи відкинула патли з очей і глянула на Стівена. Тоді почала розгойдуватись уперед і назад та тріпати безвладною рукою, немов показувала, що її душить регіт, хоч обличчя її лишалося застигле, мов сонне.

— А, це ти? Прийшов уже? — прохарчала вона глузливо, і голова їй упала на груди. — Знов вернулася? — аж за хвилину вереснула вона, ніби

тільки тепер до неї дійшли його слова. — Авжеж! Знов вернулася. І ще вертатимуся, коли схочу. Знов? Авжеж, знов! А ти як думав?

Безглузда лютує, що чулася в тих вигуках, розбуркала її саму. Вона підвелась на ноги, хитаючись, і сперлася на стіну плечима, силкуючися скривити зневажливу міну. В руці у неї теліпались на поворозці рештки капелюшка, либонь підібрані десь на смітнику.

— Я й знов усе тут спродам! І ще раз спродам, і двадцять разів! — кричала вона, чи то тіпаючися з лютощів, чи то вдаючи якогось войовничого танця. — Ану, встань з ліжка! — Стівен сів був на краєчку постелі, сховавши обличчя в долоні. — Встань! Це моє ліжко, і я на ньому спатиму!

Жінка поточилась до ліжка, а Стівен, здригнувшись з відрази, ухилився набік і, не відіймаючи рук від лиця, перейшов у протилежний куток. А вона важко гепнулась на ліжко й за хвилинку вже хропла. Стівен же згорблено сів на стілець і за цілу ніч зрухнувся лиш раз: устав та накинув на неї ковдру, ніби самих рук було йому замало, щоб від неї закритись, — навіть у темряві.

## Розділ XI. БЕЗВИХІДЬ

Казкові палаці заясніли незліченними вікнами ще перше, ніж блідий світанок появив у небі страховинних димових гадів, що повзли над Кокстауном. Процокотіли по брукові дерев'яні підешви, продзвонили квапливо дзвінки — і всі тихобожевільні слони, почищені й намащені, знов розпочали на цілий день свою одноманітну й важку киванину.

Стівен схилявся над своїм верстатом, спокійний, уважний і впевнений. Яка разюча різниця була між ним та й рештою робітників у тому лісі верстатів, де він працював, і їхніми брязкучими, грюкотливими, неспинними машинами! Не бійтеся, добрі люди, схильні тривожитися за майбутнє, що Мистецтво колись зведе в непам'ять Природу. Поставте

поряд будь-який твір божий і витвір людський, і перше — нехай то буде тільки нечисленний гурток "робочих рук" — лиш виявить ще більше свою досконалість у тому порівнянні.

Ось на цій фабриці стільки й стільки "робочих рук" і стільки й стільки парових кінських сил. На що спроможна машина, можна виміряти з точністю до одного силового фунта; однак уся армія рахівників, що підраховують суму нашого державного боргу, не зможе сказати мені, яка здатність до добра й зла, до любові й ненависті, до патріотизму чи бунтівництва, до переродження чесноти в нечестя чи навпаки таїться тільки в одну яку-небудь мить у душі в першого-ліпшого з цих мовчазних слуг машини з зосередженими обличчями й розмірними рухами. В машині немає ніяких таємниць; а в найнікчемнішому з них є навіки незглибима таємниця. Якби ж то ми полишили арифметику для з'явищ матеріальних, а цими страшними недовідомими силами кермували за допомогою інших засобів!

Ранок яснішав, і денне світло вже перемагало засвічене в цехах. Його погашено, а робота тривала далі. Падав дощ, і димові гадюки, покірні прокляттю, що тяжить на всій їхній породі, повзли по землі. На чорному дворі клубки пари з випускних рур, порозкидані старі барила та залізний брухт, лиснючі бурти вугілля та звалища жужелиці — все оповивала серпанком мряка.

Робота тривала, поки вдарив дзвін на обід. І знову зацокотіли по брукові дерев'яні підшви. Верстати, й колеса, й руки — все спинилося на годину.

Стівен вийшов з душного цеху на сльотаву вулицю, на холодний вітер виморений, помарнілий. Він не пішов, як його товариші, обідати додому, а рушив, жуючи кусень хліба, до пагорба, де жив хазяїн фабрики — в червоному будинку з чорними віконницями знадвору, зеленими завісами зсередини, з чорними парадними дверима; під ними дві білі приступки, а на дверях мідяна табличка з написом: "ГОРЛОДЕРБІ" (дуже схожими на

нього самого літерами) — над круглою, мідяною-таки дверною ручкою, що нагадувала мідяну крапку на кінці речення.

Пан Горлодербі саме підобідував. Так і сподівався Стівен. Може, слуга буде ласкавий доповісти хазяїнові, що один робітник просить дозволу поговорити з ним? Слуга вернувся й спитав: а хто саме? Стівен Бездол. Ну, за Стівеном Бездолом ніякого баламутства не знано, нехай знайде.

Ось Стівен Бездол у вітальні. Пан Горлодербі (Стівен знав його тільки з погляду, і то не дуже зблизька) підобідує битою котлетою з келихом хересу. Пані Спарсіт обік каміна щось плете, сидючи мов у дамському сідлі; одна нога її в мітку пряжі, як у стремені. Підобідувати їй не дозволяли ні служба її, ні власна гідність. Вона з обов'язку наглядала за підобідком, але своїм виглядом давала втямки, що сама гордує такою розніженістю.

— Ну, Стівене, чого це нараз тобі захотілося? — спитав пан Горлодербі.

Стівен уклонився — не запобігливо, ні, на таке "робочі руки" не здатні; боронь боже, пане добродію, такого ви від робітника не діждетесь, хоч би він у вас і двадцять років працював! — і, задля присутності пані Спарсіт, запхав кінці нашийної хустини за камізельку.

— Ти ж сам знаєш, — провадив пан Горлодербі, сьорбнувши хересу, — що з тобою ми ніколи не мали ніякого клопоту, ти завше був чоловік поміркований, не як дехто. Ти не думаєш, що тебе хтось повинен возити в кареті шестернею та годувати з золотої ложки черепаховим супом і дичиною, як багато хто з вас думає, — пан Горлодербі завжди виставляв це за єдину, пряму і негайну мету кожного робітника, бодай чим-небудь незадоволеного. — Тому я знаю наперед, що ти не скаржитися прийшов, я певен цього, чуєш?

— Авжеж, пане, нічого такого в мене і в думці не було.

Хоч пан Горлодербі сам щойно висловив таке переконання, ті слова його видимо здивували й потішили.

— От і гаразд! — відказав він. — Ти робітник надійний, і я не помилився. Ну, кажи, що там у тебе. Як не скарга, то кажи, чого тобі треба. Що ти маєш мені сказати? Ну, висипай сміливо!

Стівен позирнув на пані Спарсіт.

— Я можу вийти, пане Горлодербі, коли хочете, — озвалась вона саможертвно, вдаючи, ніби вже виймає ногу зі стремена.

Пан Горлодербі, що саме набрав повного рота котлети, спинив її, мовчки простягти ліву руку долонею вперед. Тоді опустив руку, проковтнув котлету й сказав до Стівена:

— Щоб ти знав, ця пані з високого роду, правдива леді. Ти не думай, що як вона в мене на службі, то вона ніколи не була нагорі, аж ген на самісінькому вершечку! Отож як ти маєш щось таке сказати, чого не годиться казати при вродженій леді, то вона вийде. А як ти маєш мені сказати таке, що можна казати при вродженій леді, то вона лишиться тут.

— Я, пане, маю надію, що зроду ще ніколи нічого такого не сказав, чого б не годилося почути вродженій леді, — почервонівши, відповів Стівен.

— Ну й гаразд, — сказав пан Горлодербі, відсовуючи тарілку й відхиляючись сам на бильце. — Ну, давай висипай!

Стівен ще на мить задумався, тоді підвів очі й почав:

— Я прийшов поради в вас просити. Мені її аж гвалт потрібно. Я вже давно жонатий, оце в великодній понеділок дев'ятнадцять років буде. Вона була тоді молода дівчина... собою несогірша і слави непоганої. Та ненадовго тої слави стало, хутко звелась вона на ледащо. Не через мене. Бог свідок, я не був їй лихим чоловіком.

— Я вже чував про це. — відказав пан Горлодербі. — Вона вдарилась у пиття, покинула роботу, спрдала меблі з хати, позаставляла одержу, одно слово, пустилася берега.

— Я довго терпів. ("Отож і дурень", — подумки сказав, звертаючись до свого келиха, пан Горлодербі).

— Ой, як довго терпів! Усе силкувався відучити її. І так, і сьак, і як лишень не пробував. Скільки разів, бувало, приходжу додому, а з хати все до цурки винесено, і вона лежить без тями на голому помості. Не раз так було й не двічі — двадцять разів!

Усі зморшки на Стівеновому виду аж поглибшали, свідчивши промовисто за тяжкі його муки.

— І що далі, то гірше, й гірше, й гірше. Зійде з дому, волочиться хтозна-де, барложиться хтозна в якому багні, тоді нараз вернеться. І так без кінця-краю, знов і знов. І що я міг удіяти з нею? Бувало, цілими ночами по вулицях тиняюсь, боюся додому поткнутись. І на міст, було, вже ходив, думаю, скочу в воду, та й по всьому. Стільки я того витерпів, що замолоду старий зробився.

Пані Спарсіт, що звільна погойдувалася, наче в сідлі, пересуваючи плетільні веретінця, на ті слова звела свої коріюланівські брови й покивала головою, ніби промовляючи: "Горе знають і вельможні, а не тільки неможні! Ось спрялуй свій смиренний погляд хоча б на мене!"

— Я вже й платив їй, щоб вона мені спокій дала. Оці п'ять років я ввесь час їй платив. І знов уже більш-менш обжився. Важко мені жилося й невесело, та хоч ганьби не було й не трусився зі страху день і ніч. А вчора ввечері приходжу додому, аж вона лежить перед коминком. Знов вернулася!

Тяжка його біда й велика сила розпуки на мить додали йому зваги, і він заговорив вільно й сміливо. Та ще за мить він уже стояв як і перше — по-звичайному згорбатіло, звернувши до пана Горлодербі задумливе обличчя з якимсь чудним виразом — трохи допитливим, трохи розгубленим, ніби силкувався розгадати дуже складну загадку. В лівій руці, сперши її на клуб, він міцно тримав капелюха, а правою, незграбно-стриманими, але виразними й повними енергії рухами, ніби підкреслював свої слова. І не менш виразна була та напівзігнута рука, коли Стівен замовкав і вона спинялась.

— Все це я знаю дуже давно, крім останнього, — відказав пан Горлодербі. — Кепське діло, дуже кепське. Ліпше б тобі самому жити. Навіщо ото було женитися? А втім, тепер про це запізно говорити.

— Скажіть, пане добродію, а не були вони нерівня літами? — озвалась пані Спарсіт.

— Чуєш, що питає ця пані? Чи не були ви нерівня літами, що таке ото у вас вийшло? — запитав Стівена пан Горлодербі.

— Та де там! Мені тоді був двадцять один рік, а їй двадцять заледве.

— А я, пане добродію, — солоденько пояснила пані Спарсіт своєму принципалові, — почувши про такий нещасливий шлюб, вирішила, що вони нерівня літами.

Пан Горлодербі скося позирнув на неї досить сердито, але й якось ніби знічено. Тоді покріпився ковтком хересу і, обернувшись до Бездола, сказав уже трохи дратливо:

— Ну, чого ж ти не доказуєш?

— Та оце ж я, пане, прийшов до вас запитати, як мені спекатися цієї баби. — Зосереджене, допитливо-розгублене обличчя Стівенове ще дужче споважніло, коли він вимовляв ті слова. А пані Спарсіт аж зойкнула тихенько, вражена їхнього неподобністю.

— Що, що? — перепитав Горлодербі, підвівся з-за столу й зіперся спиною на камін. — Що це ти плетеш? Ти ж брав її на щастя й на біду!40

— Я мушу її спекатися. Несила мені більше отак-о мучитись. Я б і так нізащо стільки років не витерпів, якби мене не жаліла та щирим словом не розраджала одна добра дівчина. Другої такої, либонь, у цілім світі не було й нема. Якби не вона, я б давно ума рішився.

— Пане добродію! Це ж він, певно, хоче розлучитись, щоб одружитися з тією, за яку говорить! — півголосом озвалася пані Спарсіт, аж пригнічена розбещеністю простого народу.

— Авжеж, так. Пані правду сказали. До цього я й веду. Я колись читав у часописах, що великі пани (я не суджу їх і лиха їм не зичу) не так міцно позв'язувані на щастя й на біду, а можуть, як не вдасться їм подружжя, розійтись та знайти собі іншу пару. Як нема між ними згоди, бо вдачею різняться, то в них же в домах є багато кімнат і можна жити нарізно. А в нас, простих людей, не бува більш одної кімнати, і ми так не можемо. А коли й того їм мало, то в них же грошей досить, вони собі можуть сказати: "Оце тобі твоє, а це мені моє", — та й розійтись собі в різні боки. А нам годі так. А попри все те, вони ще й назовсім можуть розлучатися за менші незгоди, ніж моя. Отож я мушу спекатись цієї баби і хочу знати як.

— Ніяк, — відказав пан Горлодербі.

— Коли я їй що заподію, пане, то є закон, щоб мене покарати?

— Авжеж, що є.

— Коли я втечу від неї, є закон, щоб мене покарати?

— Авжеж, що є.

— І як я одружуся з тією іншою дівчиною, є такий закон, щоб мене покарати?

— Авжеж, що є.

— А якби я став жити з нею на віру — це я так для прикладу кажу, бо цього ніколи не буде й не може бути, не така вона, аби на це пристати, — є такий закон, щоби мене покарати в кожній моїй безвинній дитині?

— Авжеж, що є.

— То ради бога святого, покажіть мені такий закон, щоб мені поміг!  
— вигукнув Бездол.

— Гм... Подружні зв'язки священні, — відповів пан Горлодербі, — і їх...  
Їх треба оберігати.

— Ні, ні, не кажіть, пане. Так їх не вбережеш. Так вони ще гірше рвуться. Я простий ткач, змалечку біля верстата, але я не сліпий і не глухий. Я читаю в часописах, що про суди пишуть, та й ви ж, певне, читаете, то аж страх бере, скільки крові ллється в нашому краю через те, що, мовляв, ніяким способом, ні за яку ціну не можна людям одному з одним розв'язатись, скільки бува через це між подружжями в простому

народі колотнечі, каліцтва, а то й душогубства! То треба ж колись це втямити! Ось у мене тяжке лихо, і я, з ласки вашої, хочу знати такий закон, щоб мені поміг.

— Ну, то слухай! — сказав пан Горлодербі, стромляючи руки в кишені. — Є такий закон.

Стівен ураз ніби заспокоївся і, не спускаючи з нього очей, кивнув головою.

— Та закон той не для тебе. Це діло грошей коштує. Багато грошей.

— А скільки б то? — запитав спокійно Стівен.

— Ну, це треба поїхати в Лондон, подати прохання до церковного суду,<sup>41</sup> тоді прохання до цивільного суду, а тоді ще прохання до палати лордів і домогтися парламентської постанови про дозвіл оженитися вдруге, і це тобі коштувало б (ще як усе піде мов по рівному) десь, по-моєму, від тисячі до півтори тисячі фунтів, — сказав пан Горлодербі. — А то й удвічі більше.

— І йнакшого закону нема?

— Певне, що нема.

— То виходить, пане, — промовив Стівен, збліднувши і махнувши безнадійно рукою, — і тут сама каламуть. Скрізь сама каламуть без просвітку, і що швидше смерть прийде, то краще.

(Пані Спарсіт знову вжахнув такий занепад побожності в простому народі).

— Ну-ну, чоловіче, не верзи дурниць про те, чого не тямиш, — сказав пан Горлодербі. — І не кажи, що закони нашої країни — сама каламуть, а то гляди, щоб тобі самому не стало каламутно. Закони складати — це тобі не перкаль ткати, ото ж знай свій верстат і не лізь куди тебе не прохано. Ти брав жінку не на забавку, не погратись та й покинути, а на щастя й на біду. Вийшло на біду — то що тут можна сказати? Так само могло вийти й на щастя.

— Каламуть, — знов промовив Стівен, хитаючи головою, і ступив до дверей. — Сама каламуть.

— Ну, то слухай, що я тобі скажу! — спинив його пан Горлодербі мов задля прощального напуття. — Ти своїми, сказав би я, безбожними балачками бач он як уразив цю пані, а вона ж природжена леді, як я тобі вже сказав, і вона сама, як я тобі ще не казав, зазнала в шлюбі втрати на десятки тисяч фунтів — десятки тисяч фунтів! — ще раз показав він аж із насолодою. — Я знаю, ти досі завше був чоловік поміркований, але ниньки мені здається, і я тобі це у вічі скажу, що ти не на ту стежку звертаєш. Ти, видно, наслухався якихось зайшлих баламутів — їх же тепер скрізь повно, — але я тобі раджу по-доброму: краще покинь це діло. У мене, щоб ти знав, — пан Горлодербі напустив на себе вираз надзвичайної проникливості, — нух не гірший, ніж у людей, а може, й кращий, ніж де в кого, бо мене ще змалечку в усе носом товкли. Отож я чую, що тут уже тхне черепаховим супом, дичиною та золотою ложкою. Так, так, чую! — вигукнув він, уперто, з хитрою міною киваючи головою. — Грім побий, чую!

Теж покивавши головою, але зовсім не так, і зітхнувши глибоко, Стівен мовив:

— Дякую вам, пане, і будьте здорові.

І вийшов. А пан Горлодербі став перед власним портретом на стіні, самовдоволено втупився в нього і так надувся з пихи, що здавалося, наче

ось-ось він лусне й заліпить портрета своїми клаптями. А пані Спарсіт усе трюхикала клусом, з ногою в стремені, на вигляд глибоко пригнічена зіпсутістю простого люду.

## Розділ XII. БАБУСЯ

Старий Стівен зачинив за собою чорні двері з мідяною табличкою, обтер рукавом мідяну крапку, завваживши, що на ній відбилися його спітнілі пальці, двома білими приступками зійшов униз, перейшов вулицю, понуривши очі, й почвалав сумно геть. Коли нараз його торкнула за лікоть чиясь рука.

Не той був то доторк, що його Стівен так потребував тієї миті — доторк, що міг би вгамувати бурю в його душі, як колись піднесена правиця найвищої любові і всепрощення втишила розбурхані хвилі, — і все ж торкнула його жіноча рука. Обернувшись, Стівен побачив стару жінку, високу й ще ставну, хоч і зморшкувату на виду. Вбрана вона була просто й дуже охайно, тільки черевики мала закаляні — видно, прийшла здалеку пішки. І її розгубленість серед незвичного міського гамору, і згорнена тепла хустка, перекинена через руку, й незграбна парасолька, і кошик, і новенькі рукавички, завеликі, з плюсклими кінчиками пальців — усе виказувало стару селянку, що, надівши свій немудрий святечний стрій, вибралася до Кокстауна з якоїсь надзвичайної нагоди. Кмітливий по-робітницькому Стівен Бездол завважив усе те з одного погляду і, аби краще розчути, що вона в нього питатиме, нахилив до неї своє уважне лице — як у багатьох його товаришів, що довгий час пильно працюють руками й зором серед стугону верстатів, воно мало завжди зосереджений вираз, як ото буває на обличчях у глухих людей.

— Вибачте, добродію, чи це не ви допіру вийшли з отієї-он кам'яниці? — спитала старенька, показуючи на дім пана Горлодербі. — Начебто ж ви, чи я, може, помилилася?

— Так, добродійко, це я був, — відповів Стівен.

— А ви... даруйте вже мені, старій бабі, що я так настиряюсь... ви самого хазяїна не бачили?

— Бачив, добродійко.

— Ну, а який він вам здався з себе? Ситий, рум'яний, бадьорий, веселий? — бабуся й сама випросталась та підвела голову, мов показуючи, який він має бути, і Стівенові нараз майнуло в думці, що він уже десь бачив цю стару і вона йому чогось не дуже припала до вподоби.

— О, якраз такий, як ви оце кажете, — запевнив Стівен, придивляючись до неї пильніше.

— І здоровий як грім? — допитувалась бабуся.

— Авжеж, — potwierдив Стівен. — Саме їв і пив, аж за вухами лящало.

— Дякую вам, — сказала старенька, безмірно втішена, — дякую вам!

Ні, він напевне ніколи зроду її не бачив. І все ж у голові йому мрів якийсь непевний спогад, немовби отака чи подібна до неї бабуся не раз йому снилася.

Вона йшла поряд його, і Стівен, з чемності приладжуючись до її настрою, сказав: правда ж людно та гамірно в Кокстауні? На те вона відповіла: "Авжеж! Страх як гамірно!" Він тоді спитав: "Ви, я бачу, з села приїхали?" Бабуся potwierдила:

— Атож! Парламентським, сьогодні вранці.<sup>42</sup> За сорок миль приїхала вранішнім потягом, а вечірнім і вертатимусь. До станції з дому дев'ять миль пішки тюпала, і зі станції додому, як ніхто не трапиться дорогою, щоб підвіз, теж дев'ять миль пішки йтиму. Незле, як на мої літа, добродію, еге? — похвалилась балакучу стара, і очі їй аж заблищали гордо.

— Таки незле! Тільки, паніматко, дуже часто цього не робіть.

— Е, ні, ні. Раз на рік, — відповіла бабуся, хитаючи головою, — Але таки щороку. Наскладаю за рік грошенят, приїду, по вулицях погуляю та на панство надивлюся.

— Тільки надивитесь, та й усе? — спитав Стівен.

— О, з мене й того досить! — відмовила вона поважно й щиро. — Більше мені нічого й не треба. Я ж оце якраз стояла навпроти отої кам'яниці, — вона знов озирнулась на оселю пана Горлодербі, — дожидала, чи не вийде сам хазяїн. Та він цього року чогось забарився, і так я його й не побачила. Натомість вийшли ви. Ну що ж, як уже мушу вертатись і не глянувши на нього — я ж іно глянути хотіла, — дарма! Я бачила вас, а ви бачили його — і досить з мене... — кажучи те, вона пильно дивилась на Стівена, мовби хотіла запам'ятати його обличчя; однак очі їй уже не блищали так, як перше.

Бездол, звісно, розумів, що смаки в людей бувають різні, та й сам звик шанувати кокстаунське панство, і все ж таке надзвичайне зацікавлення й така самовідданість — проїхати он який світ, аби тільки на них поглянути — аж спантеличили його. Але ту хвилю вони якраз минали церкву, і Стівен, скинувши оком на дзигарі, трохи піддав ходи.

Чи він не на роботу йде, спитала бабуся, зовсім легко поспіваючи за ним. Авжеж, відповів Стівен, і йому треба поспішати. Та коли він сказав, де працює, старенька повелася й геть-то чудно.

— Ну й як, щасливий ви? — спитала вона.

— Та... як вам сказати... Хіба є такі люди, щоб не мали свого клопоту? — ухильно відповів Стівен: у бабусиному голосі така чулась певність, що він мусить бути дуже щасливий, аж йому не стало духу розчаровувати її. Він знав, що нещастя в світі досить, і як ця старенька,

проживши вже стільки, може ще вірити, ніби його воно поминуло, — тим ліпше для неї, та й йому від того гірше не буде.

— Авжеж, авжеж! У вас, мабуть, дома щось не гаразд? — знов запитала вона.

— Та буває часом. Вряди-годи, — відповів він недбало.

— Але на фабриці в такого хазяїна, ви, певне, вже ніякого клопоту не знаєте?

Ні, ні, запевнив Стівен, там він ніякого клопоту не знає. Там усе гаразд, усе якнайліпше. (Він не зайшов аж так далеко, щоб на втіху старенькій сказати, ніби там уже настало царство небесне, однак мені нещодавно доводилось чувати трохи чи й не такі запевнення).

Вони вже підходили чорним завулком до фабрики. "Робочі руки" плавом пливли в браму. Дзвонив дзвін, і димова гадюка вже звивалася кільцями, і слон ладнався закивати головою. Химерну бабусю вкинув у захват навіть дзвін. Вона сказала, що такого гарного та лункого дзвона зроду ще не чула.

Коли Стівен зупинився перед брамою і, ласкаво всміхнувшись, подав старій на прощання руку, вона його запитала, чи давно він тут працює.

— Та вже років з дванадцять, — відповів Бездол.

— Дайте ж я поцілую цю руку, що дванадцять років уже працює на такій прегарній фабриці! — вигукнула старенька, і незчувся Стівен, як вона піднесла його руку до губів. Бездол не міг зрозуміти, що в ній було такого доладного, окрім її літ та дитинної простоти, але й цей її аж надто чудний учинок зовсім не здавався недоречний, і, мабуть, більш ніхто в світі не зумів би цього зробити так щиро, так природно й так зворушливо.

Він уже з півгодини працював за своїм верстатом і все думав про ту бабусю; тоді, обходячи верстат, аби щось там ззаду направити, позирнув ненароком у вікно — і побачив, що вона й досі стоїть на вулиці, захоплено дивлячись на багатоповерхове озіїще фабрики. Не зважаючи на дим, грязюку й сльоту, забувши за далеку дорогу до міста й з міста, вона дивилася й дивилася на фабрику, немов важке дудніння, що долітало звідти, лунало для неї як горда музика.

Врешті вона пішла, і день пішов за нею; в цехах засвітили світло, і кур'єрський поїзд промчав недалеко мостом повз казкові палаци, ледве помічений, ледве почутий усередині за брязкотом, грюкотом та стугоном верстатів. Але Стівенові думки вже давно перед тим вернулися до страшної кімнати над крамничкою, до огидного створіння, що важко лежало там на постелі, але ще важче давило йому серце.

Машини сповільнили свій рух, затремтіли ледь-ледь, немов у них замирало життя, і спинилися. Знов ударив дзвін; яскраве світло у вікнах і жар у печах погасли. Фабричні будівлі бовваніли в вогкому нічному мороці, підносячи вгору високі комини, ніби новітні вавілонські вежі, що навзаводи пнулися до неба.<sup>43</sup>

Стівен, правда, бачився з Рейчел щойно вчора, навіть провів її трохи, але ж відтоді на нього впало нове нещастя, і ніхто, крім неї, не міг дати йому ні на мить полегкості. І через те, та ще знаючи, що тільки її голос може вгамувати гнів, який закипав у ньому, він наважився знов чекати її, хоч вона вчора заборонила йому те. Він довго стояв на вулиці, але Рейчел не було видно, вона якось обминула його. А він же ніколи ще так не жадав бачити її лагідне обличчя!

О, краще зовсім не мати домівки, не мати де прихилити голову, аніж мати домівку й отак боятися туди зайти! Він повечеряв — бо виголодався за день, — але не бачачи, не зважаючи, що їсть і що п'є. А тоді пішов тинятись вулицями під холодним дощем, і все думав, і думав, і скнів, і скнів у тяжкій тузі.

Ані слова про нове одруження ніколи ще не впало між ним і Рейчел, але вона давно колись щиро пожаліла його, і лиш їй самій відкривав він увесь час своє замкнене від усіх серце, виливав своє горе; і він добре знав, що Рейчел пішла б за нього, якби він був вільний. Стівен думав про те, що міг би мати інакшу домівку, куди тепер поспішав би радий і гордий; про те, що й сам міг би тепер бути зовсім інакшою людиною, про те, як легко було б тоді в нього на серці, тепер згніченому журбою; про те, що тоді б відродились його честь, і повага до себе, і спокій душі, тепер розбиті вдрізки. Він думав про те, що занапащено його найкращі літа і що сам він робиться щодень гірший, зліший, запекліший, і про те, яке це страхіття — отак жити прикутому до вже мертвої жінки, лиш на те, щоб його мучив демон у її подобі. Він думав про Рейчел — яка ще молода була вона тоді, коли вперше здружило їх його нещастя, і яка вже дійшла вона тепер, і як скоро вже почне старітись. Він думав, як багато дівчат та жінок уже повиходило заміж перед віччю в неї, як багато родин постало, як багато дітей уродилось і виросло довкола неї, а вона все йшла перемстиво своєю самотньою стежкою — задля нього; і лиш часом помічав він на рідному її обличчі тінь смутку, що палила його жалем і розпачем. Він ставив в уяві її образ поряд з мерзенним видом учорашньої ночі — і думав: невже це можливо, щоб уся земна доля такої доброї, лагідної, самовідданої жінки пропадала через отаку погань!

З головою, повною цих думок — такою повною, аж йому здавалось, наче вона росте чи пухне, а все, що він бачить перед себе, якось мізерніє й морхне, і млисті світляні кружальця довкола ліхтарів робляться червоні, — він нарешті рушив додому.

### Розділ XIII. РЕЙЧЕЛ

Тьмяно світилася свічка у вікні, до якого вже так часто приставлювано чорну драбину, щоб по ній винести того, хто був у цьому світі найдорожчий для змордованої турботами жінки та купки голодних діток. І до чорних Стівенових дум долучилася ще одна: що з усіх знегод земного нашого існування жодною не наділяється людей так несправедливо, як смертю. Нерівність народження — то ніщо проти цієї

нерівності. Бо коли, скажімо, цю ніч у ту саму хвилину народиться син короля і син ткача — що важить така примха долі проти смерті доброї людини, чиєїсь єдиної опори й утіхи, в той час як оця пропаша жінка живе собі та й живе!

Понурий уступив він до крамнички, тамуючи віддих, важкими ногами піднявся нагору, відчинив свої двері й зайшов до кімнати.

Там панували спокій і тиша. Там сиділа при ліжку Рейчел.

Вона обернулась до нього, і сяйво її лиця освітило темну ніч у нього в душі. Вона сиділа біля ліжка, доглядала його дружину! Цебто він бачив, що на ліжку хтось лежить, і знав аж надто добре, що то мусить бути вона, але Рейчел запнула ліжко запиналом, аби він не бачив її. Гидке її лахміття зникло, натомість з'явилося дещо з Рейчелиної одежі. Все в кімнаті лежало на своєму місці, як завжди у нього, попіл з коминка чисто виметено, невеликий вогонь рівенько підгорнено. Стівенові здавалося, наче він бачить усе те по її обличчі, бо він гадав, що дивиться тільки на неї. Сльози набігли йому на очі й застелили її, мов туманом, але він устиг завважити, що й вона пильно дивиться на нього і що й у неї на очах сльози.

Тоді вона знов відвернулась до ліжка і, переконавшись, що там усе, як було, промовила тихим, спокійним, ласкавим голосом:

— От і добре, що ти нарешті прийшов, Стівене. Вже ж так пізно!

— Та я все тинявся по вулицях.

— Я так і думала. Але ж надворі негода он яка! Дощ періщить, і вітер здійснюється.

Вітер? А справді. Вітрюга, а не вітер. Он як свистить за вікном, як завиває в комині! А він ходив по надвір'ю на такому вітрищі й навіть не помічав його.

— Я вже й удень раз приходила сюди, Стівене. Твоя господиня до мене в обіди забігла. Каже, там щось за одна лежить, треба наглянути за нею. І таки правда: вона без тям була й маячила. І в синцях уся, й поранена.

Стівен повільно підійшов до стільця й сів навпроти неї, похнюпивши голову.

— Отож я й прийшла зробити бодай те, що змога. Ми ж таки працювали з нею разом, ще як молоді були, і подругували тоді, як ти до неї залицявся та оженився з нею.

Стівен схилив скорботно наморщене чоло на руки й тихо застогнав.

— А потім, Стівене, — я ж знаю твоє серце жалісливе, хіба ж ти зміг би дати їй отак помирати чи й просто мучитися без жодної помочі. Ти ж знаєш, хто це сказав: "Хто з вас без гріха — нехай перший на неї той каменем кине".<sup>44</sup> Таких, що кидають, багато знайдеться. Але ти не такий, Стівене, щоб її останнім каменем добивати, коли вже вона впала.

— Ох, Рейчел, Рейчел!

— Ти тяжко страждаєш, хай тобі на тім світі за це віддасться! — співчутливо промовила вона. — А я твій бідний друг цілим серцем і душею.

Ті рани, що про них згадувала Рейчел, були, видно, на шиї у нещасної п'яниці. Рейчел заходилася їх наново перев'язувати, не відслонявши запинала. Налила в миску якоїсь рідини з пляшки, намочила в ній чисту

шматинку й приклала її обережно до рани. Триногий стіл було присунено до ліжка, і на ньому стояли дві пляшки. Ото одну з них і взяла Рейчел.

Стівен, що сидів досить близько і стежив за її руками, розібрав надруковане великими літерами на наличці — і раптом збілів, наче його опав смертельний ляк.

— Я побуду тут до третьої години, — сказала Рейчел, тихо сідаючи на своє місце. — Оце-о треба ще раз переіменити о третій, а тоді вже до ранку можна лишити.

— Але ж тобі завтра на роботу, серце моє, коли ж ти виспишся!

— Та я вчора добре спала. Я можу багато ночей не спавши, коли треба. Це тобі спочити слід — он який ти виморений, аж жовтий. Спробуй хоч сидючи заснути, поки я тут. Ти ж і вчора очей не склепив, хіба я не знаю? Тобі завтра куди тяжче буде працювати, ніж мені.

Надворі завивав та гримотів вітер, і Стівенові здавалося, наче то поривається вдертись у хату, вернутись до нього недавня його злість. Рейчел її вже прогнала, не пустить і тепер. Стівен вірив, що вона зуміє захистити його від самого себе.

— Вона мене не пізнає, Стівене, тільки дивиться безтямно та щось мурмоче. Я до неї вже скільки разів забалакувала, а вона мов не чує. Та воно й ліпше так. Коли вернеться до тями, я вже зроблю все, що можна, й піду, і вона нічого не знатиме.

— А скільки може вона отак пролежати?

— Лікар сказав, що, мабуть, завтра вже й очуняє.

Погляд Стівенів упав знову на пляшку, і він аж затрусився весь. Рейчел, побачивши те, спитала, чи не промерз він, змокнувши під дощем.

— Ну, ні, — відповів він. — Це мене страх пройняв.

— Страх?

— Еге ж. Як я сюди зайшов... І як ходив вулицями. І як думав. І як... — Його знову схопили дрижаки, він підвівся, держачись за верх коминка, і пригладив мокрого чуба рукою, що трусилась, мов у спаралізованого.

— Стівене!

Рейчел підвелася й ступила до нього, але він спинив її, простягши руку.

— Ні, ні, не вставай! Не треба! Нехай я дивитимусь на тебе, як ти сидиш біля ліжка! Така добра, така милосердна! Нехай я бачу тебе такою, як побачив, коли зайшов до хати! Кращою, ніж оце, я тебе ніколи не побачу. Ніколи. ніколи!

Його знов затіпало, мов у пропасниці, і він упав на стілець. За хвилику він опанував себе і, спершись ліктем на коліно, а рукою підперши голову, звів очі на Рейчел. На столі між ними тьмяно горіла свічка, і крізь сльози, що набігли йому на очі, Стівенові ввижалось сяйво довкола її голови. Він ладен був повірити, що то не мана, і справді майже вірив, чуючи, як вітер надворі шарпає вікно, торгає дверима вниз і летить далі, скиглячи та завиваючи.

— Як вона оклигає, Стівене, то, треба гадати, знов піде від тебе й більш тебе не мучитиме. Сподіваймося, що так буде. Ну, я вже мовчатиму, щоб ти заснув.

Стівен заплющив очі — радше на догоду їй, ніж задля спочинку. Та помалу завивання вітру надворі ніби стихло у нього в вухах чи відмінилося в стукіт його верстата й навіть у людські голоси (поміж них і

його власний), що гомоніли про напrawdę чу́те вдень. Та врешті й ця невиразна свідомість згасла, і він поринув у довгий, тривожний сон.

Йому снилось, неначе він із якоюсь жінкою, що її давно кохав — але то була не Рейчел, і це дивувало його навіть у ту хвилину примареного щастя, — вінчаються в церкві. Поміж присутніх він упізнавав декого з іще живих і багатьох уже померлих. Нараз, саме серед вінчання, впала темрява, а потім спалахнуло сліпуче світло. Воно струміло зі слів одної з десяти заповідей, вирізьблених на дошці над віттарем, і ті слова осявали всю церкву. Вони й лунали по всій церкві, немов вогнисті літери мали голос. І Стівен побачив, що й усе довкола зовсім відмінилось і з того, що було, не залишилося нічого, — тільки він та священник. Вони стояли вдвох, у білий день, перед натовпом таким величезним, що Стівен подумав: якби й з усього світу люди зійшлися в одне місце, то їх не було б більше. І увесь той люд дивився на нього з відразою й ненавистю — серед мільйонів очей, прикипілих до нього, не було ані одного приязного чи співчутливого ока. А він стояв на високому помості, під своїм власним верстатом; глянувши вгору, він побачив, на що враз обернувся той верстат, і почув виразно проказувані слова заупокійної молитви, і зрозумів, що його мають стратити. А за мить поміст під ним запався, і все щезло.

Як він знову повернувся у своє звичайне життя, в знайомі місця, він не міг збагнути; але якимсь побитом він туди повернувся, і над ним тяжів присуд, що він ніколи, ні в цьому світі, ні в тому, довіку й до правіку вже не побачить Рейчелиного обличчя й не почує її голосу. Блукаючи без упину, без надії, шукаючи не знати чого (він тільки знав, що приречений його шукати) він увесь час терпів незбагнений, невимовний, смертельний страх перед однією річчю, що її подоба набирало все довкола нього. Хоч би на що він поглянув, воно починало набирати тієї подоба. У всьому його жалюгідному житті була одна лише мета: не дати, щоб хто з людей добачив ту страхітливую річ. Та шкода! Коли він виводив усіх з кімнат, де вона була, й замикав шафи та шухляди, де вона стояла, і проганяв цікавих звідти, де, як він знав, ту річ заховано, випихав їх на

вулицю, то й самі фабричні комини набирали подобу тієї речі, і на них чорнів великими друкованими літерами страшний напис.

Та ось він знову почув, як завиває вітер і дощ тарабанить по дахові, і ті місця, де він блукав, зступилися до чотирьох стін його кімнатки. Все було таке, як ту хвилю, коли він заплющив очі, тільки вогонь у коминку вже погас. Рейчел, видно, задрімала на своєму стільці біля ліжка. Вона сиділа зовсім тихо, вгорнувши плечі в хустку. І стіл стояв на тому самому місці, при ліжку, а на ньому, в своєму звичайному вигляді й розмірі, стояла та річ, що допіру ввижалася йому всюди уві сні.

Та ось Стівенові здалося, наче запинало перед ліжком ворухнулось. Він знову поглянув туди й побачив, що воно справді ворухнеться. Ось вистромилася рука, мов щось намагаючи. Тоді запинало враз відгорнулося, жінка в ліжку звелася й сіла.

Важким, навісним поглядом червоних, запалених, широко розплющених очей вона обвела всю кімнату. Поминувши той кут, де Стівен спав на стільці, її очі знов вернулися туди; придивляючись, вона дашком наставила над ними долоню. І ще раз вона поблукала очима по кімнаті, ледве помічаючи чи, може, й не помічаючи Рейчел, і ще раз утупилася в його кут. Коли вона знову прикрила очі від світла долонею, не стільки вдивляючись у нього, скільки якимсь тваринним чуттям здогадуючись, що він сидить там, — Стівен подумав, що ані в оцих згіджених рисах, ані в так само згідженій душі її вже й сліду не лишилось від тієї жінки, з якою він одружився перед вісімнадцятьма роками. Коли б він сам навіч не бачив, як вона помалу котилася нижче й нижче, то був би не повірив, що це та сама людина.

Весь той час, мовби скутий якимись чарами, він не міг ворухнутися, тільки дивився на неї.

Вона посиділа трохи, сперши голову на руки й тупо дивлячись перед себе, — чи то куняючи, чи то силкуючись щось пригадати. Потім знову

почала водити очима по кімнаті. І тоді погляд її вперше спинився на столі й на пляшках.

Відразу вона зиркнула в його куток — злостиво, з викликом, як учора, — а тоді тихенько, обережно простягла до столу жадібну руку. Взяла кухля до себе в ліжко й ще хвилюку посиділа, вагаючись: котру з двох пляшок вибрати? Нарешті, не тямлячи страшної небезпеки, вхопила ту, в котрій була швидка й певна смерть, і перед вічком в Стівена зубами витягла корка.

Чи то був сон, чи ява — Стівен не міг ні озватись, ані поворухнутись. Якщо це не сон і призначена їй година ще не настала — прокинься, Рейчел, прокинься!

І жінка теж згадала про Рейчел. Поглянула на неї сторожко, тоді повільно-повільно, обережно-обережно вилила рідину з пляшки в кухоль. Уже піднесла його до губів. Ще мить — і вже ніщо б їй не допомгло, хоч би й весь світ прокинувся та збігся її рятувати. Але ту саму мить Рейчел схопилася, здушено зойкнувши. П'яниця борюкалась, ударила її, схопила за коси, але Рейчел відняла в неї кухля.

Тоді й Стівен зірвався зі стільця.

— Рейчел, чи я сплю, чи ні? Що це за ніч жахлива!

— Не турбуйся, Стівене, Я сама трохи задрімала. Десь уже скоро третя. О! Чуєш, дзвонить?

Вітер доніс до вікна бемкання дзигарів. Стівен і Рейчел прислухалися — вибило третю годину. Подивившись на Рейчел, Стівен завважив, як вона зблідла, помітив розпатлані коси, червоні відбитки пальців на чолі й упевнився, що все те діялось на яві, а не вві сні. Рейчел навіть держала ще кухля в руці.

— Я так і знала, що вже близько третьої, — мовила вона, спокійно вилила рідину з кухля в миску і намочила в ній шматинку, як і перше. — От добре, що я лишилась тут! Ще оцей раз перев'яжу, і все. Бач, вона вже знов затихла. А оце, що в мисці, я виллю геть, бо хоч його тут одна крапелька, та ліпше поберегтись, — сказала вона, виливаючи рідину в попіл, а тоді й пляшку розбила об коминкові ґратки.

Потім вона запнулася хусткою, ладнаючись вийти на вітер і дощ.

— Мо', провести тебе, Рейчел? Глупа ж ніч надворі.

— Ні, не треба, Стівене. Мені ж недалечко, за хвилинку я вже й дома.

— А ти... не боїшся... лишати мене на самоті з нею? — тихо спитав він уже за дверима.

А коли вона здивовано глянула на нього й промовила: "Ти що, Стівене!" — він упав перед нею навколішки на старих рипучих сходах і притулив до губів краєчок її хустки.

— Ти янгол, Рейчел! Хай тебе бог благословить!

— Ні, я тільки твій бідний друг, Стівене, я вже тобі сказала. Хіба янголи такі? Та між ними й простою робочою жінкою ціла прірва! То моя мала сестричка серед янголів, але вона ж відмінилася.

Промовляючи ті слова, Рейчел звела на мить очі догори, тоді знов подивилась на нього ласкаво й співчутливо.

— І ти мене відмінила — з лихого на доброго. Я знаю, що не вартий тебе, але прагну бути хоч трохи схожий на тебе, аби не втратити тебе на тому світі, коли скінчиться це життя, розійдеться вся каламуть. Ти наравду янгол! Хтозна, може, ти сю ніч мою душу живу врятувала!

Він усе стояв перед нею навколішках, держачи в руках краєчок хустки, і обличчя йому так страшно скривилося, що докір завмер їй на вустах.

— Я вертався додому сам не свій. Ішов без надії, знавіснілий від думки, що ось досить мені було одним словом поскаржитись на свою долю, і мене вже називають баламутом. Я вже казав тобі, що мене страх узяв. Знаєш, від чого? Від отої пляшки з отрутою, що на столі стояла. Я зроду й комашки не покривдив, але як та пляшка впала мені в вічі, враз думка шибнула: хтозна, що я можу зробити з собою, чи з нею, чи з обома нами!

Лице в Рейчел застигло з жаху, і вона обома руками затулила йому рота, щоб він замовк. А він схопив її руки вільною рукою і, все стискаючи в другій ріжок її хустки, квапливо повів далі:

— Та зайшов я до хати й побачив тебе, Рейчел, біля ліжка. Цілу ніч я бачив тебе. І вві сні своєму турботному я знав, що ти тут. Відтепер я тебе завше такою бачитиму. Щоразу, як загляджу її чи за неї подумаю, і ти будеш біля неї. І хоч що я вгляджу, хоч про що подумаю, від чого мене злість візьме, — я згадаю тебе, яка ти добра, і воно минеться. І так я й намагатимусь чекати того дня, вірити в той день, коли ми нарешті разом з тобою відійдемо звідси далеко, за ту глибоку прірву, туди, де нині твоя сестричка.

Він ще раз поцілував краєчок її хустки й підвівся. Тремтячим голосом вона сказала йому добраніч і вийшла на вулицю.

Вітер, не стихаючи, віяв з того боку, де скоро мав зайнятися день. Він уже вимів небо, дощ вилився ввесь чи кудись відлетів, і ясно сяяли зорі. Стівен без шапки стояв на вулиці й проводжав Рейчел очима. Як сяйні зорі проти тьмяної свічки у вікні — такий ясний був у немудрій уяві цього чоловіка її образ проти всіх щоденних справ і турбот.

## Розділ XIV. ВЕЛИКИЙ ФАБРИКАНТ

Плин часу в Кокстауні подібний був до роботи кокстаунських машин: стільки й стільки виткано матерії, а стільки спалено вугілля, а стільки зужитковано кінських сил, а стільки здобуто зиску. Однак, не такий невблаганний, як залізо, сталь і мідь, час приносив зміни й у цю прокуруну цегляну пустелю, і лиш він самий чинив якийсь опір її жахливій одноманітності.

— З нашої Луїзи вже стала майже доросла дівчина, — сказав одного дня пан Товкматч.

А час, не дбаючи, хто що каже, працював собі далі на всі свої незліченні кінські сили, і незабаром Томаса-молодшого вигнало на добрий фут проти того, який він був, коли батько востаннє придивлявся до нього уважніше.

— З нашого Томаса вже став майже дорослий юнак, — сказав пан Товкматч.

Поки він про те розмірковував, час ще трохи обробив Томаса на своїй фабриці, і ось він став перед батьком у фракці й накрохмаленій манишці.

— По-моєму, Томасові пора вже перебиратися до Горлодербі, — сказав пан Товкматч.

Час, не випускаючи Томаса з рук, приділив його на службу до банку Горлодербі, оселив у господі в Горлодербі, примусив купити першу бритву й старанно навчав дбати передовсім за першу особу однини.

Той самий великий фабрикант, на чій фабриці завжди повноповнісінько найрозмаїтіших виробів на всіляких ступенях готовості, обробляв і Сесі Джуп на своїх верстатах — і виготовив штучку таки гарненьку, нівроку.

— Я гадаю, Джуп, що далі ходити до школи тобі немає рації, — сказав пан Товкматч.

— Боюся, що ваша правда, — відповіла Сесі й присіла, вклоняючись.

— Я не можу приховувати від тебе, Джуп, — провадив пан Товкматч, насупивши брови, — що наслідки твоєї шкільної науки розчарували мене, прикро розчарували. Ти не здобула в пана й пані Дітодавс і малої частки тих точних знань, що я мав намір тобі дати. Запас фактів у тебе мізерний. Твоє знайомство з цифрами зовсім обмежене. Ти відстала в своєму розвитку, не досягла навіть пересічного рівня.

— Мені дуже шкода, пане, та я сама знаю, що це правда, — відмовила Сесі. — Але я намагалася вчитись з усієї сили.

— Так, я знаю, що ти намагалась, — погодився пан Товкматч. — Я сам стежив за тобою і з цього погляду нічого не можу тобі закинути.

— Дякую вам, пане. Я часом думала, — промовила Сесі несміливо, — що я, може, занадто намагалась, і що якби й попросила дозволу намагатися трошки менше, то, може б...

— Ні, Джуп, ні, — відказав пан Товкматч, хитаючи головою з надзвичайно поважним і надзвичайно практичним виглядом. — Ні. Тебе навчали за системою — за системою! — і більше до цього нема чого додати. Я можу тільки висловити припущення, що раннє твоє дитинство минало в умовах занадто несприятливих для розвитку розумових здібностей, а твоє навчання в нашій школі почалося запізно. Та однаково, як я вже сказав тобі, я розчарований.

— Я сама була б рада краще віддячити вам, пане, за вашу ласку до нещасної безрідної дівчини, що не мала ніякого права на ваше піклування...

— Ну, ну, не треба плакати, — сказав пан Товкматч. — Я ж тебе не ганю. Ти добра, щиросерда, чемна дівчина, і... вдовольнімося цим.

— Дуже вам дякую, пане, — радо відказала Сесі, присівши.

— Ти дуже добре доглядаєш пані Товкматч, та й загалом робиш у нашій родині багато корисного. Я знаю про це від панни Луїзи, та й сам не раз це помічав. А тому я сподіваюся, — сказав пан Товкматч, — що тебе й надалі задовольнятиме життя з нами.

— Та я, пане, нічого більше й не бажала, якби...

— Розумію, розумію, — перебив її пан Товкматч. — Ти й досі не можеш забути свого батька. Я чув від панни Луїзи, що ти й досі зберігаєш ту пляшку. Ну, що ж, якби ти досягла більших успіхів у науці доходити точних висновків, ти б ставилася до цієї справи розумніше. Більше я не маю чого сказати.

Він так низько цінував Сесину здатність до розрахунків, що мусив би зневажати її, однак він уже надто прихилився до дівчини, щоб мати до неї таке почуття. Якимсь побитом у нього склалася думка, що в цій дівчині є щось таке, чого не можна викласти у формі цифрової таблиці. Звісно, її здатність давати точні визначення дуже невелика, а її знання з математики й зовсім дорівнюють нулеві; і все ж пан Товкматч не був певен, що якби від нього зажадали, скажімо, занести її до парламентського звіту, то він знав би, по яких графах її розписати.

На деяких стадіях обробка людського матеріалу на фабриці Часу відбувається дуже швидко. Томас-молодший і Сесі дійшли саме такої стадії й за рік чи два змінилися просто разуче, тоді як сам пан Товкматч ніби застиг на одному місці, не зазнавши за ту добу ніяких змін.

Опріч одної, правда, — але та зміна відбулась поза обов'язковим для всіх процесом обробки на фабриці Часу. Великий фабрикант устроїв

його в одну невеличку, брязкучу й досить брудну машинку, притулену в куточку, і з нього вийшов член парламенту від Кокстауна — один з високошановних представників таблиці множення, терезів та лінійки, представників сліпих, глухих, німих, безруких, мертвих щодо всього, що не дається вирахувати, зважити й виміряти. Недарма ж ми живемо в християнській країні, за тисячу й вісімсот із гаком літ після нашого Вчителя!

Змінялась за той час і Луїза, але так звільна, так непомітно, так тихо просиджуючи вечори перед каміном та дивлячись, як падають і гаснуть дрібні жаринки, що відколи батько назвав її майже дорослою дівчиною — а було те неначе тільки вчора, — він ледве звертав на неї увагу, аж поки помітив, що вона таки вже зовсім доросла дівчина.

— Зовсім доросла дівчина, — спантеличено сказав пан Товкматч. — От тобі й маєш!

Невдовзі після цього відкриття він кілька днів ходив замисленіший, ніж звичайно, немов обмірковував щось дуже важливе. А одного вечора, як він збирався кудись і Луїза прийшла сказати йому добраніч, бо він мав вернутися дуже пізно, коли вона вже спатиме, — він обняв дочку, подивився на неї, як лишень умів ласкаво, і сказав:

— Доню моя, ти вже зовсім доросла.

На відповідь вона швидко, допитливо зиркнула на нього, достоту як того вечора, коли він застав її з Томом біля цирку, а тоді опустила очі й мовила:

— Правда, тату.

— Люба моя, — сказав пан Товкматч, — мені треба поговорити з тобою віч на віч про одну поважну справу. Зайди до мого кабінету завтра після сніданку, гаразд?

— Гарзд, тату.

— А чого в тебе руки такі холодні, Луїзо? Ти нездужаєш?

— Ні, я здорова, тату.

— І весела?

Вона знов позирнула на нього й усміхнулася своєю стриманою усмішкою.

— Я така весела, тату, як буваю завжди... чи як була завжди.

— От і добре, — сказав пан Товкматч. Потім поцілував дочку й пішов, а Луїза вернулася до тихої кімнати, схожої на цирульню, і, підперши голову рукою, знову задивилась на недовговічні іскринки, що так швидко згоряли на попіл.

— Ти тут, Лу? — спитав її брат, прочинивши двері. Він виглядав тепер зовсім на панича-джигуна, і то не з дуже симпатичних.

— Томцю! — зраділа сестра, підвелась і обняла його. — Як давно ти мене не провідував!

— Та знаєш, Лу, щовечора то туди, то туди треба йти, а вдень старий Горлодербі роботи навалить — голови підвести ніколи. Та як занадто притискає, я нагадую йому за тебе, і так ми більш-менш ладнаємо. Слухай, Лу, батько тобі нічого такого не казав сьогодні чи вчора?

— Ні, Томе. Оце вже ввечері попередив тільки, що завтра має про щось поговорити.

— Ага! Оце ж воно й є, — сказав Том. І додав вельми таємниче: — А ти знаєш, де він тепер?

— Ні.

— Ну, то я тобі скажу. В старого Горлодербі. Сидять удвох у банку й раду радять. А чого в банку, як ти гадаєш? Я тобі скажу. Напевне, аби чимдалі від вух пані Спарсіт.

Луїза стояла, поклавши руку братові на плече, і дивилась у вогонь. Том поглянув їй в обличчя зацікавленіше, ніж звичайно, обняв за стан і пестливо пригорнув до себе.

— Ти мене дуже любиш, правда ж, Лу?

— Дуже, Томцю, хоч ти й провідуєш мене так рідко.

— Отож, сестричко, і я про те думаю, — сказав він. — А можна б нам бачитися частіше, куди частіше! Весь час бувати разом — чи майже весь час. Мені так було б добре, якби ти зважилась на одне діло, — скоро дізнаєшся, на яке. То було б знаменито! Чиста розкіш!

Та хитрий, допитливий погляд його не зміг проникнути крізь задуму на її обличчі. Нічого він на ньому не прочитав. Він обняв сестру міцніше, поцілував у щоку. І вона його поцілувала, але очей від вогню так і не відвела.

— Чуєш, Лу! Я зразу подумав — треба забігти до тебе, натякнути, про що йдеться, хоч ти, я гадав, і сама найскорше про все здогадаєшся, коли й не знаєш. Я не можу довше побути з тобою, бо мене одні там хлопці чекають. Ти ж не забудеш, що дуже любиш мене?

— Ні, Томчику, не забуду.

— Ти золото, а не сестра! — сказав Том. — Ну, бувай, Лу.

Луїза ніжно попрощалася з ним і провела аж на ганок, звідки виднілися вдалині блідим посвітом кокстаунські вогні. Вона ще постояла там, дивлячись невідривно в той бік і слухаючи, як даленіють братові кроки, хуткі, квапливі, немов раді, що втікають від Кам'яної Осади. Вже вони зовсім стихли, і Тома не стало видно, а вона все стояла. Здавалось, ніби і в полум'ї каміна, і в тій світлій імлі над обрієм вона силкувалася добачити, яку ж тканину витче старий Час, цей найбільший, найдавніший ткач на світі, з того кужеля, що його він уже переправ на жінку. Але фабрика його — місце таємне, робота її нечутна, а "робочі руки" — німі.

## Розділ XV. БАТЬКО Й ДОЧКА

Хоч пан Товкматч нітрохи не нагадував Синьої Бороди,<sup>45</sup> кабінет його був достоту синій покій — так багато було в ньому Синіх книг. Ціле військо їх, безнастанно поповнюване новими рекрутами, доводило там усе те, що вони могли довести (цебто, що вам завгодно). В тому зачарованому покої переводилось на цифри, точно підсумовувалось і врешті розв'язувалося щонайскладніші суспільні проблеми — шкода тільки, що люди, яких вони стосувались, не мали змоги про те дізнатися. Уявіть собі астрономічну обсерваторію, де нема жодного вікна й де сидить астроном, що дає лад зоряному небові самим лише пером та чорнилом на папері: отак і пан Товкматч у своїй обсерваторії (а таких, як вона, є чимало) навіть не відчував потреби хоч би одним оком глянути на міради людей, що роїлись у довколишньому світі, а міг вирішувати їхні долі на грифельній дошці та втирати їхні сльози брудним шматочком губки.

Ось до цієї обсерваторії, похмурої кімнати, де убійчо точний годинник вицокував секунди неначе молотком по віковій домовині, і зайшла другого дня Луїза. Одне вікно кабінету дивилося на Кокстаун, і коли вона сіла навпроти батькового бюрка, перед очима її постали високі комини та довгі хвости чорного диму, що важко підіймались угору вдалині.

— Люба моя Луїзо, — сказав пан Товкматч, — я тебе вчора попередив, що ми говоритимемо про дуже серйозну справу, отож вислухай мене уважно. Ти дістала таке гарне виховання і — я радий це сказати — так добре засвоїла все, чого тебе вчили, що я цілком покладаюся на твій добрий розум. Ти не запальна, не мрійлива, ти звикла судити про все, керуючись не почуттями, а холодним розумом і розрахунком. Саме так, я певен, ти сприймеш та зважиш і те, що я маю тобі зараз сказати.

Він помовчав хвилику, немов йому хотілося, щоб дочка відповіла щось. Але вона не розтулила уст.

— Люба моя, у мене просять твоєї руки.

І знов він трохи помовчав, і знов вона ані словом не відмовила. Це так його здивувало, аж він ще раз лагідно проказав:

— Твоєї руки, доню.

Аж тоді вона озвалася цілком незворушно:

— Я чую, тату. Я вас слухаю, не турбуйтеся.

— Чудово! — мовив пан Товкматч, аж усміхнувшись заспокоєно. — Ти навіть розважливіша, ніж я сподівався, Луїзо. Чи, може, те, про що я маю тебе повідомити, не така й несподіванка для тебе?

— Цього, тату, я не можу сказати, поки не почую, про що йдеться. Несподіванка чи ні, а я хочу почути все з ваших уст. Хочу, щоб ви самі сказали, тату.

Дивна річ, але пан Товкматч ту хвилину був далеко не такий спокійний, як його дочка. Він узяв зі столу розрізального ножа, покрутив

його, поклав назад, тоді знову взяв у руку й навіть подививсь одним оком уздовж леза, обмірковуючи, як же повести мову далі.

— Твої слова, люба моя Луїзо, цілком розумні. Отже, я взявся повідомити тебе, що... ну, коротше, пан Горлодербі сказав мені, що він багато років з великим зацікавленням і втіхою стежив, як ти зростаєш, і багато років сподівався діждатись нарешті того дня, коли він зможе посвататись до тебе. І ось цей день, що його він чекав так довго і так, завважмо, вірно, настав. Пан Горлодербі просить твоєї руки і доручив мені переказати це тобі та висловити його надію, що ти поставишся до його сватання прихильно.

Запала мовчанка. Убийчо точний годинник цокав глухо. Чорний дим удалині наче ще погустішав.

— Тату, — мовила нарешті Луїза. — Ви гадаєте, що я кохаю пана Горлодербі?

Це несподіване запитання вкрай збентежило пана Товкматча.

— Доню моя, — відповів він, — я... що я можу тут гадати?

— Тату, — провадила Луїза таким самим тоном, як і перше, — ви жадаєте, щоб я кохала пана Горлодербі?

— Ні, ні, доню. Я нічого не жадаю.

— Тату, — далі провадила вона, — пан Горлодербі жадає, щоб я його кохала?

— Донечко, — сказав пан Товкматч, — далєбі, на твоє запитання важко відповісти.

— Важко відповісти "так" чи "ні", тату?

— Авжеж, доню. Бо ж... — Тут можна було вдатися в розважання, і він ураз підбадьорився. — Бо ж відповідь у даному разі цілком залежить від того, в якому значенні вживаємо ми цього слова. Пан Горлодербі має занадто велику повагу до тебе — і до себе також, — щоби жадати якихось витребеньок, химер чи сентиментів (це все синоніми). Ти ж виросла в нього перед очима! То невже таки він зміг би настільки забути за твій добрий розум (не кажучи вже за свій власний), щоби сподіватись від тебе чогось такого! А тому, можливо, саме слово — це я тільки висловлюю свою думку, доню, — тут не дуже доречне.

— Якого ж слова, тату, порадите ви мені вжити натовість?

— Що ж, люба доню, — сказав пан Товкматч, що вже цілком оговтався від свого збентеження, — я порадив би тобі (коли вже ти просипі поради) розглянути це питання так самісінько, як ти звикла розглядати всі інші питання, — цебто з погляду фактів. Хай люди нетямущі та легковажні заплутують у такі справи всілякі недоречні химери, всіляку бридню, що їй, як поглянути тверезим оком, і на світі зовсім не існує, але чи треба ще казати, що ти в мене не така! Отже, які ми маємо факти в даному випадку? Тобі, круглим числом, двадцять років; панові Горлодербі, теж круглим числом, п'ятдесят. Таким чином, у літах ваших є деяка невідповідність, зате в майновому й суспільному становищі немає жадної: навпаки, тут ми маємо змогу відзначити цілковиту відповідність. Тепер постає питання: чи досить цієї єдиної невідповідності, щоб перешкодити вашому шлюбові? Розглядаючи це питання, корисно буде звернутися до наявних статистичних даних про шлюби в Англії та Уельсі. Цифри свідчать, що значну частину шлюбних угод у нас укладається між особами вельми нерівними за віком і що здебільшого, частіше ніж у трьох чвертях таких випадків, старіший буває саме чоловік. Цікаво відзначити, що повсюдне панування цього закону засвідчують і дані з нотаток мандрівників про звичаї тубільного населення британських володінь в Індії та значної частини Китаю, а також про звичаї калмиків, що живуть у Татарії. А тому невідповідність,

за яку я згадав, навряд чи варто називати невідповідністю, бо її фактично майже не існує.

— Але чим ви, тату, радите мені замінити те слово, що його я вжила і що видалось вам не дуже доречно? — знов запитала Луїза так само незворушно, ніби на неї анітрохи не вплинули ці втішні висновки.

— Я гадаю, Луїзо, нема нічого простішого, — відповів батько. — Держачись твердо фактів, ти ставиш собі запитання: "Чи сватається до мене пан Горлодербі? Так, сватається". Лишається тільки одне запитання: "Чи йти мені за нього?" По-моєму, що ж може бути простіше!

— Чи йти мені за нього? — повільно-повільно проказала за ним Луїза.

— Саме так. І мені, твоєму батькові, люба Луїзо, дуже втішно знати, що на твою ухвалу не можуть вплинути погляди й звички, властиві багатьом дівчатам.

— Що ні, то ні, тату, — відповіла Луїза.

— А тепер я полишаю тобі самій усе зважити, — сказав пан Товкматч. — Я тобі виклав суть справи так, як її звичайно розуміють практичні люди. Так, як свого часу розглядалося цю справу в мене з твоєю матір'ю. А далі, люба моя доню, вирішуй сама.

З самого початку розмови Луїза не відривала від батька погляду. Тепер і він, відхилившись на спинку фотеля, спрямував на неї свої глибоко посажені очі й міг би вловити ту коротку мить, коли дочка його завагалась, коли її поривало кинутись йому на груди та виповісти згнічені в серці почуття. Але, щоб те постерегти, він мусив би враз переплигнути всі штучні перепони, що їх сам стільки років споруджував між собою й тією найтоншою сутністю людської душі, що була, є й буде неприступна найбільшим мудроцям алгебри, аж доки пролунає сурма архангела<sup>46</sup> і навіть сама алгебра розсиплеться на порошок. Та перепони ті були занадто

численні й занадто високі, щоб їх переплигнути враз. Незрушне, суходіловите його обличчя знов скувало Луїзу, і миттєве її поривання кануло в безодні глибини минулого, де потопають усі прогавлені нагоди.

Вона відвела погляд від батька й так довго сиділа мовчки, дивлячись на місто, аж він нарешті поцікавився:

— Ти питаєш поради в кокстаунських коминів, Луїзо?

— Та зараз там тільки нудний і млявий дим. Але як настане ніч, тоді з них виривається вогонь, тату! — відмовила вона, обернувшись рвучко.

— Та я це знаю, Луїзо. Тільки я не розумію, до чого воно тут...

Треба визнати, що він і справді нічого не зрозумів.

Луїза тільки ледь відмахнулась рукою і, знов утупивши в нього очі, сказала:

— Тату, я часто думаю, що життя людське дуже коротке...

Ці слова так тісно дотикалися його улюбленої науки, що він зразу підхопив:

— Безперечно, воно коротке доню, моя. І все ж статистика доводить, що пересічна тривалість людського життя за останні роки значно зросла. Це засвідчують підрахунки різних страхових товариств і пенсійних контор та інші незаперечні дані.

— Я маю на увазі своє власне життя, тату.

— Ах, он як! І все ж, чи треба тобі ще пояснювати, Луїзо, — сказав пан Товкматч, — що й воно підлягає тим самим законам, яким підлягає людське життя взагалі.

— Я тільки хочу, поки жива, робити бодай те невелике, що я можу, на що я здатна. То чи не однаково?

Видимо не зрозумівши, до чого ці останні слова, пан Товкматч спантеличено перепитав:

— Не однаково? Що не однаково?

— Пан Горлодербі, — не відповівши, говорила вона далі повільно й виразно, — сватається до мене. Тепер я маю себе спитати: чи йти мені за нього? Так, тату? Ви ж так мені сказали. Сказали чи ні?

— Авжеж, доню.

— Хай же буде так. Коли пан Горлодербі хоче взяти мене за дружину на таких умовах, я згодна вийти за нього. Перекажіть йому, тату, цю мою відповідь хоч би й сьогодні. Перекажіть по змозі до слова, бо я хочу, щоб він знав, як саме я висловилаь.

— Ти маєш рацію, доню, — відповів батько схвально, — завжди треба бути точному. Я виконаю твоє цілком слушне прохання. Чи маєш ти якісь побажання, на коли призначити весілля, дитино моя?

— На коли завгодно, тату. Хіба не однаково?

Пан Товкматч присунувся з фотелем трохи ближче й узяв її за руку. Видно, в тому запитанні, проказаному вже вдруге, йому вчувся якийсь дисонанс. Він хвильку дивився на неї мовчки, тоді, все держачи її за руку, промовив:

— Луїзо, я досі не вважав за потрібне питати тебе про одну річ, бо ймовірність її здавалась мені надто мізерна. Але, може, слід би все ж спитати. Скажи мені, а ти нікому іншому не обіцялась вийти за нього?

— Тату, — відмовила вона майже саркастично, — кому б це я могла обіцятись? Кого я знаю? Де я бувала? Які почуття знало моє серце?

— Правда твоя, люба доню. Я тільки хотів виконати свій обов'язок, — погодився заспокоєний і вдоволений пан Товкматч.

— Що я знаю, тату, — провадила Луїза спокійно, як і весь час, — про смаки й нахили, про поривання й симпатії, про всю ту частину своєї душі, де б могли зродитись такі дрібнички? Чи мала я змогу вийти за межі кола незаперечних істин та наочних фактів? — Вона несвідомо стисла жменю, наче держала в ній щось тверде, а тоді повільно розтулила, мов висипаючи з неї порох чи попіл.

— Щира правда, доню, щира правда, — potwierдив надзвичайно практичний батько.

— Як це вам спало на думку питати про таке в мене, тату? — провадила Луїза. — Найневинніше дитяче вподобання, таке звичайне в дітей, що навіть я про те чула, ніколи не проникало до моїх грудей. Ви так пильно оберігали мене, що моє серце ніколи не було дитячим. Ви так добре виховували мене, що я ніколи не снила дитячих снів. Ви так мудро ростили мене, тату, від колиски аж до цієї хвилини, що я ніколи не знала ні дитячої віри, ні дитячих страхів.

Пана Товкматча аж зворушило таке визнання успіху його системи.

— Люба доню, ти щедро відплачуєш мені за моє піклування, — сказав він. — Поцілуй мене, рідна моя.

І дочка поцілувала його. Не випускаючи її з обіймів, батько провадив:

— Тепер я можу тобі сказати, кохана моя дитино, що я щасливий від твоєї розумної ухвали. Пан Горлодербі людина визначна, а якщо між вами й є, сказати б, невеличка нерівність, то твоя вдача, твоє виховання, твої погляди більше ніж урівноважують її. Я ввесь час саме цього й прагнув: виховати тебе так, щоб ти з самого малечку могла почуватись, коли можна так сказати, майже в будь-якому віці. Поцілуй мене ще, Луїзо. А тепер ходімо до матусі.

І вони спустилися до вітальні, де, як звичайно, спочивала в подушках та достойна пані без фанаберій, а біля неї сиділа Сесі з якоюсь роботою в руках. Коли вони увійшли, пані Товкматч кволо заворушилась, ніби до неї верталось життя, і незабаром тьмяний транспарант зображував уже не лежачу, а сидячу жінку.

— Паніматко, — сказав їй чоловік, що досить нетерпляче дожидався здійснення цього подвигу. — Дозвольте рекомендувати вам пані Горлодербі.

— Ой! То вже все впорано! — озвалась пані Товкматч. — Ну що ж, Луїзо, сподіваюся, що в тебе стане здоров'я, бо коли й тобі голова почне отак розсідатись, як оце мені, зразу після шлюбу, то я не певна, що тобі слід позаздрити, хоч ти, либонь, так думаєш, як і всі дівчата. Та все ж я благословляю тебе, доню, і сподіваюся, що тепер тобі на щось придадуться всі оті логії, що ти їх учила. Йди я тебе поцілую, Луїзо, тільки не зачепи мого правого плеча, бо мені його з самого ранку крутить. А тепер, — заскиглила пані Товкматч, поправляючи на собі хустки та укривала після того вияву матерньої любові, — а тепер мені знов суши собі голову день і ніч, як же його звати!

— Про що це ви, паніматко? — суворо запитав її чоловік.

— Та про те ж, пане мій, як мені його звати, коли він оженився з Луїзою. Якось же я муситиму його називати! Адже ж неможливо мені весь час із ним балакати й ніяк не казати на нього, — аж надулась пані

Товкматч, обурена чи то думкою про таку нечемність, чи то несподіваною морокою. — Я не можу звати його Джозая, бо це ймення мені гидке. А казати на нього Джо — хіба ж ви мені дозволите? То що ж мені, свого власного зятя величати паном чи добродієм? Ні, даруйте, цього не буде, хіба що вже моя родина думає, що мене, бідну каліку, й ногами топтати можна. То як же мені його звати?

Та що ніхто з присутніх не знав ніякої ради на ту химерну притугу, пані Товкматч знов на якийсь час перебралася до іншого світу, додавши спершу до своєї духівниці ще ось якого пункта:

— Що ж до весілля, Луїзо, то я тебе прошу, прошу з таким трепетом у серці, що аж до п'ят мене проймає, — аби його справити чимскоріш. Бо як ні, то я добре знаю, що мені знов хтозна-поки чистої години не буде.

Ще як пан Товкматч вимовив слова: "Дозвольте рекомендувати вам пані Горлодербі", — Сесі рвучко повернула голову й спрямувала на Луїзу погляд, сповнений здивування, і жалю, й скорботи, і сумніву, і ще бозна-яких почуттів. Луїза відчула те, й не бачивши, не дивлячись на неї. І з тої хвилини вона враз відмінилась до Сесі — стала байдужа, холодна, гордовита, одно слово, тримала її на відстані.

## Розділ XVI. ЧОЛОВІК І ЖІНКА

Почувши про своє щастя, пан Горлодербі відразу занепокоївся: адже цю новину треба було якось довести до відома пані Спарсіт. А як це зробити і що може з того вийти, він, хоч убий, не знав. Чи вона відразу збере своє манаття та від'їде до леді Скеджерс, а чи стане руба й відмовиться покинути його дім, чи в сльози вдариться, а чи в прокльони, чи їй розіб'ється серце, а чи вона сама розіб'є люстро, — пан Горлодербі не годен був того передбачити. І все ж хоч круть хоч верть, а якось треба було це зробити. Отож він спершу був спробував написати їй листа, але, порвавши їх декілька, вирішив просто сказати їй усе.

Вертаючи з банку додому того вечора, на коли він призначив цю поважну розмову, він зайшов до аптеки й купив про всяк випадок пляшечку щонайміцнішої нюхальної солі. "Їй же богу, — подумав пан Горлодербі, — як їй заманеться зомліти переді мною, то від цього їй і в носі облізе!" Але, хоч і озброївшись у такий спосіб, він зайшов до власної оселі не дуже відважно і став перед очі своєму пострахові з таким винуватим виглядом, наче пес, що допіру побував у коморі.

— Добровечір, пане Горлодербі!

— Добровечір, пані, добровечір! — пан Горлодербі підсунув свого стільця ближче до каміна, й пані Спарсіт відсунула свого далі, немов промовляючи: "Це ваш камін, пане добродію. Я ж не заперечую. Коли вам так до вподоби, займайте його хоч і весь".

— Та чого ви втікаєте аж на Північний полюс! — сказав пан Горлодербі.

— Дякую, пане добродію, — відмовила пані Спарсіт і присунулась назад, однак не так близько, як була.

Пан Горлодербі посидів трохи, дивлячись, як вона гострими кінчиками ножиць простроплює в шматку мусліну дірочки, що якимсь незбагненим чином мали його прикрасити. Та робота, в поєднанні з римським носом та густими бровами доморядниці, враз викликала в уяві образ яструба, що видовбує очі якійсь упертій малій пташині. Пані Спарсіт так поринула в своє діло, що збігла не одна хвилина, поки вона підвела очі, і аж тоді пан Горлодербі мотнув головою, щоб привернути її увагу.

— Пані Спарсіт, — почав він, — застромивши руки до кишень і пересвідчившись, що пляшечка в правій кишені відтикається легко, — нема потреби зайвий раз казати вам, що ви не лише походите з високого роду й здобули відповідне виховання, а ще й з біса розумна жінка.

— Справді, пане добродію, — відповіла вона, — це вже не вперше я сподобилась честі почути з ваших уст таку високу думку про мене.

— Пані Спарсіт, — провадив пан Горлодербі, — я збираюся вас здивувати.

— Невже, пане добродію? — відмовила пані Спарсіт запитливим тоном, однак цілком спокійно. Тоді поклала свою роботу й почала розгладжувати на руках рукавички, що їх не скидала майже ніколи.

— Я, добродійко, маю намір одружитися з Томовою Товкматчевою дочкою, — сказав Горлодербі.

— Справді, пане добродію? — відмовила пані Спарсіт. — Ну що ж, зичу вам щастя, пане Горлодербі, і сподіваюся, що ви дійсно будете щасливі! — В тих її словах чулась така сумна та мудра іронія і таке велике співчуття до нього, що Горлодербі, спантеличений куди дужче, ніж якби вона жбурнула свою робочу скриньку в люстро або гепнулась зомліла на килимок перед каміном, тугіше заткнув пляшечку в кишені й подумав: "Хай їй абищо, хто ж міг знати, що вона в он який бік зверне!"

— Від щирого серця бажаю вам, пане добродію, щоб ви були дуже щасливі, — провадила пані Спарсіт досить зверхньо: з цієї хвилини вона неначе назавжди взяла собі право жаліти його.

— Дякую вам, добродійко, — відповів Горлодербі трохи ображено й мимоволі знижуючи тон, — дуже дякую. Я й сам сподіваюся, що буду щасливий.

— Справді, пане Горлодербі? — солодко сказала пані Спарсіт. — Ну авжеж, авжеж. Певне, що ви сподіваєтесь.

Пан Горлодербі не знайшов, що відповісти, і запала досить прикра для нього мовчанка. Пані Спарсіт спокійнісінько взялася знову до роботи

й лиш час від часу тихенько кахикала; і в тому кахиканні теж учувалася свідомість своєї сили й переваги.

— Я гадаю, добродійко, — нарешті заговорив знову Горлодербі, — що тепер ви, скільки я вас знаю, навряд чи захочете зостатися в цьому домі, хоч вам тут були б тільки раді.

— Ні, ні, пане добродію, ні в якому разі! Про це годі й думати, — пані Спарсіт так само зверхньо, гордовито похитала головою і знов тихенько кахикнула, але вже інакше так, немовби в ній здіймався пророчий дух, тільки вона воліла його притримати.

— Одначе, добродійко, — провадив Горлодербі, — у банку пані такого роду й так вихована, як ви, на посаді доглядачки була б як знахідка. Там є й вільні покої, і коли така сама платня...

— Пробачте, добродію. Ви, з ласки вашої, колись обіцяли мені вживати натомість вислову "щорічна винагорода".

— Гаразд, пані, хай буде щорічна винагорода. Коли така сама щорічна винагорода задовольнить вас і на тій посаді, то я не бачу ніяких причин з вами розлучатись. А ви?

— Пане добродію, — відказала пані Спарсіт, — я впізнаю вас у цій ласкавій пропозиції, і якщо моя нова посада в банку не означатиме для мене нижчого щабля на суспільних сходах...

— Та певне, що ні! — заспокоїв її Горлодербі. — Коли б було так, то невже б таки я, гадаєте ви, запропонував її жінці, що оберталась у такому товаристві, як ви. Мені, звісно, байдуже до того товариства, ви самі знаєте. Але вам не байдуже.

— Ви дуже уважні до мене, пане Горлодербі.

— Там ви матимете свої окремі покої, і вугілля на паливо, і свічки, і все що потрібно, і служницю для себе, і кур'єр там ночуватиме задля охорони; одно слово, житиметься вам у банку, дозволю собі сказати, якнайвигідніше, — запевнив її пан Горлодербі.

— Пане добродію, не треба більше ні слова, — відмовила пані Спарсіт. — Зрікшися своєї тутешньої служби, я ж не звільняюся від необхідності їсти хліб з чужих рук, — їй краще було б сказати "паштет", бо цю добірну страву з темною пікантною підливою їй подавалось на вечерю день у день, — тож я волію їсти його з ваших, аніж з чийх інших. А тому, пане добродію, я радо приймаю вашу пропозицію й щиро дякую за всю ту ласку, що мала від вас досі. І сподіваюся, пане добродію, — додала пані Спарсіт із глибоким співчуттям у голосі, — всім серцем сподіваюся, що з панни Товкматч буде вам така дружина, якої ви собі бажаєте і якої ви варті.

І вже ніщо не могло зрушити пані Спарсіт з цієї позиції. Дарма Горлодербі бундючився, дарма хизувався та вихвалявся: пані Спарсіт твердо наважилась жаліти його як бідолашну жертву. Вона була чемна, запобіглива, весела й бадьора; але що чемніше, що запобігливіше, що веселіше й бадьоріше, взагалі що взірцевіше поводитись вона, то нещаснішим мучеником почувався він. Вона так щиро крушилася гіркою його долею, що йому аж холодний піт виступав на широкому червоному виду, щойно вона погляне на нього.

Тим часом весілля вирішено справити за два місяці, й пан Горлодербі щовечора бував у Кам'яній Осаді яко законний наречений. Свої почуття до нареченої він виливав у формі обручок, і взагалі все готування до весілля мало чисто промисловий характер. Шилося вбрання, замовлялося коштовності, робилося печиво й рукавички, складалося шлюбну угоду, щедро, як і годилось, начинену фактами. Від початку й до кінця все стояло на самих фактах. Час не жартував любо з молодятами, як то звичайно бува в такі дні, коли вірити нерозумним поетам: стрілки годинників рухались ані швидше, ані повільніше, ніж будь-якої іншої пори. Убійчо точний хронометр у Товкматчевому кабінеті стукав по голівці

кожну щойно народжену секунду й скидав їх у домовину розмірно, як звикле.

І ось настав призначений день, так самісінько як настають і всі дні для людей, що держаться тільки розуму; і того дня в церкві з чотирма точеними ніжками на дзвіниці — шедевр кокстаунської архітектури — звінчано Джозаю Горлодербі з Кокстауна і Луїзу, старшу дочку Томаса Товкматча з Кам'яної Осади, члена парламенту від тієї округи. А з'єднавшись у святому лоні шлюбу, вони повернулися до згаданої Кам'яної Осади, де на них чекав сніданок.

З такої радісної нагоди там зійшлося добірне товариство, де кожне знало, з чого зроблено те, що вони мали їсти й пити за сніданком, і звідки та як його привозять, і скільки, і на яких суднах — чужоземних чи вітчизняних, одно слово — геть усе про нього. Дружки, аж до малої Джейн Товкматч, своїм розумовим розвитком могли б позмагатися з першою-ліпшою цирковою "людиною-рахівницею". І за жодним з гостей не знано ніяких фанаберій.

Під кінець сніданку молодий звернувся до товариства з такими словами:

— Пані й панове! Я Джозая Горлодербі з Кокстауна. Як ви вже вшанували мене та мою дружину, п'ючи за наше здоров'я й щастя, то, мабуть, годиться й мені віддячити вам тим самим. Одначе, добре знаючи мене, знаючи, хто я такий і якого роду, ви не сподіватиметеся промов від чоловіка, що, побачивши ложку, каже: "Це ложка", — а побачивши дошку, каже: "Це дошка", — і нізащо в світі не погодиться назвати ложку дошкою, а дошку ложкою, а її і те чи друге шпичкою до зубів. Коли вам хочеться почути промову, то ось мій приятель і тесть Том Товкматч член парламенту, його й просіть. А я на промови не мастак. Я тільки гадаю, що ви мене не осудите, коли я скажу, що трохи запишався, сидячи за цим столом і дивлячись на вас. Чи могло мені хоч уві сні приснитися, що я оженюся з Томовою Товкматчевою дочкою, коли я ще був вуличний халамидник і вмивався тільки з-під помпи, та й то не частіш, як двічі на

місяць? Отож я гадаю, що й ви поділяєте мою пиху, а ні, то вибачайте, нічого не можу вдіяти. Я пишаюсь, і квіт. Отже, як я допіру сказав і як ви самі знаєте, я сьогодні одружився з Томовою Товкматчевою дочкою. І я дуже радий з цього. Я дуже давно цього хотів. Я стежив, як вона росла й виховувалась, і вважаю, що вона гідна мене. А з другого боку, скажу вам відверто, я вважаю, що й я гідний її. Отже, я дякую вам і від себе й від своєї дружини за ваші побажання й сам зичу всім неодруженим з-поміж вас ось чого: щоби кожен панич знайшов собі не гіршу жінку, як оце я, і щоб кожна панна знайшла собі не гіршого чоловіка, ніж у моєї дружини.

А незабаром щасливе подружжя вже вирушало на вокзал, у весільну подорож до Ліона, щоб пан Горлодербі міг при такій нагоді побачити, як живуть "робочі руки" в тих краях, та дізнатись, чи й там вони жадають, щоб їх годували золотою ложкою. Вже вбрана в дорогу молода, спустившись униз, побачила Тома, що чекав її, червоний на виду чи то від надміру чуттів, чи то від надміру трунків за весільним столом.

— Ти козир-дівчина, Лу! Такої сестри більш ні в кого у світі немає! — шепнув він їй.

Луїза обняла його міцно, як мала б того дня обняти куди гіднішу людину, і вперше її незворушність зрадила її.

— Старий Горлодербі вже готовий, — сказав Том. — Поспішай, Лу. Бувай здорова! Я тебе дождатиму. А що я казав, сестричко? Хіба не чиста розкіш тепер?

Кінець першій книзі

Книга друга. ЖНИВА

Розділ I. У БАНКУ

Стояв сонячний літній день. Вряди-годи такі дні бували навіть у Кокстауні.

За такої днини, як дивитися здаля, Кокстаун лежав угорнений у свою власну імлу, начебто зовсім непроникну для сонячного проміння. Ви тільки здогадуєтеся, що місто там, бо знаєте, що без міста не було б і отого чорного пасма на обрії. Тією хмарою з диму та сажі, що витягується то в той бік, то в той, то здіймається до небесної бані, то стелиться важко по землі, коли зривається, чи стихає, чи змінює свій напрям вітер, тією густою розпливчастою плямою, прорізаною смугами світла, що осявали тільки клубки темряви, Кокстаун виявляв себе з далечі, хоча з нього самого не видно було ні цеглини.

Та й диво брало, що він взагалі ще існує. Його руйновано так часто, що годі збагнути, як це він витримав стільки катастроф. Либонь, і в самому Китаї ніколи не було такої тонкої та крихкої порцеляни, як та, що з неї роблено кокстаунських промисловців. Щойно доторкніться до них трохи необережніше, і вони розсипалися на скалки так легко, що аж підозра брала — чи не були вони вже понаколювані. Все для них означало руїну — і коли від них вимагалось, щоб вони посилали робітничих дітей до школи, і коли настановлялось інспекторів перевіряти їхні фабрики, і коли ті інспектори висловлювали сумнів щодо їхнього права калічити людей машинами, а надто згубні чули для них навіть самі натяки на те, що, може, не слід би їм весь час так дуже чадіти з коминів. Окрім золотої ложки пана Горлодербі, загальноновизнаної в Кокстауні, там була дуже поширена ще одна така вигадка. Вона мала форму погрози. Щоразу, коли хто-небудь з кокстаунців почувався скривдженим — цебто коли йому не давали цілковитої змоги робити що заманеться<sup>47</sup> або казали, що він повинен відповідати за наслідки якогось свого вчинку, — він неодмінно починав кричати, що "краще викине все своє добро в Атлантичний океан". Ця погроза вже разів кілька так ужахнула міністра внутрішніх справ, що він трохи не вмер з переляку.

А проте кокстаунці були такі патріоти, що досі ще ніхто з них ні разу не викинув свого добра в Атлантичний океан, а навпаки, всі вони ревно

берегли його. Отож воно й громадилося у тій імлі, й зростало, й множилося.

На вулицях того літнього дня панувала спекота й курява, а сонце світило так яскраво, що пробивало навіть важкі випари, навислі над Кокстауном, і на нього не можна було довго дивитись простим оком. У фабричних подвір'ях з низьких підвальних дверей виходили кочегари, сідали на приступках, на тумбах, на огорожах, утирали чорні обличчя й дивились на купи вугілля. Ціле місто неначе пряжилось в оливі. Тяжкий дух розігрітої оливи стояв повсюди. Паровики лисніли нею, одежа на робітниках просякла нею, по всіх поверхах усіх фабрик цідилась і крапала олива. Повітря в казкових палацах було наче подув самуму, і люди в тій пустелі працювали насилу, зморені духотою. Але на тихобожевільних слонів не впливало ніщо. Їхні голови кивали так само рівно й обридливо і в спеку, і в холод, і в сльоту, і в сушу, і в погоду, і в негоду. Їхні тіні, що розмірно рухалися на мурах, заступали Кокстаунові тінь шелестливих дерев, а замість літнього бриніння комах ви могли там чути цілий рік, літо й зиму, від ранку в понеділок до вечора в суботу, гудіння пасів та коліс.

Дрімотно гули вони й цілий той скварний день, і від того сон та спека ще дужче морили людей, що йшли попри фабричні мури. Більші вулиці поливалося водою, в крамницях попускали завіси, і там було трохи не так душно, але на фабриках, по завулках та подвір'ях було чисте пекло. На річці, чорній і аж густій від фарби, кілька хлопчаків, що вирвалися на дозвілля — видовище досить рідкісне в Кокстауні, — катались у вутлому човні, що лишав за собою пінявий слід, і за кожним замахом весла з води здіймався нудотний сморід. Саме сонце, для всіх благодійне, було до Кокстауна жорстокіше за лютий мороз і, заглядаючи пильніше в його тісні закутки, сіяло там більше смерті, аніж життя. Так навіть око неба стає лихим оком, коли нездольні або захланні руки затуляють від нього те, що воно мало б благословляти своїм поглядом.

Пані Спарсіт надвечір сиділа біля вікна в банку, по тінистому боці розпеченої вулиці. Банк було вже зачинено; в таку пору, теплої години,

вона звичайно прикрашувала своєю шляхетною персоною кабінет членів правління, що містився над приймальною залю. Власна її вітальня була ще вище, на третьому поверсі. Звідти з вікна, мов зі спостережного посту, вона щоранку співчутливим поглядом, як нещасну жертву, зустрічала пана Горлодербі, що простував через вулицю до дверей. Після його одруження минув уже рік, але пані Спарсіт ні на хвилину не давала йому пільги від свого невблаганного співчуття.

Банк Горлодербі виглядом своїм нітрохи не порушував розумної одноманітності міста. То був такий самий, як і всі, червоний цегляний будинок з чорними віконницями, зеленими завісами, двома білими приступками й чорними парадними дверима з мідяною табличкою на них та мідяною ручкою, схожою на крапку в кінці речення. Від оселі пана Горлодербі він різнився тільки розміром, бувши на номер більший, так само як інші будинки були на номер чи кілька менші за неї, oprіч того ж від загального взірця не відступав нічим.

Пані Спарсіт була певна, що, сходячи надвечір поміж бюрка та письмове приладдя, вона вносить у кабінет правління жіночий — аби не сказати аристократичний — поваб. Сидячи біля вікна з гаптуванням чи плетінням у руках, вона тішилась думкою, що своєю витонченою особою вшляхетнює сухий діловий вигляд кабінету. Під враженням цієї приємної ролі пані Спарсіт уважала себе немовби за фею банку. Зате кокстаунці, проходячи повз банк і помітивши її у вікні, вбачали в ній дракона, що стереже сховані в банкових льохах скарби.

Що то за скарби, пані Спарсіт знала не краще за них. Уявлялись їй головню золоті та срібні монети, цінні папери, таємниці, що їх розкриття загрожувало якимись лихами якимсь людям (здебільшого тим, кого вона не любила). Ну, а крім того ввечері, коли банк зачинялось, до неї переходила найвища влада над усіма конторськими меблями й над замкненою на три замки, окутою залізом коморою. Біля дверей того неприступного приміщення, на висувному ліжку, що зникало вмить, тільки-но запіють треті півні, прихилив свою голову на ніч кур'єр. Далі, вона владарювала над склепистими підвалами, відгородженими від

хижого світу шпичастими ґратами у вікнах, і над усіма залишками й слідами цілоденної роботи — чорнильними плямами, зіпсованими перами, зламаними облатками та клаптями паперу, такими дрібними, що пані Спарсіт, хоч як силкувалася, не могла розібрати на них нічого цікавого. І нарешті вона була охоронниця невеличкого арсеналу з тесаків та рушниць, грізно розвішаних над одним з камінів у приймальні, а також неодмінної традиційної оздобы всіх фірм, що претендують на багатство, — вишикуваних шереґою пожежних цебрів. Тримують їх не так задля пожежі, бо з них тоді користі мало, як задля тонкого морального впливу на відвідувачів, що, як давно помічено, майже рівний вражінню від золотого чи срібного зливка.

Глуха служниця та кур'єр довершували собою царство пані Спарсіт. Про служницю подейкували, ніби вона має грошики, і серед кокстаунського простого люду вже багато років ходила балачка, що її колись заріжуть та пограбують у зачиненому на ніч банку. Усі вважали, що вона вже й так зажила на світі, бо те мало статися давно, але вона затято держалася за своє життя і службу, непомаду вражаючи та розчаровуючи тим кокстаунців.

Пані Спарсіт саме збиралася пити чай за невеличким гарненьким столиком на трьох ніжках, що його вечорами, коли зачинять банк, з її ласки переношено в товариство довгого, бундючного, оббитого шкірою стола посеред кабінету правління. Кур'єр поставив на столик тацю з чаєм і стукнув себе щиколодками по лобі на знак пошани.

— Дякую вам, Бітцере, — сказала пані Спарсіт.

— Дякую вам, пані, — відказав кур'єр. Він був такий самий безбарвно-білявий, як і в ті давні дні, коли, кліпаючи очима, відповідав на уроці замість учениці номер двадцять, що таке кінь.

— Усе позачиняно, Бітцере? — спитала пані Спарсіт.

— Усе, пані.

— А що чути сьогодні новенького? — знов спитала вона, наливаючи в філіжанку чаю. — Є що-небудь?

— Та ні, дуже цікавого не чув нічого, пані. Люд у нас паскудний, але це, на жаль, ніяка не новина.

— А що роблять нині ці невгамовні баламути? — спитала пані Спарсіт.

— А те, що й завше, пані. Все об'єднуються, та спілкуються, та обіцяються стояти одні за одних.

— Велика шкода, — промовила пані Спарсіт, насупившись так суворо, що ніс її став ще більш римський, а брови ще більш коріоланівські, — що об'єднання хазяїв дозволяє всякі отакі класові спілки.

— Авжеж, шкода, пані, — відказав Бітцер.

— Вже як вони самі об'єднались, то їм би слід домовитись твердо, та й не брати на роботу нікого, хто з кимсь іншим у спілку заходить, — сказала пані Спарсіт.

— Та вони вже пробували, пані, — відповів Бітцер. — Тільки не вийшло нічого.

— Я не хвалюся, ніби розуміюсь на таких справах, — провадила пані Спарсіт гідно, — бо мені судилося замолоду обертатись у зовсім інших, вищих колах. І мій небіжчик чоловік, бувши родом з Паулерів, теж ніколи не мав дотичності до цієї сварні. Але я знаю одне, що тим людям треба вкрутити роги, і давно вже час зробити це раз і назавжди.

— Ваша правда, пані, — притакнув Бітцер шанобливо, видимо вражений глибоко незаперечним висновком пані Спарсіт. — Краще годі й сказати, ніж ви сказали.

Доглядачка банку мала звичку гомоніти з Бітцером саме в цю годину, і він бачив з її очей, що вона хоче про щось його запитати. Тому він не виходив, а почав пересувати на столах чорнильниці, лінійки тощо, ніби даючи там лад, поки шановна пані сьорбала звільна чай, позираючи крізь відчинене вікно на вулицю.

— Що, Бітцере, дуже клопітний день був? — спитала вона.

— Та ні, міледі, не дуже. День як день. — Бітцер час від часу вкидав у свою мову "міледі" замість "пані", мовби виявляючи мимовільну шанобу до особистої гідності пані Спарсіт та до її високого походження.

— Наші службовці, звичайно, чесні, сумлінні, пильні в роботі? — спитала вона, старанно струшуючи з лівої рукавички невидиму крихітку хліба з маслом.

— Авжеж, пані, певне, що так. Крім одного, як завше.

Бітцер справляв у банку почесну службу головного шпигуна й викажчика і за ті добровільні послуги діставав, крім своєї постійної платні, ще грошову нагороду на різдво. З нього виріс надзвичайно кмітливий, обачний і розважливий молодик, що безперечно мав багато добитись у житті. Голову йому було відрегульовано так точно, що він не знав ніяких почуттів чи пристрастей. Усі його вчинки впливали з щонайтоншого і щонайхолоднішого розрахунку, і недарма любила казати пані Спарсіт, що зроду ще не бачила юнака з такими твердими принципами. Коли помер Бітцерів батько і він пересвідчився, що мати його має право на притулок коштом парафії,<sup>48</sup> цей знаменитий юний економіст почав добиватися для неї здійснення того права так наполегливо й принципово, що вона незабаром опинилась у робітному

домі,<sup>49</sup> де пробувала й досі. Треба визнати, що він приносив їй щороку гостинця — півфунта чаю, виявляючи тим деяку хибкість: адже, по-перше, всі дарунки неминуче зубожують того, хто їх одержує,<sup>50</sup> а по-друге, єдино розумний спосіб поводитися з цим продуктом полягає в тому, щоб купити його якомога дешевше й продати якомога дорожче. Філософи довели з цілковитою очевидністю, що це й є весь обов'язок кожної людини — не якась там частина обов'язку, а саме весь.<sup>51</sup>

— Певне, що так, пані. Крім одного, як завше, — ще раз показав Бітцер.

— Ага!.. — озвалась пані Спарсіт, покивавши головою над філіжанкою й повільно сьорбнувши гарячого чаю.

— Це я за панича Томаса, пані. Непевний він мені здається. Не подобається мені його поведенція.

— Бітцере, — промовила пані Спарсіт з притиском, — ви не пригадуєте, як я вам щось казала за імена?

— Вибачте, пані. Ваша правда. Ви сказали, що не любите, коли називається імена, і що краще їх зовсім уникати.

— Прошу вас не забувати, що я обіймаю тут посаду, — велично додала пані Спарсіт. — Я перебуваю на службі в пана Горлодербі, Бітцере! Хоч колись і панові Горлодербі, й мені так само навряд чи й приснитися могло, що він буде моїм принципалом і сплачуватиме мені щорічну винагороду, однак тепер я не можу розглядати його в іншому світлі. Пан Горлодербі завжди виявляв таку глибоку пошану до мого суспільного рангу та походження, якої я лишень могла сподіватись від нього, і навіть більшу, багато більшу. А тому я повинна бути непохитно вірна своєму принципалові. А я не вважатиму, не можтиму, не матиму права вважати, — виголосила пані Спарсіт, появляючи зразу весь свій наявний капітал честі й моральності, — що я йому непохитно вірна, коли

дозволятиму називати під його дахом імена, хоч і на нещастя, безперечно, — на превелике нещастя, — але все ж пов'язані з його ім'ям.

Бітцер знову стукнув себе щиколодками по лобі й ще раз перепросив  
її.

— Отож, Бітцере, — провадила пані Спарсіт, — коли ви скажете "один молодик", я вас слухатиму, а як скажете "панич Томас" — тоді вибачайте.

— Авжеж, пані, крім одного молодика, як завше, — поправився Бітцер.

— Ага!.. — знову протягла пані Спарсіт, і покивала головою над філіжанкою, і сьорбнула повільно чаю, ніби вертаючи розмову назад до тієї хвилини, коли вона перервалася.

— Один молодик, пані, — повів далі Бітцер, — відколи прийшов сюди на службу, весь час поводить ся не так, як би годилось. Він розбещений, марнотратний гультай. Він тільки дурно хліб їсть. Та він би не їв його, коли б не мав у хазяйському домі родичів, пані.

— Ага!.. — протягла знову пані Спарсіт, покивавши скрушно головою.

— Я тільки сподіваюся, пані, — провадив Бітцер, — що ті його родичі не постачають йому грошей на гульню. Бо коли так, то хіба ж ми не знаємо, з чиєї кишені йдуть ті гроші?

— Ага!.. — зітхнула знову пані Спарсіт і покивала скрушно головою.

— Мені жалко його, пані. Того, на кого я оце допіру натякнув, — пояснив Бітцер.

— Так, Бітцере, — згодилась пані Спарсіт, — мене завжди брав жаль на цю його прикру помилку.

— Що ж до того молодика, пані, — мовив Бітцер, підсуваючись ближче і стишивши голос, — то він такий самий легковажний, як усі в нашому місті. А які вони легковажні, ви це добре знаєте. Хто ж би знав те ліпше, ніж така значна пані, як ви.

— Їм би слід брати приклад з вас, Бітцере, — відказала пані Спарсіт.

— Дякую, пані. Як ви вже згадали за мене, то знаєте що? Я, пані, вже й наскладав собі дещицю. Тієї нагороди, що мені на різдво дають, я ніколи не чіпаю. У мене навіть платня не вся виходить, пані, хоч вона не яка й велика. То чого б же й їм не робити так, як оце я роблю? Що один може, те можуть і всі.

То була ще одна з модних у Кокстауні вигадок. Кожнісінький багатій, що з шести пенсів розжився до шістдесяти тисяч фунтів, любив дивуватись, чого це й шістдесят тисяч тамтешніх робітників не нажили собі кожен по шістдесят тисяч фунтів, почавши з шести пенсів, і немовби аж докоряв їм за те, що вони не спромоглись на таке нехитре діло. Мовляв, що я зробив, те й ви можете. То чого ж не заходиться та й не зробіть?

— А що їм буцімто розривок якихось потрібно, — провадив далі Бітцер, — то це все бридня й нісенітниця, пані. Ось мені ж не треба ніяких розривок, і не було треба, і не буде ніколи. Мені й не хочеться нічого такого. А ніж ото об'єднуватись, то я знаю: не один з них міг би постежити за іншими, доповісти куди треба, та й заробив би коли-не-коли дещицю чи грішми, чи ласкою хазяйською, то й життя б собі поліпшив. Чого ж тоді вони не хочуть його поліпшувати, пані? Адже ж це найперша мета кожного розумного створіння, та й самі вони все тільки на це й звертають.

— Звертають, авжеж! — озвалася пані Спарсіт.

— А хіба не торочать вони безперестану, аж нуда бере, про своїх жінок та дітей, пані? — не вгавав Бітцер. — Погляньте ви знов на мене! Мені ж не потрібні жінка й діти. То нащо вони їм?

— Бо вони легковажні, — пояснила пані Спарсіт.

— Отож-бо, пані, — притакнув Бітцер. — Якби вони були не такі легковажні та розбещені, то як би вони робили? Подумали б собі: "Поки я сам", чи "Поки я сама", — це вже як до того, — "мені треба тільки одну душу годувати, і то якраз ту, що я її годую найохочіше".

— Ще б пак! — потвердила пані Спарсіт, надкушуючи пампушку.

— Дякую вам, пані, — знову стукнувши себе щиколодками по лобі, подякував їй Бітцер за повчальну розмову. — Може, принести вам ще окропу, пані, чи ще чогось вам потрібно?

— Ні, Бітцере, поки що не треба нічого.

— Дякую вам, пані. Мені б не хотілось турбувати вас за їжею, надто за чаєм, бо я знаю, як ви його любите, — сказав Бітцер, витягши трошки шию і виглядаючи у вікно, — але там навпроти стояв допіру якийсь пан і дивився сюди, а тоді рушив просто до наших дверей. О, чуєте, це напевне він стукає, пані.

Він ступив до вікна, вистромив голову, тоді втяг її назад і потвердив своє спостереження.

— Так, пані, це він. Упустити його сюди?

— І хто б це міг бути? — мовила пані Спарсіт, витираючи губи та розгладжуючи на руках рукавички.

— Видно, хтось нетутешній, пані.

— Не знаю, чого це треба в банку нетутешньому чоловікові в таку годину, хіба що він приїхав у якій справі та запізнився, — сказала пані Спарсіт, — але пан Горлодербі доручив мені тут порядкувати, і я від свого обов'язку не відступлюсь. Якщо прийняти цього добродія належить до тих повинностей, що я взяла на себе, то я його прийму. А про це судіть ви самі, Бітцере.

Ту хвилину незнайомець, не чувши величних слів пані Спарсіт, постукав удруге так гучно, що кур'єр мерщій побіг відчиняти, а сама пані Спарсіт про всяк випадок сховала маленького столика з усім чайним причандаллям до шафи й ретирувалася до себе нагору, щоб з'явитися, коли те буде потрібно, з усією помпою.

— Вибачте, пані, той добродій хоче бачити вас, — сказав Бітцер, приклавши водяве своє око до замкової дірки в її дверях.

І пані Спарсіт, що тим часом поправила чепчика на голові, знов понесла свої класичні риси вниз і вступила до кабінету правління, немов римська матрона, що виходить за браму обложеного міста провадити переговори з ворожим полководцем.

На гостя, що вже підійшов до вікна і знічев'я визирав на вулицю, той ефектний вихід не справив аніякісінького враження. Він стояв собі недбало, навіть капелюха не скинувши, і байдужісінько посвистував. Вигляд у нього був стомлений — почасти від надмірної спеки, почасти ж від надмірної вишуканості. Бо видно було з першого погляду, що це справжній джентльмен, до того ж найсучаснішої моди: всім на світі знуджений і здатний у щось вірити не більш, ніж сам Люцифер.<sup>52</sup>

— Здається, ви хотіли бачити мене, добродію? — промовила пані Спарсіт.

— Ой, перепрошую, — відказав він, обертаючись і скидаючи капелюха. — Вибачте.

"Гм!.. — подумала пані Спарсіт, велично вклоняючись. — Років тридцять п'ять, гарне обличчя, гарна постава, гарні зуби, гарні манери, гарно вбраний, приємний голос, темний чуб, зухвалі очі". Все те вона відзначила по-жіночому блискавично, поки схиляла голову та підводила її — достоту як той султан, що був устроїв голову в цебро з водою.<sup>53</sup>

— Сідайте, будь ласка, добродію, — сказала вона.

— Дякую. Дозвольте мені... — він підсунув їй стільця, але сам не сів, тільки сперся недбало на край стола. — Я лишив свого слугу на станції забрати речі — потяг був повнісінький, і багажний вагон геть напхано — а сам прийшов пішки, щоб розглядітись трохи. Що за чудне місто! Дозвольте вас запитати: чи воно завжди буває таке чорне, як оце тепер?

— Звичайно куди чорніше, — відповіла пані Спарсіт своїм непохитним тоном.

— Невже? Перепрошую: ви, мабуть, родом не тутешня?

— Ні, добродію, — відповіла пані Спарсіт. — Колись, ще як я не була вдовою, я мала щастя — чи, може, нещастя — обертатись у зовсім інших колах. Мій небіжчик чоловік був з Паулерів.

— Як, як, пробачте? — перепитав гість. — Із кого?

— З Паулерів, — ще раз сказала пані Спарсіт.

— З роду Паулерів? — подумавши хвилинку, спитав знову гість.

Пані Спарсіт ствердно кивнула головою. Гостеве обличчя зробилося неначе ще стомленіше.

— Ви тут, напевне, дуже нудитеся? — такий висновок зробив він з її повідомлення.

— Я покірна обставинам, — відказала пані Спарсіт, — і давно вже навчилася пристосовуватись до сил, що спрямовують моє життя.

— Вельми мудра філософія, — погодився гість, — і вельми похвальна, і... — певно, полінувавшись докінчувати думку, він замовк, знехотя перебираючи пальцями ланцюжок від годинника.

— Чи дозволите спитати, добродію, — почала пані Спарсіт, — кому я завдячую честь...

— Авжеж, авжеж, — захопився незнайомець. — Дуже вдячний, що нагадали. Я маю рекомендаційного листа до банкіра Горлодербі. Вийшовши погуляти по цьому чудернацькому чорному місту, поки в готелі поспіє обід, я спитав одного перехожого, певне, робітника, — він немовби щойно побував під душем з чогось пухнастого, мабуть, якоїсь сировини...

Пані Спарсіт нахилила ствердно голову.

— ... спитав його, де мешкає пан банкір Горлодербі. А він, либонь, почувши слово "банкір", та подумавши, що мені треба до банку, й спровадив мене сюди. Але, я гадаю, пан Горлодербі навряд чи мешкає в цьому будинку, де я маю честь з'ясовувати вам свою появу?

— Ні, добродію, він тут не мешкає, — відказала пані Спарсіт.

— Дякую. Я не мав наміру вручати зразу свого листа, не маю його й тепер. Просто я вирішив пройтися до банку, аби якось збавити час, а щасливим випадком забачивши в оцьому вікні, — він недбало махнув до вікна рукою і ледь уклонився своїй розмовниці, — даму вельми достойного й приємного вигляду, подумав, що найліпше буде, як я зайду та спитаюся в цієї дами, де ж мешкає пан банкір Горлодербі. Що я й дозволив собі зробити, даруйте вже мені ласкаво.

Неуважливу й недбалу його поведінку цілком відшкодовувала в думці пані Спарсіт властива йому невимушена галантність, що відчувалась і в його поводженні з нею. Ось, скажімо, й тепер — він трохи-трохи не сидить на столі, а все ж ліниво нахиляється до неї, мовби даючи взнаки, що і в ній є своя принадність, свій чар.

— Я знаю, що в банках люди схильні до підозріливості, та воно так і повинно бути, — провадив гість, що мав до всього ще й приємну манеру говорити вільно, плавко й таким тоном, ніби в словах його таїлося більше змісту й дотепності, ніж здавалось відразу (такий хитрий спосіб винайшов, мабуть, сам засновник цієї численної секти, хоч ми й не знаємо, хто ж був цей визначний муж), — а тому доводжу до вашого відома, що листа того — ось він, прошу, — дав мені депутат парламенту від вашої округи Товкматч, із ким я мав приємність познайомитися в Лондоні.

Пані Спарсіт упізнала руку пана Товкматча, зауважила, що показувати листа не було ніякої потреби, і дала гостеві адресу пана Горлодербі, пояснивши докладно, як туди дійти.

— Безмежно вдячний, — сказав незнайомець. — Ви, звісно, добре знаєте самого банкіра?

— Ще б пак, добродію, — відповіла пані Спарсіт. — Я перебуваю на службі в нього ось уже десять років.

— Цілу вічність! Він, здається, одружений з Товкматчевою дочкою?

— Так, — потвердила пані Спарсіт, стиснувши нараз губи. — Він сподобився такої... честі.

— І його дружина, як я чув, трохи не філософ?

— Та невже? — здивувалась пані Спарсіт.

— Вибачте мені настирливу мою цікавість, — мовив гість облесливо, побачивши, як насупила вона брови, — але ви знаєте цю родину і взагалі знаєте людей. Я теж маю познайомитися з банкіровою родиною і, можливо, мені доведеться часто бувати в них. Скажіть, це правда, що пані Горлодербі таке страховище? Батько змалював її такою непохитно суворою, що мене просто кортить знати, чи це правда. Що, вона зовсім неприступна? Вчена й розумна, аж з душі верне? Я бачу з вашої багатозначної усмішки, що ви так не думаєте? Ви влили бальзам у мою неспокійну душу. А скільки їй років? Сорок? Тридцять п'ять?

Пані Спарсіт голосно засміялась.

— Дівчисько, — сказала вона. — Їй ще й двадцяти не було, як вона заміж вискочила.

— Слово честі, пані Паулер, — промовив гість, випростуючись, — я ще зроду не був такий здивований!

Він, видно, й справді дуже здивувався, принаймні наскільки те було для нього можливо, бо дивився на пані Спарсіт добру чверть хвилини, мовби сторопілий з подиву. А тоді сказав зовсім знеможено:

— Запевняю вас, пані Паулер, що все чуте від її батька підготувало мене до зустрічі з жінкою дійшлою й несхитно суворою. Надзвичайно вам

вдячний за те, що ви виправили цю кумедну помилку. Вибачте, що потурбував вас. Дуже дякую. Бувайте здорові!

Попрощавшись, він вийшов; а пані Спарсіт сховалась за шторою й стежила, як він спокволу йде тінистим боком вулиці, привертаючи увагу кокстаунців.

— Що ви скажете про цього добродія, Бітцере? — спитала пані Спарсіт, коли кур'єр вернувся прибрати після чаю.

— Силу грошей на одержу витрачає, пані.

— Але треба визнати, — сказала пані Спарсіт, — що вбраний він з великим смаком.

— Авжеж, пані, — погодився Бітцер, — тільки чи вартє воно тих грошей. А крім того, — додав він, витираючи столик, — здається мені, що він картяр.

— Грати в карти — це негоже діло, — сказала пані Спарсіт.

— І дурне, пані, — додав Бітцер. — Бо програти завжди легше, ніж виграти.

Чи то духота вадила пані Спарсіт, чи просто робота не ладилась, але того вечора вона не плєла й не гаптувала. Вона сиділа біля вікна, коли й сонце вже почало спускатися за густий дим, і коли дим той пойнявся червоним вогнем, і коли та вогненна барва зблякла, погасла, і темрява, ніби виступивши повільно з землі, посунула вгору, все вище й вище, до дахів, до церковних шпилів, до вершечків фабричних коминів, аж до самого неба. Без світла сиділа пані Спарсіт при вікні, згорнувши руки на колінах, не звертаючи уваги на вечірні згуки: галакання хлопчаків, собачий гавкіт, гуркотіння коліс, голоси й тупіт перехожих, пронизливі вуличні вигуки, і цокіт дерев'яних підошов по брукові після кінця

робочого дня, і грюкіт зачинюваних на ніч віконниць по крамницях. Аж коли Бітцер прийшов сказати, що незмінну її вечерю — паштет — уже подано, пані Спарсіт збудилася з тієї задуми, підвелась і понесла нагору свої густі чорні брови, так уже настовбурчені від важкого намислу, що видимо потребували праски.

— Йолоп! — раптом вимовила вона, лишившись сама за своєю вечерю.

Кого те слово стосувалось, вона не пояснила, але ж навряд чи паштета...

## Розділ II. ПАН ДЖЕЙМС ГАРТГАУС

Товкматчева партія потребувала помічників у справі перерізання горлянок граціям.<sup>54</sup> Отож вербувалося прибічників, а де ж легше їх наwerbувати, ніж серед витончених джентльменів, які все на світі мають за ніщо, а тому ладні робити хоч би що?

Та й узагалі тверезі уми, що піднялись до таких висот мудрості, надили до себе багатьох послідовників Товкматчевої школи. Вони, ті послідовники, любили витончених джентльменів, хоч і удавали, ніби їх не люблять. Вони пнулися з шкури, їх наслідуючи, і так само гугнявили та ковтали слова, і з таким самим знеможеним виглядом годували своїх новонавернених учнів цвілими порційками політичної економії. Ще ніколи в світі, певне, не бачено такого химерного поріддя покручів, як те, що вийшло з них.

Серед витончених джентльменів, що формально не належали до Товкматчевої школи, був один, доброго роду й гарної вроди, наділений неабияким гумором; він набув слави в палаті громад, розваживши її надзвичайно, коли викладав свою (і директорів залізничної компанії) думку про одну катастрофу, в якій загинуло п'ятеро пасажирів і ще тридцять двох було скалічено. Він сказав, що такий чудовий, найкращий у

цілому світі залізниці, де застосовується найхитромудріше в світі обладнання, де працює найретельніша в світі обслуга, де порядкує найщедріше в світі начальство, до цілковитої довершеності бракувало тільки аварії. В числі жертв катастрофи була також корова, а серед розкиданих невідомо чиїх речей знайдено вдовичого чепчика. То наш високошановний член парламенту так насмішив усю палату (відому своїм тонким почуттям гумору), начепивши чепчика на корову, що ні в кого вже не стало терплячки вдаватися в подробиці протоколів слідства, і залізничну компанію під регіт і оплески виправдано.

Отож цей дотепний пан мав меншого брата, ще кращого на вроду, а той брат скуштував життя драгунським корнетом — і знудився, тоді скуштував його за кордоном, у почті одного англійського посла, — і теж знудився, тоді вирядився в подорож до Єрусалима — і знудився й там, нарешті поплив на яхті довкола світу — і знудився всюди. Ось йому наш парламентський дотепник і сказав якимсь по-братньому: "Джіме, є непогана нагода. Партії фактогризів потрібен один кандидат. Чи не взятися тобі до статистики?" Ця думка принадила Джіма своєю новиною, до того ж йому прикро хотілось якої-небудь відміни, тому він ладен був "узятися" будь до чого, хоч би й до статистики. Отож він і взявся. Витовк дві-три Сині книги,<sup>55</sup> а брат його розславив те серед фактогризів і сказав їм: "Якщо ви хочете пропхати в парламент від будь-якої округи показного хлопчину, що вміє з біса добре молотити язиком, то поцікавтесь моїм братом Джімом, це якраз той, що вам треба". Джіма спробовано кілька разів на публічних зборах, а тоді пан Товкматч і рада політичних мудреців схвалили його, і вирішено послати його до Кокстауна — показатись людям у місті та окрузі. Ото звідти й лист, що його напередодні Джім пред'являв пані Спарсіт, а тепер держав у руці пан Горлодербі. На конверті було написано: "П. Джозаї Горлодербі, банкірові, м. Кокстаун. Рекомендація п. Джеймсові Гартгаусові. Томас Товкматч".

Одержавши цього листа й візитову картку пана Джеймса Гартгауса, пан Горлодербі небавом наклав на голову капелюха й подався до готелю, де зупинився лондонський гість. Коли він зайшов, пан Гартгаус

саме дивився в вікно, уже вкрай змучений і майже готовий махнути на це діло рукою та "взятися" до чогось іншого.

— Добродію, я Джозая Горлодербі з Кокстауна, — відрекомендувався банкір.

Пан Джеймс Гартгаус запевнив, що дуже радий цій давно сподіваній зустрічі (хоча по ньому того зовсім не було видно).

— Кокстаун, пане добродію, не таке місце, до яких ви звикли, — сказав Горлодербі, сідаючи без запрошення. — Тому, з вашого дозволу — а можна й без нього, я чоловік простий, — я хочу вам дещо про нього розповісти, перше ніж рушати далі.

Пан Гартгаус відповів, що буде щасливий почути ту розповідь.

— Не будьте такий певний, — сказав Горлодербі, — я вам того не обіцяю. По-перше, бачте отой наш дим? То їжа й питво для всіх нас. То найздоровша в світі річ з усіх поглядів, надто ж для легенів. Коли ви з тих, хто хоче, щоб ми його вибавили, то ми з вами розійдемося. Ми не збираємося пропалювати днища наших парових казанів швидше, ніж досі, хоч би скільки про це галасували й скиглили по всій Великобританії та Ірландії.

Вирішивши, що як уже "взявся", то треба триматись, пан Гартгаус відказав:

— Пане Горлодербі, запевняю вас, що я цілком вас підтримую. З щирого переконання.

— Дуже радий, — сказав Горлодербі. — Далі, ви, напевне, багато всячини наслухалися за працю на наших фабриках. Правда? Чудово. То я вам розкажу, як воно насправді. Це робота якнайприємніша, якнайлегша, якнайкраще оплачувана. Іще більше скажу: ми б не змогли

поліпшити наших фабрик, якби навіть турецькі килими в цехах постелили, чого ми робити не збираємось.

— І маєте рацію, пане Горлодербі.

— І нарешті останнє, — сказав Горлодербі. — Наші робочі руки. В Кокстауні всі вони до однісінького, чоловіки, жінки й діти, мають єдину мету в житті. Ця мета — щоб їх годували черепаховим супом і дичиною з золотої ложки. Тож знайте: жодне з них не діжде, щоб ми його годували з золотої ложки черепаховим супом та дичиною. Тепер вам відомо все про наше місто.

Пан Гартгаус заявив, що цей стислий і воднораз вичерпний виклад цілого кокстаунського питання був для нього надзвичайно цікавий і повчальний.

— Бачте, — відповів пан Горлодербі, — така моя натура, що я люблю, знайомлячись із ким-небудь, надто з громадським діячем, зразу доходити з ним повного порозуміння. Тепер, пане Гартгаусе, перше ніж запевнити вас, що я радий буду, наскільки стане малої моєї спромоги, зробити для вас усе, за що просить у листі мій приятель Том Товкматч, мені лишається сказати вам ще одне. Ви джентльмен, людина доброго роду. Не дуріть себе, подумавши хоч на мить, ніби й я такий. Я хамло, покидь, я вийшов з харпаків, з найпослідущої потолочі.

Ніщо в світі не могло б збільшити Джімове зацікавлення паном Горлодербі дужче, ніж ця обставина. Чи принаймні так він сказав.

— Ну, тоді ми можемо стиснути один одному руки як рівня, — зробив висновок пан Горлодербі. — Я кажу як рівня, бо хоч я краще ніж будь-хто знаю, що я таке, і знаю достеменно глибину того болота, що з нього я виліз, але гордості я маю не менше, ніж ви. Ані на крихту не менше. Отепер, поставивши себе перед вами на належне місце, я можу спитати вас, як ваше здоров'я, і висловити надію, що ви почуваетесь добре.

Тиснувши йому руку, пан Гартгаус запевнив його, що, завдяки цілющому кокстаунському повітрю, почуватися він якнайліпше. Пан Горлодербі вислухав ту відповідь задоволено.

— Може, вам відомо, — сказав він, — а може, й невідомо, що я одружений з Томовою Товкматчевою дочкою. Якщо ви не маєте на меті нічого ліпшого, то ходімо зараз до мене додому, і я вас із нею познайомлю.

— Пане Горлодербі, ви вгадали найпалкіше моє жадання, — відказав пан Гартгаус.

Без дальших балачок вони вийшли з готелю, і пан Горлодербі повів нового знайомого, що так дуже від нього різнився, до своєї оселі — червоного цегляного будинку з чорними віконницями, зеленими завісами на вікнах і двома білими приступками перед чорними парадними дверима. А в вітальні того дому до них вийшла найцікавіша з усіх молодих жінок, яких зроду доводилося бачити панові Джеймсові Гартгаусові. Вона поводитися так скуто й водночас так недбало, була така стримана й водночас така уважна, така холодна та горда і водночас так прикро засоромлена чванливим чоловічим смиренництвом, бо аж здригалася від кожної його вихватки, мовби її вдарили чи ножем шпигнули, що гість стежив за нею з зовсім новим, ще не знаним почуттям. І обличчя її зацікавило його не менше, ніж поведінка. Воно було вродливе, але таке вимушено-застигле, що годі й здогадатись, який же його справжній, природний вираз. Цілком байдужна, цілком певна себе, ні на мить нічим не збентежена і все ж ні на мить не вільна від напруги, вона перебувала в їхньому товаристві лиш тілом, а духом видимо лишалася весь час самотня, і шкода було й "братися" зрозуміти цю жінку відразу, така вона виявилась непроникна.

Роздивившись на господиню, гість обвів поглядом вітальню. Ніде йому не впало в око ані сліду жіночої руки. Жодна оздоба, жодна мила дрібничка, нехай навіть банальна, не виявляла її уподобань. Похмура й незатишна, опоряджена з бундючною й настирливою пишнотою, вітальня

витріщалась на господарів і гостей, не скрашена, не зм'якшена хоч би найменшою признакою якогось жіночого діла. Як пан Горлодербі стовбичив посеред своїх пенатів, так і ці нелагідні божества обступали його, і були вони гідні господаря, а він їх, одно слово — дібрались до пари.

— Оце, добродію, моя дружина, пані Горлодербі, Томова Товкматчева старша дочка. А це, Лу, пан Джеймс Гартгаус. Пан Гартгаус записався до полку твого батька. Коли не пошле його незабаром Кокстаун у палату громад як колегу Томові Товкматчеві, то напевне ми почуємо, що він кандидує від котрогось із сусідніх міст. Ви, мабуть, завважили, пане Гартгаусе, що дружина моя молодша за мене. Не знаю, що вона в мені побачила такого, що погодилась вийти за мене, але, видно, щось та побачила, а то була б не вийшла. На її освіту стільки грошей витрачено, що вона все на світі знає, навіть політичну економію. В разі вам треба буде вивчити щось, кращого навчителя, ніж Лу Горлодербі, я не скажу вам, де й шукати.

Пан Гартгаус запевнив, що приємнішого й чарівнішого навчителя він іще зроду не мав, та й мати б не хотів.

— Прошу, прошу! — сказав господар. — Коли ви охочий сипати компліменти, то за успіх не бійтесь, бо суперників у вас не буде. Я сам цього діла ніколи не вчився і ніколи не вдавав, ніби його тямлю. Правду сказати, я тих компліментів не зношу. Але ж вас виховувано не так, як мене. Вам таке виховання, як моє, далебі, й не снилось! Ви джентльмен, а я ні — і не корчу з себе джентльмена. Я Джозая Горлодербі з Кокстауна, і цього з мене досить. Та хоч мені й байдуже про ті манери та про титули, однак Лу Горлодербі, може, й не байдуже. Вона ж бо не мала такого талану, як я, — ви, може, скажете безталання, а я таки кажу талану, — тож, я певен, ваші зусилля марно не пропадуть.

Джім, усміхаючись, обернувся до Луїзи.

— Пан Горлодербі — шляхетний кінь у порівняно природному стані, цілком вільний від збруї умовностей, що в ній цілий вік ходять такі шапи, як я.

— Ви дуже шануєте пана Горлодербі, — відмовила вона незворушно.  
— Що ж, так воно й має бути.

З тої відповіді він спантеличився просто ганебно, як на такого бувалого джентльмена, і тільки подумав: "Як же мені це розуміти?"

— Ви, як я здогадуюсь зі слів мого чоловіка, збираєтесь присвятити себе служінню нашій батьківщині. Вирішили показати народові вихід із усіх його сутуг, — сказала Луїза. Вона ще стояла перед гостем там, де зупинилась, коли ввійшла, і самопевність її химерно суперечила видимій і прикрій вимушеності.

— Ні, пані Горлодербі, слово честі, ні! — засміявся Гартгаус. — Навіщо мені дурити вас! Я декуди побував, дещицю побачив і ні в чому не знайшов жадної вартості, — як і всі люди, тільки що дехто це відверто визнає, а дехто ні. І якщо я взявся обстоювати погляди вашого шановного татуса, то лише тому, що мені однаковісінько, чи обстоювати їх, чи будь-чий інші.

— А хіба ви не маєте своїх власних? — спитала Луїза.

— Я не бачу ніякісіньких підстав віддавати перевагу яким-небудь. Запевняю вас, що я не надаю ані найменшої ваги ніяким поглядам. Наслідком усіх відмін нудьги, що я скуштував, є переконання (якщо тільки це не занадто енергійне слово для моїх млявих думок на цю тему), що будь-яка система ідей дає рівно стільки користі, скільки й будь-яка інша, і завдає рівно стільки шкоди. Один старовинний англійський рід має чарівного девіза: "Що буде, те й буде".<sup>56</sup> Оце й є єдина в світі істина.

Ця цинічна чесність бодай у визнанні своєї безчесності — гріх такий небезпечний, такий убійчий і такий поширений — збудила в ній, як він помітив, деяку прихильність до нього. І він поквапився закріпити той успіх, додавши якнайоблеснішим тоном (хай уже сама вона вбачає щось у тому тоні чи не вбачає):

— Мені просто здається, пані Горлодербі, що партія, яка може довести будь-що рядочками одиниць, десятків, сотень та тисяч на папері, найцікавіша й найзисківніша. Отож я так само держуся її, мовби в неї вірив. І ладен так пильно її обстоювати, мовби в неї вірив. Ну, а що більшого міг би я для неї зробити, якби справді вірив у неї?

— Оригінальний з вас політик, — зауважила Луїза.

— Даруйте, пані Горлодербі, але я навіть цим не можу похвалитись. Запевняю вас, якби всі мої однодумці поскидали личини та об'єдналися в одну партію, вона була б найчисленніша в країні.

Ту хвилину озвався пан Горлодербі, що вже трохи був не луснув від незвично довгої мовчанки. Він запропонував відкласти сімейний обід на пів до сьомої, а тим часом обводити пана Гартгауса з візитами по найвпливовіших виборцях Кокстауна та околиці. Так і зробили, і пан Джеймс Гартгаус, тонко використовуючи насмикані з Синіх книг знання, блискуче склав іспита, хоч і знудився страшенно.

Як вернулись обідати, стіл було накрито на чотирьох, однак сіли вони за нього тільки втрьох. Пан Горлодербі відразу почав оповідати, як смачно пахли тушковані вугрі, що він колись, іще восьмирічним хлопчаком, купляв на півпенса у вуличних торговців, та чим відгонила призначена до поливання вулиць вода, що нею він запивав ту ласу потраву. А за юшкою й рибою знов розважив свого гостя, вирахувавши, що він (Горлодербі цебто) замолоду з'їв у вигляді вудженої ковбаси не менше як три коняки. Джим слухав ті теревені, вряди-годи вкидаючи мляве "знаменито!", і вони б, можливо, схилили його до ухвали другого-

таки дня податися знов до Єрусалима, коли б його не зацікавила так гостро Луїза.

"Невже немає нічого, — думав він, поглядаючи на господиню, що її дівоча постать, невеличка, тендітна, дуже зграбна, виглядала і принадно, і якось не до ладу на чільному місці за столом, — невже немає нічого, що б могло пожвавити це обличчя?"

Ні, є! Далєбі, є, і ось воно з'явилося — в зовсім несподіваній подобі! Прийшов Том. Щойно прочинилися двері, як її обличчя враз відмінилось, осяяне усмішкою.

Прегарна то була усмішка. Може, вона б і не вразила так пана Джеймса Гартгауса, якби він не дивувався вже стільки з незворушного Луїзиноного обличчя. Луїза простягла руку — маленьку, зграбненьку, ніжну ручку, і пальці її так обхопили братові, наче вона хотіла піднести їх до губів. "Ти ба! — подумав гість. — Значить, оце щеня — єдине створіння, до якого вона не байдужа. Так, так!"

Щеня познайомлено з гостем, і воно сіло за стіл. Назвисько це було хоча й не дуже хвальне, однак не зовсім і незаслужене.

— Коли мені було стільки років, як тобі, Томе, — сказав пан Горлодербі, — я приходив обідати вчасно або лишався без обіду!

— Коли вам було стільки років, як мені, — огризнувся Том, — вам не доводилось виправляти спартачених балансів, ані перевдягатися потім до столу.

— Ну, годі про це, — сказав Горлодербі.

— Годі, то й годі, — буркнув Том. — Не я ж завівся.

— Пані Горлодербі, — озвався Гартгаус, що дуже добре чув усю ту пересварку, — обличчя вашого брата здається мені дуже знайоме. Чи не міг я де зустрічатися з ним за кордоном? Або, може, в школі?

— Ні, — відповіла Луїза, враз зацікавлена, — він ніколи не бував за кордоном і вчився тут, удома. Томчику, це я поясню панові Гартгаусові, що він не міг зустріти тебе за кордоном.

— Не мав такої приємності, добродію, — мовив Том.

Не знати, що в ньому так тішило сестру — в цьому похмурому юнакові, не дуже ласкавому навіть до неї. Така вже, певне, велика була самотність її серця і потреба комусь його віддавати. "Тим більш, виходить, що оце щеня — єдине в світі створіння, до якого вона не байдужа, — знову й знову думав пан Джеймс Гартгаус. — Єдине в світі... Єдине в світі!"

І при сестрі, і тоді, коли вона вже вийшла, щеня нітрохи не приховувало своєї зневаги до пана Горлодербі, а навпаки, всіляко її підкреслювало, перекривляючи його та підморгуючи, щойно цей ворог умовностей відвертався. Не відповідаючи на ті телеграфні знаки, пан Гартгаус, однак, цілий вечір усіляко його під'юджував і виявляв до нього надзвичайну приязнь. А коли він підвівся і, прощаючись, сказав, що не певен, чи втрапить сам потемки до свого готелю, щеня зразу напросилося в поводитирі і вийшло з ним на вулицю.

### Розділ III. ЩЕНЯ

Дуже цікаво, що з юнака, виховуваного за системою неухильного придушення всього властивого людській природі, виріс лицемір, але таке, безперечно, трапилося з Томом. Дуже дивно, що юнак, якого ніколи й на п'ять хвилин уряд не полишали на самого себе, врешті так і не навчився кермувати собою, але саме таке й сталося з Томом. І вже зовсім годі збагнути, як це юнака, чию уяву задушено ще в колиці,

могли ще тривожити якісь її залишки, що прибрали подобу найтваринніших потягів, але якраз таким виродком, без сумніву, виявився Том.

— Ви палите? — спитав його пан Гартгаус, коли вони підійшли до готелю.

— Ще б пак! — відповів молодик.

Задля чемності Гартгаус мусив запросити його до себе в номер, і Том задля чемності мусив до нього зайти. І від прохолодного напою, зготованого відповідно до погоди, однак досить міцного, і від сигар ліпшого гатунку, ніж можна було купити в Кокстауні, молодий Товкматч дуже скоро почувся зовсім невимушено й перейнявся ще більшим захватом перед своїм новим приятелем.

Розсівшись на одному кінці канапи, він попахкав сигарою, тоді відігнав дим з-перед очей і почав розглядати пана Гартгауса, що сидів на другому кінці. "Наче зовсім і не дбає про своє вбрання, — подумав він, — а як доладно все на ньому лежить! Що то є столиця!"

Спіймавши Томів погляд, пан Джеймс Гартгаус зауважив, що той нічого не п'є, і власною рукою недбало долив йому келиха.

— Дякую, — белькнув Том. — Дякую. Ну що, пане Гартгаусе, натішилися сьогодні досхочу з старого Горлодербі? — спитав він, знову підморгнувши й хитро дивлячись на розмовника поверх свого келиха.

— А чого, добрячий чолов'яга! — відказав пан Джеймс Гартгаус.

— Добрячий, кажете? — І Том знову підморгнув йому.

Пан Гартгаус, осміхнувшись, підвівся з канапи й став навпроти Тома перед холодним каміном, зіпершись на нього спиною. Затягнувся разів кілька сигарою, тоді сказав, дивлячись на Тома згори вниз:

— Кумедний з вас швагер, Томе!

— Ви, мабуть, хотіли сказати, що з старого Горлодербі кумедний швагер? — відказав Том.

— Та й кусливий же ви, Томе! — засміявся пан Гартгаус.

Том аж умлівав від задоволення, до того приємно було йому, що він отак сприязнився з такою камізелькою, і що його отак по-дружньому називає просто Томом такий голос, і що він отак швидко став розмовляти запанібрата з такими бакенбардами.

— Е, що мені старий Горлодербі, коли ви на це натякаєте, — сказав він. — Я його завжди називав так, як оце тепер називаю, хоч би й перед ким, і завжди думав про нього те, що й тепер думаю. І надалі не збираюся на гречний тон задля нього переходити. Трохи вже мені, здається, запізно це робити.

— Та на мене можна не зважати, — відказав Джеймс. — Але при його дружині, мабуть, варто б поберегтися.

— При його дружині? — перепитав Том. — Цебто при моїй сестрі Лу? О, аякже! — він засміявся, тоді хлиснув ще прохолодного напою.

Джеймс Гартгаус стояв усе на тому самому місці, в тій самій поставі, так само недбало-елегантно палив сигару і, дивлячись приязно на щеня, почувався таким собі добродушним демоном-спокусником, що тільки витає над обраною жертвою, певний: досить йому пожадати, і вона віддасть йому всю до решти душу. І щеня начебто справді скорялося тому впливові. Воно поглянуло на свого розмовника догідливо, тоді

поглянуло захоплено, тоді поглянуло зухвало й поставило одну ногу на канапу.

— Моя сестра Лу? — спитав ще раз Том. — Та вона ніколи не любила старого Горлодербі.

— Це минулий час, Томе, — відказав пан Джеймс Гартгаус, збиваючи мізинцем попіл з сигари. — А ми перебуваємо нині в теперішньому.

— Дієслово "любити". Друга дієвідміна. Дійсний спосіб. Теперішній час. Перша особа однини: я не люблю. Друга особа однини: ти не любиш. Третя особа однини: вона не любить, — протарабанив Том.

— Дуже дотепно! — похвалив його приятель. — Але ви, звичайно, жартуєте.

— Які там жарти! — вигукнув Том. — Слово честі! Невже ви, пане Гартгаусе, справді могли подумати, що моя сестра любить старого Горлодербі?

— Любий мій друже, — відповів йому Гартгаус, — а що ж я маю ще думати, коли бачу щасливе подружжя, що живе у мирі й злагоді?

Якби Том доти не встиг іще підняти на канапу і другу ногу, то неодмінно зробив би це тепер, зачувши, що його названо любим другом. Та що обидві ноги його вже лежали там, а він відчував потребу якось відзначити цей визначний пункт розмови, він простягся вигідніше, потилицею зіперся на бильце, пахкнув сигарою якомога недбаліше і повернув простацький свій вид та вже добряче посоловілі очі до співрозмовника, що дивився на нього згори вниз так безтурботно і водночас так владно.

— Ви ж знаєте нашого батечка, пане Гартгаусе, — сказав він, — то чого ж вам дивуватися, що Лу вийшла за старого Горлодербі? В неї

ніколи не було кавалерів, і як батько їй сказав іти за старого Горлодербі, вона й пішла за нього.

— Вельми слухняна у вас сестра, як на таку вродливу жінку, — відказав пан Джеймс Гартгаус.

— Авжеж, але навряд чи вона була б така слухняна і навряд чи все б вийшло так просто, — пояснило щеня, — коли б це зробилось не задля мене.

Спокусник тільки звів брови, і того було досить, щоб примусити щеня розповідати далі.

— То я її умовив, — оголосив Том самовдоволено. — Мене запхали до банку старого Горлодербі (куди мені зовсім не хотілось), і я добре знав, що старий залле мені сала за шкуру, коли спіймає в неї облизня, то я й сказав їй, чого хочу, а вона так і зробила. Для мене вона б зробила що завгодно. А добре мати таку сестру, скажіть?

— Знаменито!

— Та воно ж для неї й не важило стільки, як для мене, — провадив Том байдуже. — Бо ж від цього залежала моя воленька, а може, й доленька, а вона так чи так інших женихів не мала. А дома їй zostаватись — то було однаково, що в тюрмі сидіти, надто коли мене там не стало. От якби вона когось іншого зреклася задля старого Горлодербі — то інша річ. Але й так вона дуже добре зробила.

— Просто чудово! І так спокійно поводитьсь...

— Е, та вона ж дівчина, — мовив Том поблажливо-зверхньо. — Дівчата усюди легше пристосовуються. Вона вже звикла, їй і байдуже. Чи так, чи так, їй однаковісінько. А крім того, хоч Лу й дівчина, але вона в нас не така, як усі дівчата. Вона може замкнутися сама в собі й про щось

думати хоч цілу годину. Я сам хіба ж скільки разів бачив, як вона сидить і сидить перед каміном та дивиться на вогонь!

— Ага! Своїм коштом, значить, розважається, — озвався Гартгаус, спокійно затягуючись сигарою.

— Не так то дуже й розважається, як ви, може, думаєте, — відказав Том. — Адже наш батечко напхав їй повну голову всякою науковою сухіврею. Така в нього система.

— Виростив дочку за своїм власним взірцем? — здогадався Гартгаус.

— Дочку? Не тільки дочку. Він і мене за тим самим взірцем виростив.

— Та не може бути!

— Може чи не може, а так воно є, — Том покивав головою. — Знаєте, пане Гартгаусе, як я перебрався з дому до старого Горлодербі, я був справжнісінький пень і знав про життя не більше, ніж устриця.

— Годі вам, Томе. Ви жартуєте. Я вам не вірю.

— Щоб я пропав! — вигукнуло щеня. — Я не жартую, які там жарти!  
— Якусь хвилину воно надзвичай поважно смоктало сигару, а потім додало вкрай самовдоволено: — Правда, відтоді я вже трохи порозумнішав. Я ж не заперечую. Але дякувати за те я мушу тільки собі, а не батечкові.

— А ваша вчена сестра?

— А моя вчена сестра лишилась така, як і була. Колись вона, бувало, скаржилась мені, що не вміє нічим таким забавитись, чого всіх дівчат учать, то навряд чи вона й досі чогось такого навчилась. Але їй дарма, —

додав Том вельми мудро, знову пахкнувши сигарою. — Дівчата якось до всього вміють при звичаїтись.

— Я вчора надвечір зайшов до банку пана Горлодербі, щоб спитати його адресу, і застав там якусь літню пані, що, видно, дуже прихильна до вашої сестри, — зауважив пан Гартгаус, відкидаючи недокурка.

— А, тітуса Спарсіт! — здогадався Том. — Ви її вже бачили, кажете?

Його приятель кивнув головою. Том вийняв з рота сигару, щоб підморгнути виразніше (правда, повіки його вже зовсім не слухались) і постукав себе пальцем по носі.

— О, ще б пак! Тітуса Спарсіт не просто прихильна до Лу! — сказав він. — Вона її щиро й вірно любить. Адже тітуса Спарсіт ніколи не закидала вудки на Горлодербі, як він ще був нежонатий. Що ні, то ні!

То були останні слова, що вимовило щеня, перше ніж запало в паморочливу дрімоту, а тоді провалилось у мертвий сон. Збудилось воно від дуже прикрого сновиддя, ніби хтось штовхає його носом і каже: "Ну, годі, вже пізно. Йдіть собі додому".

— Ну що ж, — промимрив Том, насилу підводячися з канапи. — Вибачайте, мені вже час іти. Чуєте, а сигари в вас дуже добрі, тільки слабкуваті трохи.

— Авжеж, слабкуваті, — погодився Гартгаус.

— Аж сміх бере, такі слабкі, — ще пробелькотів Том, — Де тут у вас двері? Добраніч!

Потім йому приснився ще один химерний сон: наче коридорний з готелю веде його кудись крізь густий туман. А коли той туман, попоморочивши його, врешті розтанув, він побачив, що стоїть на головній

вулиці вже сам. Далі він пішов додому досить легко, однак усю дорогу ніби відчував присутність і вплив свого нового приятеля — неначе той витав десь у повітрі, в такій самій недбалій поставі, і дивився на нього таким самим поглядом.

Прийшовши додому, він ліг спати. Якби йому хоч трохи було втямки, чого він накоїв того вечора, та якби він був трохи менше щеням і трохи більше братом, то він, може, не дійшов би додому, а звернув би з дороги, спустився б до смердючої річки, чорної від фарби, і ліг би спати на віки вічні на її дні, вкрившись з головою гнилими її водами.

#### Розділ IV. ЛЮДИ І БРАТИ

— О друзі мої, пригноблені кокстаунські трудівники! О друзі мої і співвітчизники, раби залізного, жорстокого деспотизму! О друзі мої, товариші в злигоднях, товариші в праці, брати мої! Настала година, коли ми повинні зімкнути свої лави, з'єднатись в одну непоборну силу й розтерти на порошок гнобителів, що занадто довго розпасались на нашій кривавиці, тягли з нас жили, грабували наші родини, топтали створені від самого бога світлі права людства, священні й вічні привілеї братерства!

"Правда! Добре кажеш! Слава!" — та інші схвальні вигуки залунали з усіх кінців повно напханого, тісного, душного приміщення, де промовець, що стояв на високому помості, виливав із себе отаке-о словесне шумовиння. Він уже сам розпалився до червоного жару і геть захрип. Він доти репетував скільки духу під яскравим газовим світильником, і підносив угору зціплені кулаки, і розмахував ними, і супив грізно брови, і скреготав зубами, аж поки, зовсім знесилившись, мусив спинитись і попросити склянку води.

Невигідно різнився від звернених до нього уважних облич цей чоловік, що стояв на помості перед людським стовпищем, розпалений, червоний, і жадібно пив воду. Над тими людьми його підносив хіба лише поміст, а власною своєю природою він навряд чи був у чому вищий за них.

Навпаки, багато в чому, і то в дуже важливому, він стояв куди нижче. Він був не такий чесний, як вони, і не такий мужній, і не такий незлобливий; хитрість заступала в ньому їхню простосердість, а несамовитість — їхню спокійну й упевнену розважність. Незграбний, вузькоплечий, з насупленими бровами й завжди скривленими kwasно устами, він навіть мішаним своїм убранням, не панським і не робітницьким, видавався смішний серед своїх слухачів, що були всі у простій буденній одежі. Завжди буває чудно дивитись, коли які-небудь збори покірливо слухають нуднуче патякання самовдоволеного балакуна, чи то вельможного, чи простого, хоч три чверті його слухачів мають розумовий рівень ніввіки недосяжний для того нікчемі, але й поготів чудно, ба навіть прикро було бачити, що такий проводир міг так дуже захопити оцих поважних, статечних людей, чия чесність загалом не могла б викликати сумніву в жодного тямущого й справедливого спостерігача.

"Правда! Добре кажеш! Слава!" Пильна увага й безоглядна рішучість малювалися на всіх обличчях, і то було величне видовище. Ані неуваги, ані нудьги, ані пустої цікавості — жодного з численних відтінків байдужості, такої звичайної на будь-яких інших зборах, там не було помітно ні в кому ні на одну мить. Кожен там розумів, що живеться йому тим чи іншим гірше, ніж могло б житися; кожен уважав за свій обов'язок пристати до великого гурту, щоб разом домагатися кращої долі; кожен убачав єдину свою надію в спілці з товаришами; і кожен вірив у те слушно чи хибно (на жаль, цього разу хибно), але щиро, глибоко, твердо, одно слово, — по-справжньому. Будь-хто там присутній, аби лишень хотів бачити, побачив би це не менш виразно, ніж голі крокви над головою чи побілені цегляні стіни. І кожен такий спостерігач не міг би сам перед собою не визнати, що ці люди навіть у омилі своєму виявляли високі душевні якості, здатні повернутися на щось вартніше й краще, і що твердити (на підставі вимудрованих з голови загальних теорій), ніби вони збиваються з пуття не через якісь зовнішні причини, а тільки через свій власний нерозум та лиху вдачу, — це однаково, що твердити, ніби може бути дим без вогню, смерть без народження, жнива без засіву і взагалі ніби щось може вийти з нічого.

Напившись води, промовець тернув кілька разів зібганою жужмом хусточкою по наморщеному лобі з лівого боку до правого, а тоді усміхнувся зневажливо й гірко, вклавши в той усміх усю свою відновлену силу.

— Але що нам сказати, о друзі мої й брати, о мої земляки-англійці, пригноблені кокстаунські робітники, що нам сказати про ту людину — про того робітника, даруйте мені, що я мушу назвати його цим славним найменням, — котрий, сам на власній шкурі зазнавши всіх ваших злигоднів, усіх неправд, що чиняться вам, підпорі й силі нашого краю, і чувши, як ви в гордій і шляхетній одностайності, що від неї тремтять тирани, ухвалили вкласти і свою часточку до фондів Об'єднаного Всеанглійського Трибуналу 57 та додержувати неухильно всіх постанов, що видав задля вашої користі цей орган, — що, я вас питаю, скажете ви про того робітника — коли вже доводиться так його називати, — котрий у таку годину залиша своє місце у ваших лавах, зраджує свій прапор, котрий такого часу виявляється боягузом, відступником, запродавцем, котрий сьогодні не соромиться заявити вам у вічі, що він ганебно злякався й воліє стояти осторонь, ніж приєднатися до вас, до відважного війська лицарів Волі й Права?

Ці слова збори сприйняли неодностайно. Дехто загомонів обурено, дехто засвистів, однак більшість робітників були занадто справедливі, щоб засудити людину, не вислухавши її. "Гляди не дай маху, Слекбріджу! Виклич його! Хай сам скаже!" — загукали з усіх боків. Нарешті один гучний голос прокричав:

— А він тут? Як він тут, то хай виступить і сам за себе скаже, а ти, Слекбріджу, помовч!

Його підтримали оплесками. Слекбрідж, промовець, розглянувся на всі боки з убійчою посмішкою, тоді простяг уперед праву руку (звичаєм усіх Слекбріджів), мов утишуючи розбурхане море, і стояв так мовчки, поки настала глибока тиша.

— О друзі мої й брати! — заговорив він тоді, глумливо й гнівно покивавши головою. — Я не дивуюся, що вам, поваленим у порошок синам праці, віри не йметься, ніби така людина може бути на світі. Але ж був на світі той, хто продав перворідність свою за миску сочевиці,<sup>58</sup> і Юда Іскаріот<sup>59</sup> був на світі, і Каслрі<sup>60</sup> був, отож є й такий чоловік!

Тим часом біля помосту на хвилюку зчинилась ворущня, і ось уже сам той чоловік вибрався нагору й став поруч промовця. Він був блідий і видимо схвильований, бо губи йому ледь сіпались, але стояв спокійно, держачись лівою рукою за підборіддя, і чекав, поки йому дадуть говорити. На тих зборах був і голова, щоб дбати за порядок, і ось тепер він згадав про свої обов'язки.

— Товариство, — озвався він, — яко ваш голова, я попрошу нашого приятеля Слекбріджа, що, може, трохи погарячився в цьому ділі, поки що сісти, а ми послухаємо, що скаже оцей чоловік, Стівен Бездол. Ви ж усі знаєте Стівена Бездола, знаєте й його безталання, і добру його славу.

По тих словах голова щиро стиснув Бездолові руку й сів. Слекбрідж сів також, витираючи спітнілого лоба, — зліва направо, тільки так, а не навпаки.

— Люди добрі, — почав Стівен у мертвій тиші, — я чув, що тут за мене говорилося, і, либонь, нічого я вже не направляю тим, що скажу. Але я волію, щоб ви почули правду за мене з моїх власних уст, аніж із чийх, хоч не вмію говорити отак прилюдно, отож буду плутатись та збиватись.

Слекбрідж так трусонув головою, наче з великої прикрості хотів струснути її геть.

— З усіх людей, що на фабриці в Горлодербі роблять, я оце тільки один такий, що не хочу пристати до вашої постанови. Я, товариство, не вірю, що з неї вам буде яке добро. Скорше вже лихо з неї буде.

Слекбрідж зареготав, згорнув руки на грудях і скривив глузливу міну.

— Але я не того осторонь zostався. Якби лишень це, я б не відстав від гурту. В мене є ще своя причина — своя, розумієте, — що мені цього боронить, і не тільки тепер, а й довіку.

Слекбрідж підхопився й став поряд нього, аж зубами заскреготавши з люті:

— О друзі мої, а хіба не це саме я вам казав? Краяни мої, хіба не від цього я вас застерігав? Як же нам дивитись на отаку легкодухість у чоловікові, що сам так тяжко терпить від несправедливих законів? Я вас питаю, брати-англійці, як нам дивитись на свого братчика-робітника, що так покірливо приймає і свою власну кривду й згубу, і вашу, і ваших дітей та онуків?

Дехто заплескав у долоні, дехто закричав: "Ганьба!" — але більшість слухачів мовчали. Вони дивились на змарніле Стівенове обличчя, ще жалісніше від неприхованого хвилювання, і з доброго серця радше жаліли його, ніж обурювались.

— Делегатова робота — говорити, — сказав Стівен, — за те йому гроші платять, і він своє діло знає. То й нехай собі говорить. А за мою кривду нехай не дбає, бо це не його діло. Це моє діло і більш нічиє.

В тих словах було стільки гідності чи навіть гордості, що збори ще дужче притихли, його слухаючи. Той самий гучний голос крикнув: "Придерж язика, Слекбріджу, нехай він своє докаже", — і настала дивовижна тиша.

— Брати мої й товариші, — сказав Стівен неголосно, однак тепер його чути було дуже виразно, — бо ви ж мені таки товариші, хоч оцей-о делегат, як я бачу, так не думає. Я ще маю вам сказати тільки одне, і понад це я б не сказав нічого, хоч би й до ранку говорив. Я добре знаю,

що ви всі постановили відцуратися кожного, хто до вас у цьому ділі не пристане. Я добре знаю, що тепер, як я лежатиму й здихатиму серед дороги, ви мене байдуже поминете, мовби чужісіньку людину. Ну що ж, коли таке мені судилось, я мушу його витерпіти.

— Стівене Бездоле, — озвався голова, підводячись, — подумай ще. Подумай ще раз, чоловіче, перше ніж розбрататися з давніми своїми товаришами.

І по зборах перебіг тихий гомін, але вголос не пролунало ані слова. Всі очі поприкипали до Стівенового обличчя. Коли б він зрікся своєї ухвали, у всіх би мов камінь від серця відпав. Він сам бачив те, обводячи їх поглядом. Ані крихти образи на них не було у нього в серці, бо він знав їх глибоко, а не по зверхніх вадах чи хибах, так глибоко, як може знати лише їхній товариш-робітник.

— Я вже доволі думав, добродію. Я просто не можу до вас пристати. Я мушу йти своєю дорогою. А з вами всіма мушу попрощатися.

Ніби на знак прощання він підніс обидві руки догори й постояв так мить, тоді повільно опустив їх і аж потім заговорив знову:

— Від багатьох із вас чув я не раз добре слово і багатьох тут бачу тих, кого знав ще замолоду, ще як світ мені ясніший був. Я зроду ніколи не сварився ні з ким із своїх товаришів ткачів, і бог свідок, що й тепер я сварки ні з ким не хочу. Мене називатимуть запродавцем і всяко — цебто ви називатимете, — обернувся Стівен до Слекбріджа, — та це легше сказати, ніж довести. Хай буде так.

Він ступив був до краю помосту, щоб зійти з нього, тоді, згадавши, що забув сказати ще одне, зупинився й підвів голову. Повільно обертаючи порізане глибокими зморшками лице, ніби хотів сказати те в вічі кожному зокрема, і ближчому й дальшому, він заговорив:

— Може, ви тут постановите зажадати від хазяїна, щоб мене з фабрики прогнав, і погрожуватимете страйком, як він того не зробить. Я волів би вмерти, ніж до такого дожити. Коли ж ні, то я працюватиму й далі між вас, і зацураний, бо я мушу. Не навсупір вам, люди добрі, а задля хліба шматка. З чого ж я маю жити, як не з роботи, і куди ж я можу податися відси, коли я тут, у Кокстауні, став до роботи, ще як на корх від землі був? Я не нарікаю на те, що віднині всі мене відкинуть і ніхто й дивитись на мене не захоче, але сподіваюся, що працювати мені не боронитимуть. Коли в мене, люди добрі, хоч якесь право ще зосталось, то я гадаю, що саме оце право зосталося в мене.

Ніхто не промовив ні слова. Мертву тишу порушував тільки ледь чутний шурхіт — люди в проході розступалися, пропускаючи чоловіка, якого вони відтепер зобов'язались не вважати за свого товариша. Ні на кого не дивлячись, ні на кого не гніваючись, нічого не жадаючи й не просячи, але й не схиляючи голови, а спокійно несучи тягар своїх турбот, Старий Стівен вийшов зі зборів.

Тоді Слекбрідж, що всю ту хвилю стояв, простягнувши патетично руку, ніби своєю надзвичайною моральною силою та безмірною напругою стримував готові розбурхатися пристрасті юрби, заходився підносити її дух:

— Хіба римлянин Брут<sup>61</sup> не засудив свого сина на смерть, о мої країни-британці? І хіба, о мої брати, що скоро здобудете перемогу, спартанські матері<sup>62</sup> не погнали на вістря ворожих мечів своїх дітей, що втікали з бойовища? А коли так, то чи не наказує вам, кокстаунським робітникам, священний обов'язок перед собою, і перед вашими батьками й дідами, і перед усім світом, що в захопленні дивиться на вас, і перед нащадками — викидати зрадників з наметів своїх, розіп'ятих задля святого, боговгодного діла? Самі вітри небесні промовляють: "Так!" — і разносять те слово в усі кінці світу — на схід, на захід, на північ і на південь! Нумо ж тричі прокричімо "слава!" Об'єднаному Всеанглійському Трибуналові!

Слекбрідж, мов регент перед хором, сам дав приклад. Обличчя в людей, доти непевні й трохи винуваті, враз проясніли, і всі вони дружно підхопили: "Слава!" Перед загальною справою особисті почуття повинні замовкнути. Слава! Покрівля над головами ще дрижала від того стоустого крику, коли збори розходились.

Отак легко Стівена Бездола приречено на самотність найстрашнішу, яка лишень буває в світі, — самотність серед натовпу знайомих людей. Чужинець, що заглядає в десятки тисяч зроду не бачених облич, марно сподіваючись зустріти дружній погляд, іще не самотній проти того, хто зустрічає за день десятох колишніх друзів, що тепер відвертаються від нього. А таке мало бути відтепер Стівенове життя з ранку й до вечора — і на роботі, й дорогою на фабрику та додому, і біля свого порога, і біля свого вікна — всюди. Колишні його товариші неначе згодились навіть не ходити тим боком вулиці, яким звичайно ходив Бездол, аби з ним не стрічатись.

Він уже багато років був чоловік тихий, мовчазний і зовсім мало знався з іншими людьми, звиклий до товариства власних думок. І доти йому невтямки було, як дуже потребував він час від часу дружнього уклону, погляду, слова, скільки розради вливалось йому в серце ніби по краплині від таких дрібничок. Він перше негоден був і уявити, як важко буде навіть йому самому весь час пам'ятати й вірити, що він нічим не винен і не має чого соромитись, коли його отак відцураються.

Перші чотири дні тієї тяжкої спроби видались йому такі довгі й нестерпні, що він почав уже лякатись майбутнього. Він не тільки не бачив Рейчел усі ті дні, а й уникав будь-якої нагоди її зустріти, бо хоч на робітниць ще не поширено заборони знатися з ним, але він уже помітив, що декотрі з його знайомих жінок теж від нього відвертаються, і боявся спіткатися з іншими, і жахався думки, що й від Рейчел, може, так само всі відцураються, коли хто побачить її з ним. Отож цілі ті чотири дні він був зовсім самотній, ні з ким не перемовився й словом; та ввечері четвертого дня, коли він після роботи вийшов з фабрики, його перепинив на вулиці якийсь навдивовижу білявий молодик.

— Вас звуть Бездол, еге? — спитав той молодик.

Стівен аж почервонів, завваживши, що мимоволі скинув капелюха — чи то з вдячності, що хтось до нього забалакав, чи то просто з несподіванки, чи з того й з того відразу. Вдаючи, ніби поправляє підшивку, він відповів: "Так".

— Це ви той робітник, що його постановили цуратися? — спитав Бітцер, бо той білявий молодик був не хто як він.

Стівен знову відповів: "Так".

— Я так і подумав, бо всі, як я бачу, від вас бокують. Пан Горлодербі хоче з вами говорити. Ви ж знаєте, де він живе?

Стівен ще раз відповів: "Так".

— Ну, то йдіть просто туди, гаразд? — сказав Бітцер. — Вас там чекають, скажіть тільки слугі, що це ви. Мене послано по вас, але я служу в банку і мені треба туди, отож як дійдете самі, то мені не треба буде зайвого гака накидати.

Стівен, що йшов був додому, якраз у протилежний бік, повернувся і, як наказано, попростував до червоного цегляного замку страшного велетня Горлодербі.

## Розділ V. РОБІТНИКИ Й ХАЗЯЇ

— А, це ти, Стівене, — зарепетував відразу Горлодербі. — Що це я чую? Чого вони на тебе в'їлися, ті харцизяки? Заходь-но, розкажуй!

В такий ото спосіб Бездола запрошено до вітальні. Там якраз було накрито чайного столика й сиділи, oprіч самого хазяїна, його молода

дружина, її брат і якийсь чепурний пан, видно, з Лондона. Стівен уклонився їм шанобливо, зачинив за собою двері й став біля них з капелюхом у руці.

— Це, Гартгаусе, той чоловік, що я вам за нього розповідав, — сказав пан Горлодербі. Лондонський пан, що сидів на канапі біля пані Горлодербі й розмовляв з нею, знехотя мовив: "Ага!", — підвівся й спокволу підійшов до пана Горлодербі, що стояв на килимку перед каміном.

— Ну, розкажуй, — звелів господар Стівенові.

Після пережитих чотирьох днів ті слова прикро різонули йому вухо. Вони не тільки шкребнули по зболілій душі, в них іще чулася певність, ніби він і справді той, ким його ославлено, — відступник, що дбає за власну шкуру.

— А про що ви, пане, хочете від мене почути, з ласки вашої? — спитав Стівен.

— Та я ж тобі сказав, — заgrimів знову Горлодербі, — говори як чоловік, коли ти не баба, і розкажи нам усе про ту їхню змову та що вони тобі заподіяли!

— Перепрошую, пане, я не маю чого про це оповідати, — відказав Стівен.

У пана Горлодербі не дарма була така бурхлива вдача; натрапивши на перешкоду, він зразу починав бурхати з усієї сили.

— Погляньте лишень, Гартгаусе, — оце вам зразок їх усіх. Коли цей чоловік якось прийшов був до мене передніше, я його застеріг від тих зайшлих баламутів, що скрізь тепер тиняються, — вішати б їх усіх на місці, щойно спіймавши, — і казав йому, що він звертає на хибну стежку. І

ось бачте — хоч вони його он яким тавром позначили, а він іще й досі такий їм по-рабському покірний, що боїться рота розтулити, слово про них вимовити. Ви повірите?

— Я, пане, сказав, що не маю чого оповідати, а не що я боюся рота розтулити.

— Ти сказав! Я знаю, що ти сказав. Я, коли хоч, ще й більше знаю — що ти думаєш. А ти не завше думаєш те, що кажеш. Грім мене побий, не завше! Скажи вже нам ліпше зразу, що ніякого Слекбріджа в місті немає, і що ніхто не підбива робочий люд до бунту, і що він не справжній, вивчений робітницький проводир, цебто з падлюк падлюка. Кажи вже ліпше все зразу, бо мене однаково не обдуриш. Адже ти це нам хотів сказати? То чого ж мовчиш?

— Мені, пане, прикро не менш ніж вам, що в робочого люду погані проводирі, — відмовив Стівен, похитавши головою. — Та що вдієш, які є, таких і беруть. Може, це найбільше наше лихо, що кращих нема де взяти.

Горлодербі розбурхався ще дужче.

— Ну, як вам подобається, Гартгаусе? — вигукнув він. — Мабуть, скажете — непогано! Скажете — то ось із якими людцями доводиться мати справу моїм друзям! Але постривайте, пане добродію, це ще іграшки! Ось послухайте, як я ще дещо поспитаю в нього. Будьте ласкаві, пане Бездоле, — бурхонув Горлодербі, — дозвольте вас запитати: як це так вийшло, що ви не схотіли пристати до їхньої змови?

— Як це так вийшло?

— Еге ж, — potwierдив пан Горлодербі, заклавши великі пальці за камізельку, трусячи головою й підморгуючи хитро до стіни навпроти, — як це так вийшло?

— Я би радніший цього не чіпати, пане, але як ви вже питаєтеся, то я скажу, аби не бути перед вами нечемному. Я пообіцявся.

— Певне ж, не мені, — сказав Горлодербі. (Погода буряна, часами непевна тиша, як ось цю хвилину).

— Ні, ні, пане. Не вам.

— Виходить, що пошана до мене, до твого хлібодавця, тут зовсім ні до чого, — сказав Горлодербі, звертаючись, як і перше, до стіни. — Коли б ішлося тільки за Джозаю Горлодербі з Кокстауна, то ти б до них пристав не довго думавши?

— Авжеж, пане. Це правда.

Тоді пан Горлодербі дмухнув борвієм:

— І це чудово знаючи, що то згряя пройдисвітів і ворохобників та що за ними давно каторга плаче! Чуєте, Гартгаусе? Ви ж таки немало повештались по світу. Чи ви де-небудь бачили таких людців, як оце в нашій славній Англії? — і пан Горлодербі грізно тицьнув пальцем на Бездола.

Стівен глянув на Луїзу й інстинктивно звернувся до неї, протестуючи твердо проти тих ганебних слів.

— Ні, не так воно, пані. Не ворохобники то, ані пройдисвіти. Боронь боже! Зі мною вони аж надто круто повелися, що правда, то правда, пані, я це сам знаю. Але поміж них нема й десятка таких — та де там десятка, пані! Нема й півдесятка таких, щоб не вірили щиро, ніби вони свій обов'язок сповняють перед товаришами й перед собою. І не доведи боже, щоб я, знаючи цих людей змалечку, проживши з ними увесь свій вік, і ївши й пивши з ними, і любивши їх, та не оступився за них, не сказав усього по чистій правді, хоч нехай би як вони зі мною повелися!

Стівен говорив, як завжди, по-робітницькому відверто й рішуче, ба гордо — може, від думки, що й ославлений зрадником та зацураний він лишається вірний своїм товаришам; але він ні на мить не забував, куди прийшов, і нітрохи не піднімав голосу.

— Ні, не так воно, пані, не так. Вони люди незрадливі, щирі, й правдиві, й ласкаві до своїх, і вірні одне одному аж до смерті. Як вас спостигне поміж них нужда, чи хвороба, чи ще яка пригода, що так часто до бідних людей у хату влазить, вони й пожаліють, і розрадять, і допоможуть, як правдиві християни. Це свята правда, пані. Хоч ви їх на шматки роздеріть, а вони все такі будуть.

— Одно слово, — сказав пан Горлодербі, — через те, що такі вони добрі та святі, вони й потурили тебе в три вирви. Доказуй уже до кінця, коли почав. Доказуй.

— Чого воно так виходить, пані, — провадив Стівен, що все дивився на Луїзу, ніби знаходячи в ній підпору, — чого це з усього, що є в нас, простих людей, доброго, ми маємо тільки клопіт та біду, я не тямлю. Але так воно є. Я це знаю так певно, як знаю, що наді мною є небо, хоч його й не видно за димом. Ми ж і терпеливі, і не хочемо робити нічого неслухного. І я не можу повірити, ніби винні всьому тільки ми самі.

— Слухай-но, друже, — сказав пан Горлодербі, що його Стівен, і в голові того не покладавши, розсердив дужче нікуди, звернувшись у його присутності до когось іншого, — коли ти, з ласки своєї, півхвилини мене послухаєш, я б хотів дещо тобі сказати. Ти нас допіру запевняв, ніби не маєш чого оповідати про це діло. Насамперед скажи мені, чи ти й досі цього певен?

— Авжеж, пане.

— Ось нас чує пан з Лондона, з парламенту, — Горлодербі великим пальцем показав через плече на пана Джеймса Гартгауса. — Я б хотів,

щоби він трошки послухав нашої розмови. Я, звісно, міг би й сам йому потім усе переповісти, бо я наперед до слова знаю, що ти казатимеш, знаю так, як ніхто в світі, затям! Але я волію, щоб він на власні вуха все почув, ніж брати на віру від мене.

Стівен уклонився лондонському панові. Видимо спантеличений, він мимоволі повернув голову до Луїзи, але вона відповіла йому таким промовистим, хоч і миттєвим поглядом, що він відразу спрямував очі на обличчя пана Горлодербі.

— Ну, то на що ж ти скаржишся? — запитав той.

— Я не прийшов сюди скаржитися, — відповів Стівен. — Я прийшов сюди, бо мене покликано.

— Ну, то на що ви всі скаржитеся? — знову запитав пан Горлодербі, згорнувши на грудях руки.

Стівен якусь хвилю дивився на нього трохи нерішуче, тоді, видно, зважився.

— Не зугарен я, пане, цього діла витлумачити, хоча й бачу та почуваю так, як і всі. Нема в нас ладу, пане, сама каламуть. Ви розгляньтесь лишень самі по нашому місті, яке воно багате, а скільки людей тут на світ родиться лиш на те, щоби прясти, та ткати, та бідувати, насилу перемагаючись, від колиски й до домовини. Подивіться, скільки нас, і як ми живемо, і де ми живемо, і з чого, і яке наше життя завше однакове. Подивіться на фабрики — весь час вони працюють, і все йде вгору та вгору, а ми тільки вниз та вниз, до смерті. Самі зважте, як ото ви про нас думаєте, та пишете, та балакаєте, та депутації до міністрів посилаєте, і завше у вас виходить, що ваша правда, а наша, мовляв, неправда, і що в нас буцім зроду й глузду ніякого не було й нема. І що далі, то все гірше й гірше, все дужче й дужче, все тяжче й тяжче, з року до року, з роду й до

роду. Хто ж, пане, таке діло бачивши, та може по щирості сказати, що це не каламуть?

— Авжеж, — погодився пан Горлодербі. — То, може, ти підкажеш цьому панові, як же, по-твоєму, позбутися цієї каламуті (коли вже твоя ласка так її називати).

— Я не знаю, пане. Хіба це в мене треба питати? Це не моє діло такі справи вирішувати. Це ось їхнє діло, бо ж їх на те поставлено наді мною й над усіма нами. До чого ж вони й брались, пане, як не до цього?

— Ну, як ти не знаєш, що треба зробити, то бодай одну річ я тобі можу підказати, — відмовив пан Горлодербі. — Ми спіймаємо з півдесятка Слекбріджів, засудимо їх як злочинців і зашлемо на каторгу.

Стівен хмуро похитав головою.

— Що? Думаєш, ми цього не впораємо? — розходився пан Горлодербі, мов ураган. — Не бійся, впораємо!

— Пане, — відмовив Стівен спокійно, як людина цілком певна того, що каже, — спіймайте ви хоч сто Слекбріджів, усіх переловіть, скільки їх є, і ще вдсятеро більше, і зашійте їх у мішки кожного окремо, і вкиньте в найглибшу хлань морську, яка ще до сотворіння землі була, а каламуть зостанеться така сама. Зайшли баламути? — Стівен сумно осміхнувся. — Відколи ми себе тямимо, одно тільки й чуємо про тих зайшлих баламутів. Не через них, пане, клопіт. Не з них він починається. Я їх сам не дуже люблю — нема за що мені їх любити, — але шкода й думати, шкода й гадати про те, щоби їх від їхнього діла відлучити, а не їхнє діло від них. Ось у цій світлиці яке все було, поки я не прийшов, таке все й зостанеться, коли я піду. Віднесіть отого дзигаря на корабель та завезіть його хоч би й на острів Норфолк,<sup>63</sup> а час же однаково йтиме, як і йшов! Отак воно самісінько і з Слекбріджем, достоту так.

Ще раз глянувши мигцем на свою підпору, молоду господиню, Стівен завважив, що вона застережливо показує йому очима на двері. Він ступив назад і вже поклав руку на клямку. Але він ще не сказав того, що сам хотів, тільки те, за що його питали, а йому хотілося гідно віддячити несправедливим товаришам, що зреклися його, — віддячити вірністю до останку. І він ще спинився, щоб виповісти до кінця те, що мав на серці.

— Я, пане, чоловік простий, невчений і не вмію сказати цьому панові з Лондона, як це діло направити — хоча в нас у Кокстауні є такі робітники, що зуміли б, бо мудріші за мене, — але як його ніколи в світі не направите, це я можу сказати. Силою його не направите. Примусом не направите. І коли затягнеться на тому, що одна сторона завше, проти всякого людського глузду, права, а друга завше, проти всякого людського глузду, крива, — теж ніколи цього діла не направите. І лишити все так, як воно є, — теж добра не буде. Коли тисячі й тисячі робочих людей житимуть так, як оце тепер, у такій самій каламуті, то вони всі стануть з одного боку, а ви всі станете з другого боку, а між ними й вами лежатиме чорна незглибна прірва, і так буде, допоки може така біда тривати. І як приступати до людей без ласки, без пільги, без щирого слова — до наших людей, що самі такі щирі між собою, що так одне одного рятують у всякій притрузі, що й собі від рота, бува, відірвуть та поділяться, — щирішого народу, либонь, і цей пан з Лондона ніде не бачив, хоч скільки він світу об'їздив, — з цього теж добра не діждете, поки й сонце на кригу не замерзне. А передовсім — як ви бачитимете в них тільки робочу силу та рядитимете ними так, ніби цифрами в школярській задачі або машинами, що не знають ні любові, ні приязні, нічого не пам'ятають і ні до чого не прагнуть, не вміють ні журитись, ні надіятись, — як ви, поки все тихо, будете отак з ними поводитись, мовби вони й не люди, а щойно яка буча зіб'ється — докоряти їм, що вони з вами не по-людському поведуться, — так ніколи діла не направите, пане, поки й світ божий западеться.

Вже розчинивши двері, Стівен спинився на порозі — чи не зажадають від нього ще чого.

— Постривай хвилинку, — сказав пан Горлодербі, густо почервонівши видом. — Я вже тебе застерігав, тоді як ти зі своєю скаргою до мене приходив, щоб ти це покинув. І ще я тобі казав, коли ти не забув, що мені вже тут золота ложка вбачається.

— Не бійтеся, пане, мені про ту золоту ложку байдуже.

— А тепер я бачу, — сказав пан Горлодербі, — що ти з тих людців, котрі завше мають якісь скарги. І носяться з ними повсюди та сіють ремство, а жнуть розрух. Ось яке твоє найперше діло, чоловіче добрий.

Стівен мовчки покрутив головою: мовляв, у нього досить діла і без того.

— Ти такий заїдливий, занудливий бурмило, — провадив пан Горлодербі, — що навіть твої товариші в тій вашій спілці не хочуть мати до діла з тобою, а хто ж тебе знає ліпше, ніж вони! Зроду б не повірив, що й вони можуть у чомусь мати слухність, одначе тепер мушу з ними погодитись: я теж не хочу мати до діла з тобою.

Стівен швидко звів на нього очі.

— Докінчуй те, що в тебе на верстаті, — прикивнув головою пан Горлодербі, — і йди шукай собі роботи де хочеш.

— Пане, ви ж добре знаєте, — мовив Стівен гірко, — що як ви мене проженете, то вже ніхто мені тії роботи не дасть.

— Знаю чи не знаю, то моя справа, — почув він на відповідь, — а ти дбай за своє. Більше я не маю чого сказати.

Стівен знову позирнув на Луїзу, але та вже не підвела очей. Тоді, зітхнувши й промовивши ледве чутно: "Змилуйся ж над нами, боже!" — він вийшов.

## Розділ VI. РОЗСТАННЯ

Вже смеркало, як Стівен вийшов з оселі пана Горлодербі. Вечірня сутінь згусла так хутко, що він, зачинивши за собою двері, і не роззирнувся довкола, а пішов просто себе вулицею. Либонь, не було в світі нічого дальшого від його думок, ніж химерна бабуса, що з нею він спіткався тоді, як уперше приходив до цього дому. Коли раптом він почув позаду знайому ходу, обернувся й побачив Рейчел, а біля неї ту саму бабусю.

Цебто спершу він побачив саму Рейчел, та й ходу чув тільки її.

— Ой, Рейчел, це ти, серце! Добродійко, і ви з нею?

— А що, дивуєтесь? Та вже ж, що дивуєтесь, як пак не дивуватись! — озвалася старенька, — Оце, бачте, знов приїхала.

— Але чого ж ви разом? — спитав Стівен, що йшов уже посередині між ними й позирав то на одну, то на другу.

— Та я здибалася з цією славною молодичкою так самісінько, як торік із вами, — радо відповіла бабуса. — Цього року я, бачте, пізніш приїхала, ніж звикле, бо мені почала дуже ядуха дошкуляти, то я й відклала свою подорож, поки на годині стане. Через те ж я й не можу тепер обернутись за один день, а мушу за два: переночую в заїзді біля станції — там у них так гарно, чистенько — та й поїду завтра вранішнім парламентським, о шостій годині. Ну, а чого зі мною оця молодичка, питаєте? Скажу, скажу. Я дізналася, що пан Горлодербі оженився. В газеті вчитала, там так усе розписали, ох, як же ж гарно! — старенька аж мліла в дивовижному захваті. — Отож мені й захотілося подивитись на його дружину. Я ж її ще не бачила. І ви повірите, оце з самих обід чекала, а вона так і не вийшла з дому. А мені ж так хотілось її побачити, що я все думаю: дай-но ще трошки почекаю, та, ходячи побіля дому, й спіткалася з цією молодичкою двічі чи тричі. А в неї таке лице приязне,

що я до неї забалакала, а вона до мене. Ось воно як вийшло, — сказала бабуса до Стівена, — а далі ви вже й самі здогадаєтеся, нема що й розказувати.

І знову Стівен мусив придушувати в собі якусь мимовільну неприязнь до цієї бабусі, хоч була вона така начебто чемна та щира, що дужче вже й годі. Одначе, будши сам добросердий і знаючи, що і Рейчел така, він на догоду старенькій заговорив про те, що так дуже її цікавило.

— Ну, то я її бачив, добродійко, — сказав він. — І справді молода та вродлива. Очі такі гарні, темні та розумні, і тиха та спокійна. Я, Рейчел, зроду ще такої не бачив.

— Еге ж, молода та вродлива! — вигукнула захоплено стара. — Як повная рожка! А що вже щаслива за таким чоловіком!

— Та мабуть, що так, добродійко, — погодився Стівен, одначе глянув на Рейчел трохи непевно.

— Мабуть, кажете? Не мабуть, а запевне так! Вона ж вашого хазяїна дружина, — відказала стара.

Стівен кивнув головою. Тоді, знов глянувши на Рейчел, сказав:

— Ну, щодо хазяїна, то він мені більше не хазяїн. Уже ми з ним розійшлися в різні боки.

— Ти покинув роботу, Стівене? — враз запитала стривожено Рейчел.

— Чи я покинув роботу, чи робота від мене втекла, виходить те на те, — відповів Стівен. — Одно слово, я більш не працюю в нього на фабриці. Та дарма... Може, воно й ліпше так, я оце думав, як ви мене наздогнали. А то я був би всім як сіль в оці, якби тут лишався. А подамся звідси, то, може, багатьом полегшає, а може, й мені самому. Так чи так, серце, а я

мушу звідси піти, мушу поки що попрощатися з Кокстауном та пошукати долі десь-інде.

— Куди ж ти підеш, Стівене?

— Ще не знаю, — відповів Бездол, піднявши капелюха та пригладжуючи долонею ріденького чуба. — Але ж я ще не сьогодні відходжу, Рейчел, і не завтра. Не так воно легко надуматись, куди податися, та якось-то буде.

І тепер Стівенові легше було від того, що він бодай думає не за себе. Щойно вийшовши з оселі пана Горлодербі, він уже подумав, що принаймні для Рейчел буде краще, коли він піде з Кокстауна, бо ж тоді ніхто вже не в'їсться на неї за те, що вона його не цурається. Хоч самому йому, звісно, дуже гірко буде з нею розлучатись, і хоч він не годен був навіть уявити такого місця, де його не гнітитиме тяжкий присуд, та все ж після страшних чотирьох останніх днів він майже радий був, що мусить іти світ за очі, нехай навіть до нових, незнаних злигоднів і прикрощів.

А тому він цілком щиро сказав:

— Ти знаєш, Рейчел, я б сам не повірив, що мені так легко на серці буде.

Чи ж Рейчел мала побільшувати його тягар? Вона відповіла ласкавою своєю усмішкою, і всі троє пішли разом далі.

Старих людей, надто коли вони веселі та не безпорадні, дуже шанують у простому люді. І ця бабуса була така бадьора та вдоволена, так мало переймалася своїми старечими немочами, хоча й дуже підупала на здоров'ї від часу першої зустрічі з Стівеном, що і він, і Рейчел тішилися нею. Вона нізащо не погоджувалася, щоб вони йшли повільніше задля неї, і рада була, що вони з нею балакають, і сама ладна балакати хоч би

скільки, і поки дійшли до їхньої околиці, так розбадьорилась, наче відмолоділа.

— Зайдіть, добродійко, до вбогої моєї господи, — запросив Стівен, — напийтесь чаю. І Рейчел з нами піде, а потім я вас до вашого заїзду проведу. Зайди, Рейчел, адже бог зна, коли ми ще з тобою спіткаємося.

Обидві погодились, і всі троє рушили до Стівена додому. Щойно звернули в завулок, Стівен глянув на своє вікно, пойнятий тим страхом, що завжди витав біля його нещасливої домівки; але вікно стояло нарозтіж, як він його й покинув, і в ньому він не побачив нікого. Злого демона його життя вже кілька місяців не було видно, ані чути. Тільки й знаку лишилось від останнього повернення нещасної п'яниці, що в кімнаті поменшало меблів, а на голові у Бездола побільшало сивини.

Стівен засвітив свічку, поставив на стіл тацю з чайником та філіжанками, приніс знизу окропу, тоді збігав до близенької крамнички, купив щіпку чаю, потроху цукру та масла і хлібину. Хліб був м'який, добре випечений, масло свіже, а цукор, звісно, грудковий — і те стверджувало постійні запевнення кокстаунських магнатів, що ці робітники, мовляв, не живуть, а розкошують, пане добродію! Рейчел запарила чай, поналивала (задля такої великої компанії довелось позичити одну філіжанку), і гостя начаювалася в охотку. Та й сам господар, що стільки днів уже не тішився дружнім товариством, теж вечеряв усмак, хоча йому й малося кидати домівку та вирушати в чужий широкий світ, — і знов же в цілковитій згоді з запевненнями магнатів, що ці люди, пане добродію, зовсім не здатні ні до якого розрахунку.

— Я ж, паніматко, й досі не спитався, як вас звати, — сказав Стівен.

Старенька відповіла, що її звуть пані Пеглер.

— Удова, либонь? — спитав Стівен.

— О, вже віддавна! — і пані Пеглер вирахувала, що її небіжчик (золотий був чоловік!) помер, ще як Стівена й на світі не було.

— Гірка доля — такого доброго чоловіка втратити, — зауважив Стівен. — А діти?

У пані Пеглер аж рука затремтіла й філіжанка дрібно зацокотіла об блюдце, так схвилювало її те запитання.

— Нема... — відказала вона. — Вже нема.

— Померли, Стівене, — сказала Рейчел потихеньку.

— Даруйте мені, що я спитався, — зніяковів Стівен. — Не подумавши, зачепив за болюче місце. Я... я дуже шкодую.

Поки він вибачався, філіжанка в руці у старенької цокотіла об блюдце дужче й дужче.

— Був у мене син, — промовила вона якось чудно, радше збентежено, ніж зажурено. — Був у мене син, і він вибився в люди, ще й у які люди! Та ще розпитуйте мене про нього, я вас прошу. Він... — поставивши філіжанку, старенька розвела руки, немов хотіла сказати: "Помер!" — проте вголос вимовила: — Вже його в мене немає.

Стівен іще крушився, що ненароком завдав своїй гості такого болю, коли надійшла, спотикаючись на вузьких сходах, господиня і, підкликавши його до дверей, щось сказала йому на вухо. Пані Пеглер, видно, слух мала ще добрячий, бо розчула одне вимовлене ймення.

— Горлодербі! — вимовила вона здушено й схопилася з-за столу. — Ой, сховайте мене! Не дай господи, щоб він мене тут побачив! Не пускайте його сюди, поки я не вийду! Ой, будьте ласкаві! — Вона так

схвилювалася, що аж тремтіла вся. Сховалась за спину Рейчел, коли та почала її заспокоювати, і взагалі зробилась наче не при тямі.

— Та чого ви, паніматко, чого ви, — здивувався Стівен. — Це ж не сам пан Горлодербі, це його панія! Чого ж вам боятись! Ви ж іще перед годиною не могли нею нахвалитися!

— А ви певні, що то пані, а не сам пан? — спитала старенька, ще тремтячи.

— Ну аякже!

— То гаразд, тільки не балакайте до мене, так наче мене тут нема, — сказала вона. — Я собі сидітиму в куточку.

Стівен кивнув головою й непорозуміло глянув на Рейчел, що теж утямила не більше за нього. Тоді взяв свічку, зійшов униз і за півхвилини повернувся, присвічуючи Луїзі. За нею йшло щеня.

Рейчел теж підвелася з-за столу й стояла осторонь з хусткою та капелюшком у руках. Стівен, сам украй здивований таким візитом, поставив свічку на стіл і спинився біля нього, зіпершись на стільницю рукою й чекаючи, що ж йому скажуть.

Уперше зроду Луїза опинилася в помешканні у кокстаунського робітника; вперше зроду вона стрілася віч-на-віч з таким робітником, як з окремою людиною, окремою особою. Доти вона знала їм лік лише на сотні й тисячі. Доти вона знала лише, скільки чого може виробити певне число їх за певний час. Вона бачила їх тільки юрмами, як вони сунули вулицею зі своїх кубел та до кубел, мов мурашки чи жуки. Але про життя тих трудящих комах вона знала з книжок незмірно більше, ніж про життя трудящих людей.

Щось таке, з чого вимагається стільки й стільки роботи за таку й таку платню — і квит; щось таке, чим несхибно правлять закони пропозиції й попиту; щось таке, що бунтує проти тих законів і собі ж тим шкодить; щось таке, що підтягає пояса, коли хліб дорожчає, і об'їдається, коли хліб дешевшає; щось таке, що дає стільки й стільки відсотків приросту, а стільки й стільки злочинності, а стільки й стільки злидарства; щось гуртове, на чому наживають величезні статки; щось таке, що час від часу збурюється, наче море, та, накоївши руїни й горя (найбільше собі ж таки), й улягається знову, — ось як вона уявляла собі кокстаунське робітництво. А ділити його на окремі одиниці, на окремі особи — це їй ніколи й на думку не спадало, як не спадало їй на думку ділити море на окремі краплини.

Хвильку Луїза постояла, розглядаючись по кімнаті. Їй упали в очі кілька стільців, кілька книжок, дешевенькі літографії на стінах, ліжко, тоді вона позирнула на обох жінок і спинила погляд на Стівені.

— Я прийшла поговорити з вами про те, що тільки-но сталося. Я б хотіла як-небудь допомогти вам, коли дозволите. Це ваша дружина?

Рейчел звела очі, заперечила самим поглядом і знов їх опустила.

— А, я пам'ятаю, — сказала Луїза, почервонівши з прикрої помилки, — тепер я пригадую, що чула розмову за ваші родинні клопоти, хоч тоді я не дуже дослухалась. Я не на те спиталася, щоби когось тут уразити. І коли я, може, ще що-небудь не до речі скажу, то повірте мені, що те вийде зовсім не навмисне, бо я просто не вмію з вами говорити так, як треба.

Як нещодавно Стівен інстинктивно звертався до неї, так і Луїза тепер мимовільно зверталася до Рейчел. Говорила вона уривчасто й різко, та воднораз нерішуче й збентежено.

— Він вам розповідав, що сталося між ним і моїм чоловіком? Адже, я гадаю, він мав поділитися з вами з першою.

— Я, панієчко, знаю тільки, чим діло скінчилося, — відповіла Рейчел.

— Чи так я зрозуміла, що як його один хазяїн звільнить, то вже й ніхто інший на роботу не візьме? Здається ж, він так сказав.

— Авжеж, панієчко, мало надії, можна сказати й ніякої, коли наліплять на тебе чорну наличку.

— Цебто як наліплять? Яку це чорну наличку?

— Ну, коли виславлять баламутом.

— То виходить, його так само несправедливо засудили і свої братчики робітники, і хазяї? Невже в нашому Кокстауні тих і тих ділить така прірва, що між ними вже й одному чесному трудівникові немає місця?

Рейчел мовчки похитала головою.

— Ткачів, товаришів своїх, він тим навів на підозру, що пообіцявся не приставати до їхньої спілки. Я гадаю, що це він вам пообіцявся, адже правда? А можна вас спитати, чому він так учинив?

Рейчел залилася слізьми.

— Я ж його, сердегу, за це зовсім не просила. Я тільки попросила його, щоби він задля свого спокою уникав усякого клопоту, і чи ж відала я, що якраз через мене йому така біда приключиться? Але він радше вмере сто разів, ніж своє слово зламає. Це вже я добре знаю.

Стівен увесь той час стояв і спокійно слухав, як звикле замислений, держачись рукою за підборіддя. Аж ось і він озвався, і голос його лунав не так твердо, як завжди:

— Ніхто, крім мене самого, не знає, як я поважаю і люблю Рейчел, і ніхто не знає, за що я її так люблю й шаную. Тоді, коли я обіцявся, я сказав їй у вічі, що вона мій добрий янгол, і обітниця моя нерушима, покіль мого віку.

Луїза обернулась до нього й схилила голову несподівано шанобливо. Потім знов перевела погляд на Рейчел, і лице її полагідніло.

— І що ж ви тепер робитимете? — спитала вона Стівена так само злагіднілим голосом.

— А що ж, пані, — усміхнувся Стівен, ховаючи смуток, — дотчу те, що на верстаті, та й муситиму подаватися звідси, поспитати долі десь-інде. Мо', пощастить, мо', й ні, а поспитати мушу. А що ж іще може чоловік зробити? Хіба лягти та вмерти.

— А як же ви мандруватимете?

— Пішки, пані ласкава, пішки...

Почервонівши, Луїза видобула гаманця, зашелестіла банкнотою, розгортаючи її, і поклала гроші на стіл.

— Рейчел, скажіть йому — ви ж зумієте сказати так, щоб він не уразився, — хай візьме оце собі на дорогу, не соромлячись. Умовте його, будь ласка.

— Не можу я, панієчко, — відповіла робітниця, відвертаючи обличчя вбік. — Хай вас бог благословить, що ви так пожаліли сердегу. Але тільки він сам знає, як тут йому вчинити, і більш ніхто.

І не ймучи віри, і злякана, і з раптовим палким співчуттям побачила Луїза, як цей чоловік, що так спокійно й твердо повадився в недавній розмові зі своїм хазяїном, тепер на мить утратив самовладання й затулив очі долонею. І вона простягла руку, ніби хотіла доторкнутись до нього, та, схаменувшись, опустила її.

— Ані Рейчел не зуміла б мене ласкавіше вмовити, щоб я вашу ласкаву поміч прийняв, — сказав Стівен, коли нарешті відняв руку від очей. — Аби ви не сказали, що я нерозумний і невдячний, я візьму два фунти. Я ці гроші у вас позичаю, і то буде мені велике щастя — колись їх вам повернути, бо ж тоді я матиму нагоду ще раз вам подякувати за цю ласку, що я повік її не забуду.

І мусила Луїза сховати свою банкноту та видобути натомість куди меншу суму — ту, що назвав Стівен. Він не був ні галантний, ні вродливий, ані мальовничий із себе, але взяв від неї гроші й мовчки вклонився їй так гоже, що сам лорд Честерфілд<sup>64</sup> і за сто років не навчив би свого сина кращих манер.

Том доти сидів на ліжку, гойдаючи ногою та смокчучи головку своєї палички, начебто байдужий до всього. Аж побачивши, що сестра готова йти, він схопився й заговорив квапливо:

— Постривай-но, Лу! Я ще хочу з ним побалакати. Мені одна річ набігла на думку. Вийдімо на сходи, Бездоле, і там я все вам розкажу. Та не треба світла! — гукнув він чомусь аж дратливо, коли ткач ступив був до шафи взяти другу свічку. — Нащо воно нам!

Вони вдвох вийшли, Том причинив за собою двері й став, держачи рукою клямку.

— Слухайте! — зашепотів він. — Я, здається, можу для вас дещо зробити. Тільки не питайте що, бо, може, ще нічого й не вийде. А я спробую, шкоди з цього не буде.

Він нахилився до вуха Стівенові, і віддих його був гарячий, як вогонь.

— Той хлопець, що вас сьогодні до хазяїна послав, — то був наш кур'єр, — сказав Том. — Наш — цебто з банку, бо я також у банку служу.

"Чого це він так гарячкує!" — мимоволі подумав Стівен, чуючи ту плутану мову.

— Ну, то слухайте сюди! — провадив Том. — Коли ви думаєте вирушати?

— Сьогодні понеділок, — міркуючи, відповів Стівен. — Десь у п'ятницю або в суботу, паничу.

— У п'ятницю або в суботу... — проказав за ним Том. — Слухайте ж! Хтозна, чи вийде що з того, що я для вас хочу зробити, — ото в кімнаті моя сестра, щоб ви знали, — проте, може, й вийде, а як і не вийде, то однаково гірше вам від того не буде. Тепер ось що: ви б упізнали нашого кур'єра?

— Аякже! — відповів Стівен.

— Гаразд! Тоді оці дні, скінчивши ввечері роботу, не йдіть зразу додому, а з годину повештайтесь біля банку, чуєте? Та як кур'єр вас там завважить, не давайте взнаки, що вам чогось треба, бо я йому нічого не казатиму, поки не пересвідчуся сам, вийде чи не вийде те діло, що я для вас хочу зробити. А коли упевнюся, тоді я передам вам через нього цидулочку або на словах перекажу. Тільки ж глядіть, чи ви добре все зрозуміли?

У темряві, помацки він просилив пальця в петельку Стівенової куртки й хтозна-нащо крутив і крутив нетерпляче ріжок вилоги.

— Та зрозумів, паничу, — відповів Бездол.

— Ну, то глядіть же! — знову сказав Том. — Глядіть, щоб не наплутали нічого та не забули. Я вдома розкажу сестрі, що я надумав для вас зробити, і я певен, що їй те сподобається. Ну, глядіть же! Ви добре все розчовпали, чуєте? Все зрозуміли? От і гаразд. Ну, ходімо вже, Лу!

Розчинивши двері, Том покликав сестру, але до кімнати більше не зайшов і не чекав, поки йому присвітять на вузьких сходах. Він був уже внизу, коли Луїза почала спускатись, і вибіг на вулицю, перше ніж вона встигла взяти його попід руку.

А пані Пеглер усе сиділа в куточку, аж поки брат із сестрою пішли і Стівен вернувся з свічкою до кімнати. Старенька була в невимовному захваті від пані Горлодербі й аж плакала по-старечому не до ладу від того, що вона, мовляв, "така втішна молодичка". Але водночас пані Пеглер потерпала, що предмет її захоплення може повернутись або надійде ще хто-небудь, і веселість її зовсім розвіялась. Та й година була вже пізня, як для людей, що мусять рано вставати й тяжко працюють, отож гостина скінчилася. Стівен і Рейчел провели свою таємничу знайому аж до дверей заїзду біля станції й там попрощалися з нею.

Потім вони верталися вдвох до завулочка, де мешкала Рейчел, і що ближче туди підходили, то мовчазніші ставали. А як дійшли вже до темного рогу, де завжди кінчалися нечасті їхні побачення, спинились і постояли хвильку мовчки, немов обоє боялися говорити.

— Мо', я ще зумію тебе стріти, Рейчел, перше ніж відійду. Але хтозна...

— Ні, Стівене, будьмо краще відверті. Вже ми з тобою доти не стрінемося.

— Твоя правда, як і завше. Так воно краще, коли відверто. Я, Рейчел, і сам надумав, що ліпше буде для тебе, коли ці два чи три дні тебе зі мною не бачитимуть. А то ще й тобі халепа може вийти через мене.

— Та ні, Стівене, я не за те кажу. Ти ж знаєш, як ми з тобою вмовилися ще давно. Ось я за що.

— Хай і так, — погодився він. — Однаково краще вже не бачитись.

— Ти ж писатимеш мені листи, Стівене? Сповідатимеш, де ти та як тобі ведеться?

— Аякже. А тепер — що я можу тобі сказати? Одне лише, хай тебе господь обереже, і благословить, і хай віддасть тобі за все!

— І тебе хай господь береже, Стівене, у всіх твоїх мандрах і хай пошле тобі нарешті мир і спокій!

— Пам'ятаєш, серце, — промовив Стівен, — як я сказав тобі тієї ночі: хоч що я вгледжу, хоч про що подумаю, від чого мене злість візьме, — я згадаю тебе, святу, і вона минеться. Отак і нині через тебе мені легше все терпіти. Ну, щастя тобі! Добраніч. Прощавай!

Квапливе було їхнє прощання на вбогій простій вулиці, але воно полишило священний спогад цим двом простим людям. Затямте, філософи-утилітаристи, мертвяки в подобі вчителів, урядовці з міністерства фактів, невіри вишукані й стоптані, вістуні дріб'язкових затяганих догм, — убогих ви маєте завжди з собою.<sup>65</sup> Тож плекайте в них, поки ще не пізно, найвищі дари — уяву і любов, щоб могли вони скрасити ними своє життя, таке бідне на красу. А то в день вашої остаточної перемоги, коли з їхніх душ буде до решти вигнано романтику й вони зостануться віч-на-віч з голою правдою життя, дійсність вищирить вовчі зуби й поквітається з вами.

Дальші два дні Стівен працював за своїм верстатом, не чувши ні від кого приязного слова; всі, як і перше, уникали його. Під кінець другого дня він загледів берег, а під кінець третього навій на верстаті змотався.

Два вечори він більш як по годині чекав на вулиці біля банку, та нічого не діждався, ні доброго, ні лихого. Третього, останнього вечора він вирішив, аби вже до кінця додержати умови, чекати сповна дві години.

Як і перші два вечори, біля вікна на другому поверсі сиділа та літня пані, що була колись доморядницею в Горлодербі; і білявий кур'єр то стояв, розмовляючи, біля неї, то визирав з вікна на першому поверсі понад завіскою з написом "БАНК", а то виходив на ганок хопити свіжого повітря. Коли він вийшов уперше, Стівен подумав, що він, може, виглядає його, і підійшов ближче, однак кур'єр тільки позирнув на нього, кліпаючи очима, й не сказав нічого.

Дві години нудного чекання після цілоденної роботи видалися Стівенові дуже довгі. Він уже й сидів на приступці під одними дверима навпроти, і стояв, зіпершись на мур, у підворітті, і проходжувався вулицею туди й сюди, і слухав, як дзвонять дзигарі на церкві, й спинявся подивитись, як бавляться на вулиці дітлахи. Людині так властиво завжди мати яку-небудь мету, що той, хто тиняється без діла, неодмінно впадає іншим у очі й сам те відчуває. Отож, поки минула перша година, Стівена вже муляло прикре відчуття, ніби він став нараз якоюсь темною проявою.

Аж ось пройшов ліхтарник, і за ним потяглися уздовж вулиці дві довгі низки засвічених ліхтарів, що тьмяніли й губилися в далечині. Пані Спарсіт зачинила своє вікно на другому поверсі, спустила завісу й пішла нагору. Потім услід за нею піднявся вогник свічки — спершу блимнув у півкруглому вікні над дверима, тоді в обох вікнах на сходах. А небавом один ріжок завіси у вікні третього поверху відігнувся, щоб дати місце окові пані Спарсіт; так само відхилився й другий ріжок — певне, там примістилося кур'єрове око. Ніякого знаку Стівен так і не дочекався. І коли спливла нарешті друга година, він з великою полегкістю пішов додому швидкою ходою, надолужуючи згаяний час.

Йому лишалось тільки попрощатися з господинею та лягти спати, постелившися долі, бо він уже спакувався на завтра і був готовий вирушати в дорогу. Він збирався вийти з міста дуже рано, поки робітників ще не буде на вулицях.

Щойно засів світанок, він окинув прощальним поглядом свою кімнатку, думаючи журно: "Чи то ж доведеться ще коли її побачити?" — і вийшов з дому. Вулиці були такі безлюдні, немов усі мешканці покинули місто, аби не зустрічатися з ним. У таку годину все здавалося якесь сіре, і навіть небо над обрієм, там, де мало зійти сонце, тільки ледь-ледь поблідло, схоже на пустельне море.

Повз завулок, де жила Рейчел, хоч йому тудою було й не зовсім по дорозі, повз червоні цегляні кам'яниці, повз величезні фабричні будівлі, ще тихі, ще не двигтючі, повз станцію, де сигнальні вогні вже меркли у щораз яснішому світанку, повз напіврозбурену, напівзабудовану наново пристанційну околицю, повз рідко розкидані червоні цегляні вілли, повз кущі їхніх живоплотів, закурені, запорошені, мов неохайні нюхачі табаки, і повз усілякі інші бридоти, чорною від вугільного пилу дорогою Стівен зійшов на узгір'я й оглянувся назад.

Над містом уже сяяв ясний ранок, і фабричні дзвони скликали людей на роботу. Кухонних печей ще не розпалювано, і небом володіли самі фабричні комини. За яких півгодини, видихаючи отруйні хмари, вони закриють його все, але поки що декотрі з численних вікон ще горіли золотом, і кокстаунці мали змогу спостерігати сонце крізь закурене скло, ніби у вічному затемненні.

Як дивно йти від фабричних коминів назустріч птахам! Як дивно мати під ногами шляховий пил замість вугляної потерті! Як дивно, доживши до таких літ, починати все спочатку літнім ранком, немов хлопчак! З такими думками в голові, з клуночком під пахвою, з задумою на обличчі йшов Стівен битим шляхом. І дерева, схиляючись над ним, шепотіли, що позаду він лишив вірне й щире серце.

## Розділ VII. ПОРОХ

Пан Джеймс Гартгаус, "узявшись" підтримувати партію, до якої пристав, дуже скоро зажив неабиякого успіху. Витовкши ще трохи статистики для політичних мудреців, підпустивши ще трохи аристократичної знудженості для ширшої публіки та спритно підкреслюючи удавану чесність у визнанні своєї безчесності — найзисковніший і найприхильніше сприйманий з усіх добропристойних смертних гріхів, — він дуже скоро набув слави великонадійного молодого політика. Найдужче допомагало йому те, що він був вільний від тягара поважності, а тому міг погоджуватися з "фактогризами" в усьому так легко, ніби й уродився в їхній вірі, а всі інші віри відкидати не довго думавши, як свідоме лицемірство.

— Ніхто з нас їм не вірить, люба моя пані Горлодербі, та вони й самі собі не вірять, — казав він. — Єдина різниця між нами й проповідниками чесноти, чи зичливості, чи добродійності — називайте як завгодно — ось яка: ми знаємо, що все це пусті слова, і так і кажемо; а вони знають це не згірш за нас, але нізащо цього не скажуть.

І чого б це ті його не раз висловлені погляди мали обурити чи відстрашити Луїзу? Вони її навіть здивувати не могли, бо не так дуже різнились від принципів її батька, від того, чим їй напихано голову змалечку. В чому ж полягала істотна відміна між цими системами, коли обидві однаково приковували Луїзу до речової дійсності й не навчали її вірити ні в що інше? Чи зростив Томас Товкматч у її чистій душі щось таке, щоб Джеймс Гартгаус міг його зламати?

Небезпека, що загрожувала Луїзі, була ще й тим більша, що невмируща потреба вірити в людську природу, багатшу й шляхетнішу, ніж їй весь час мальовано, — потреба, закладена їй у душу ще перше, ніж її почав ліпити на свій лад надзвичайно практичний батько, — невпинно боролася в ній із сумнівами та образою. З сумнівами — бо цю потребу в ній змалечку так занедбано. А з образою — бо її тим тяжко покривджено, якщо внутрішній голос не дурих її. Отож душі, так віддавна привченій

саму себе згнічувати, так розчахнутій надвоє, Гартгаусова філософія несла полегкість і виправдання. Коли все на світі пусте й нічого не варте, то виходить, що нічого вона не втратила й нічого не пожертвувала. "Чи не однаково?" — сказала вона батькові, коли той запропонував їй чоловіка. "Чи не однаково?" — казала вона собі й тепер. Зневажливо й самовпевнено питала себе: "Хоч так, хоч так — чи не однаково?" — і йшла своїм шляхом.

Куди ж? Крок за кроком, чимраз далі й далі, чимраз нижче й нижче — до якогось кінця, але так поволі, так непомітно, що сама думала, ніби лишається на одному місці. Що ж до пана Гартгауса, то він узагалі не думав і не дбав, куди прямує. Він не мав ніякого певного задуму чи плану; ніякі хижі наміри не порушували його душевних лінощів. Поки що він лише зацікавився, наскільки годилось такому витонченому джентльменові, а може, навіть, трошки дужче, ніж він міг би признатися, не ущербивши своєї репутації. Невдовзі по прибутті до Кокстауна він байдуже написав братові, високошановному парламентському дотепникові, що подружжя Горлодербі "дуже кумедна пара", а далі — що банкірова дружина виявилась зовсім не така Медуза,<sup>66</sup> як він сподівався побачити, а молода й вельми гарненька жіночка. Потім він уже про них не писав, однак майже все своє дозвілля збавляв у банкіровій господі, їздячи по кокстаунській окрузі у виборчих справах, він гостював у них дуже часто, і пан Горлодербі всіляко заохочував його до того. Це якраз відповідало банкіровій натурі — вихвалитися на весь світ, що йому самому байдуже до товариства аристократів, але як його жінці, Томовій Товкматчевій дочці, таке товариство до вподоби, то будь ласка!

Помалу пан Гартгаус почав думати, що то буде зовсім нове для нього відчуття, коли це обличчя, що так прегарно відмінюється задля щеняти, відмінюватиметься так і задля нього.

Він був досить меткий на око, а мавши добру пам'ять, не забув ні слова з того, що вибалакав йому Том. А поєднавши те з усім, що спостеріг сам у Луїзі, він почав її розуміти. Звичайно, краща, глибша частина її натури була для нього незбагненна, бо й у людських душах, як

у морях, "безодня безодню кличе";<sup>67</sup> але все інше в ній він дуже скоро почав читати оком знавця.

Пан Горлодербі нещодавно став власником садиби, що лежала миль за п'ятнадцять від міста й милі за півтори від станції. Залізниця вела туди через численні мости суворим пагористим краєм, підритим кинутими вугільними шахтами. Повсюди бовваніли там над вйстями нових шахт паровики, а вночі блимали вогники ліхтарів. Що ближче до садиби пана Горлодербі, то місцевість робилась не така сувора, а біля самої садиби простилався вже справдешній сільський краєвид, навесні золотий від вересу й білий від розквітлого глоду, а влітку зелений та тінистий від шелестливих дерев. Садиба та дісталась панові Горлодербі за прострочену іпотеку одного кокстаунського магната, що думав був скоротити собі дорогу до величезного багатства, та прорахувався на якихось двісті тисяч фунтів. Такі оказії часом траплялись і в найпорядніших кокстаунських родин; проте з легковажністю простого люду таке банкрутство не мало нічогосінько спільного.

Панові Горлодербі то була велика насолода — угніздитися в тому чепурненькому маєточку і, збіднюючись крикливо, саджати капусту на квітниках. Йому страшенно подобалося жити по-циганському серед гарних меблів, і він навіть перед картинами хизувався своїм простацтвом. "Ви знаєте, пане добродію, — любив він хвалитись кожному гостеві, — мені сказано, що Нікітс (цебто колишній власник) заплатив за оцей "Морський берег" сімсот фунтів. Признатись вам по правді, як я за все життя гляну на нього сім разів — по сто фунтів за погляд — то ще й добре. Ні, грім побий! Я не забуваю, що я Джозая Горлодербі з Кокстауна. Адже до яких літ єдині картини, що я коли мав чи міг мати не вкравши, це були зображення чоловіка, що голиться перед наваксованим чоботом, наліплені на баночках із ваксою. Я, бувало, нетямився з радощів, коли добуду тії вакси та сяду чистити чоботи перехожим, а порожні баночки потім продавав по фартингові, та й то ще радий був!

В тім самім дусі звертався він і до пана Гартгауса:

— Ви, Гартгаусе, привели сюди пару коней. Коли хочете, приведіть хоч і шестеро, місце для них знайдеться. Тут є стайні на дванадцят� коней, і коли мені не збрехали, то Нікітс стільки й держав. Цілих дванадцят�! Він, як був малий, учивсь у Вестмінстерській школі, королівським стипендіатом, а я тоді харчувався здебільшого покидьками й ночував у кошелях на базарі. Та коли б я надумав держати дванадцят� коней — чого я не збираюсь робити, бо з мене й одного досить, — то як би мені було дивитися на них в оцих розкішних стайнях і згадувати, в яких норах жив колись я сам! Та я б не стерпів, повиганяв би їх! Але так уже ведеться на світі. Ви ж самі бачите цю садибу, і знаєте, яка вона, й розумієте, що кращого маєточка годі шукати і в нашій Англії, і де завгодно. А в ньому, в самій серединці, мов хробачок у горішку, сидить собі Джозая Горлодербі. А тим часом Нікітс (це мені один клієнт у банку вчора розповів), той самий Нікітс, що колись у Вестмінстерській школі грав у латинських виставах і вельможі та вищі урядовці нашої країни плескали йому, аж казились, тепер з'їхав з глузду й розпускає слину — еге ж, розпускає слину! — в Антверпені, у вузькому темному завулочку, на п'ятому поверсі.

Ото в тінистому парку тієї затишної садиби довгими, паркими літніми днями й почав пан Гартгаус свої спроби — чи не відміниться й задля нього те обличчя, що так здивувало його під час першої зустрічі.

— Пані Горлодербі, який це щасливий випадок, що я застав вас тут саму! Мені вже давно хочеться побалакати з вами віч-на-віч.

Нічого випадкового, ані дивного в тому не було, бо о такій порі вона щодня була сама, і якраз у своїй улюбленій місцині. То була галявина в густому гаї, де лежало кілька зрубаних дерев; там вона сиділа й дивилась на опале торішнє листя, як колись удома на жаринки, що падали, гаснучи, в каміні.

Він сів поруч неї й зазирнув їй в обличчя.

— Ваш брат, мій юний друг Том...

Щоки її ураз порожевіли, і вона зацікавлено обернулась до нього.  
"Яка вона робиться принадна, коли її личко отак яснішає! — подумав він.  
— Зроду не бачив нічого дивовижнішого й чарівнішого!" — І вираз його обличчя зрадив ті думки, хоча, можливо, й не зрадивши його самого, бо хтозна, чи не умисна була та зрада.

— Пробачте. Ви так прегарно виявляєте свої почуття до брата... Том мусив би так пишатися ними... Я знаю, що це зухвальство, але не можу не захоплюватись.

— Та ще мавши таку щиру вдачу, — стримано зауважила вона.

— Ні, пані Горлодербі, ні. Ви ж знаєте, що вас я ніколи не дурю, і знаєте, що я досить гидкий примірник людської породи, ладний будь-коли продати себе, аби лиш за достатню суму, і зовсім не здатний ні на які ідилічні почуття чи вчинки.

— Я чекаю, що ж ви скажете мені про брата, — відмовила вона.

— Ви суворі зі мною, і я того заслуговую. Я, звісно, багато не вартий, але одного в мене не відберете: я не криводушний, я ніколи не кривлю душею. Але ви самі мене збентежили й перебили думку. Отже, про вашого брата. Він мене цікавить.

— Невже вас може щось цікавити, пане Гартгаусе? — спитала Луїза напівнедовіжливо й напіввдячно.

— Якби ви мене про це спитали тоді, коли я тільки-но сюди прибув, я б, напевне, відповів "ні". А тепер, навіть ризикуючи здатися нещирим і збудити вашу недовіру, мушу сказати "так".

Луїза ворухнула губами, неначе хотіла щось сказати, але голос її не слухався. Нарешті вона вимовила:

— Пане Гартгаусе, я вірю, що ви справді зацікавлені моїм братом.

— Дякую. Гадаю, що я маю право на вашу довіру. Ви самі знаєте, що я не претендую на великі заслуги, але це право я, мабуть, заслужив. Ви так багато зробили для нього і так його любите; все ваше життя, пані Горлодербі, являє приклад такого чудовного самозречення задля нього... Пробачте, я знов відбігаю від теми. Я цікавлюсь вашим братом заради його добра.

Луїза рухнулась ледь помітно, ніби хотіла вже схопитися й утекти; але він відразу змінив тон, і вона залишилась.

— Пані Горлодербі, — провадив він уже спокійніше, однак так видимо силуючи себе до того, що цей новий тон здавався ще промовистіший, — це не такий уже й непростенний гріх, коли юнак у таких літах, як ваш брат, буває легковажний, необачливий і марнотратний — одно слово, трохи непутящий, як то кажуть. Адже такий ваш брат?

— Так.

— Дозвольте мені бути цілком відвертому. Як ви гадаєте, він грає на гроші?

— По-моєму, він на перегонах закладається.

Пан Гартгаус мовчав, ніби його не задовольнила та відповідь, і вона ще додала:

— Я знаю, що він закладається.

— І, звичайно, програє?

— Так.

— А на перегонах завжди програють. Чи дозволите мені висловити припущення, що ви часом позичаєте йому гроші на такі речі?

Луїза сиділа, дивлячись у землю, але на ті слова підвела очі запитливо й трохи ображено.

— Люба пані Горлодербі, не думайте, що це просто безцеремонна цікавість. Я боюся, що Том може отак помаленьку влізти в халепу, і хочу, як людина, навчена власним гірким досвідом, простягти йому дружню руку. Чи треба знов казати, що це заради його добра?

Луїза, видно, хотіла щось відповісти, але так і не спромоглася.

— Як уже признаватися щиро в усьому, що мені спадало на думку, — провадив Джеймс Гартгаус, знову видимо силуючи себе до недбалішого тону, — то признаюся вам, що мене бере сумнів, чи в дуже сприятливих умовах ваш брат зростав. І, даруйте мені таку відвертість, чи могли скластися дуже щирі взаємини між ним і його вельмишановним татусем.

— Я теж цього не думаю, — відповіла Луїза, аж почервонівши на згадку про своє власне життя в батьківському домі.

— Або між ним і — я певен, що ви не зрозумієте мене хибно — між ним і його високоповажним швагром?

Луїза червоніла дужче й дужче і вже горіла як жар, коли відповідала тихим голосом:

— І цього я не думаю...

— Пані Горлодербі, — помовчавши трохи, сказав Гартгаус, — а чи не могло б бути щирішої довіри між вами і мною? Багато напозичав у вас Том?

— Зрозумійте, пане Гартгаусе, — повагавшись хвилику, відповіла Луїза, що від самого початку розмови почувалася трохи збентежено чи навіть розгублено, і все ж зберегла завсідну свою стриманість, — зрозумійте: як я вам скажу те, про що ви допитуєтесь, це не означає, що я скаржуся чи за чимось шкодую. Я ніколи й ні на що не скаржилась і ні за чим не шкодую анітрохи.

"О, та вона ще й з перцем!" — подумав Гартгаус.

— Вийшовши заміж, я дізналася, що мій брат уже й тоді мав великі борги. Цебто великі, як на нього. Досить великі, щоби я мусила продати деякі свої оздобы. То не була жертва, я продала їх без найменшого жалю. Я ними зовсім не дорожила, вони не мали для мене ніякої ціни.

Чи то побачивши з його обличчя, що він здогадується, які то оздобы, чи просто злякавшись, що він може здогадатись про те, Луїза почервоніла знову. І якби він не збагнув зразу, що йшлося за чоловікові подарунки, то мусив би збагнути тепер, хоч би навіть був куди дурніший.

— Відтоді я кілька разів віддавала братові все, що могла, — цебто все, що мала. Коли вже я вам звірилась і коли вас справді цікавить його доля, то я буду відверта до кінця. Нещодавно, вже як ви стали бувати в нас, він попросив у мене сто фунтів відразу. Такої суми я йому дати не змогла. Мене весь час дуже тривожило, що він так заплутався, але досі я нікому нічого не казала, аж тепер оце звіряюсь на вашу честь. Я нікому не могла відкритися, бо... та ви самі вже здогадалися, чому... — І Луїза урвала мову.

Бистрий на розум Гартгаус і тут не прогавив нагоди з якнайкращого боку показати їй себе, ледь прикрившись її братом.

— Пані Горлодербі, хоч яка зіпсута й зашкарубла моя душа, однак, запевняю вас, мене вкрай зворушило те, що ви розповіли. Я не можу дуже суворо засуджувати вашого брата. Я розумію й поділяю вашу мудру поблажливість до його витівок. Попри всю мою повагу і до пана Товкматча, і до пана Горлодербі, я не можу не думати, що виховувалося його не дуже вдало. Погано підготований до звичаїв того суспільства, де він мав грати свою роль, він з одних крайнощів, що до них його — безперечно, з найкращими намірами — так довго силувано, наосліп удався в інші крайнощі. А щиро англійська, трохи шорсткувата простота пана Горлодербі, хоч сама собою й вельми приваблива риса, однак, як ми вже з вами погодилися, мало заохочує до звірень. Я б сказав, коли дозволите, що його вдачі цілковито бракує тієї чуйності, в якій могла б шукати розради й напуття молода людина, що її душі, її прагнень, її нахилів доти не розуміли й спрямовували їх у зовсім хибний бік.

Луїза дивилася просто себе, через помережану тремтливими сонячними плямами галявину, в сутінь густого гаю, і на її обличчі Гартгаус читав, що ті дуже поважно вимовлені слова вона прикладає до себе.

— Отже, його багато що виправдовує — провадив він. — І все ж є за Томом одна велика провина, що її я не зміг би пробачити, бо надто вона, на мій погляд, тяжка.

Луїза звернула погляд на нього й спитала, що ж це за провина.

— Може, я й так уже досить сказав, — відповів він. — Може, краще було б, якби цей натяк узагалі не вирвався в мене.

— Ви мене лякаєте, пане Гартгаусе. Прошу вас, скажіть, у чому річ.

— Ну що ж, аби звільнити вас від марної тривоги, та ще задля тієї довіри, яка постала між нами в тому, що стосується вашого брата, і яку я, запевняю вас, ціную над усе на світі, — я мушу послухатись. Я не можу йому пробачити того, що не помітно в кожному його слові, кожному

погляді, кожному вчинкові дяки за сестрину любов, за її відданість, за її самозречення, за всі її жертви. Бо за все те, скільки я міг помітити, він відплачує їй аж надто скупю. Те, що вона задля нього зробила, заслуговує повсякчасної любові і вдячності, а не вередів та набурмосених мін. Хоч який я сам зіпсутий, пані Горлодербі, проте моє серце ще не затужавіло настільки, щоб мене не вражала оця вада у вашому браті чи щоб я міг її легко вибачити.

Гай поплив Луїзі перед очима, бо вони враз зайшли сльозами. Ті сльози підіймалися з глибокого, довго приховуваного джерела; та гострий біль, що країв їй серце, не виливався з ними.

— Одно слово, пані Горлодербі, я повинен виправити цю хибу у вашому браті. Краще знаючи його клопіт та допомагаючи йому виплутатися своїми вказівками й порадами — тим вартнішими, гадаю, що походитимуть вони від куди досвідченішого гультая й марнотрата, — я сподіваюся здобути певний вплив на нього, і весь той вилив я вживатиму для цієї мети. Ну, я вже набалакав аж забагато. Виходить, ніби я намагаюсь показати, який я, мовляв, добрий, а тим часом, слово честі, мені таке й не в голові: навпаки, я відверто заявляю, що нічого доброго в мені нема. А онде, за деревами, — додав Гартгаус, підвівши очі й озираючись, бо доти він не відривав погляду від її обличчя, — й сам ваш брат. Він, напевне, щойно приїхав. Здається, він простує в цей бік, то, може, й ми підемо та перестрінемо його? Щось він останніми днями мовчазний та зажурений. Може, в ньому заворушилося братнє сумління, коли такі речі, як сумління, існують на світі. Бо я, далєбі, чую про них занадто часто, щоб у них вірити.

Він поміг їй підвестись, вона взяла його попід руку, і вони рушили назустріч щеняті. Том плентав гаєм, знічев'я б'ючи паличкою по гіллі, а часом нахиляючись до стовбурів та злостиво обдираючи мох. Він аж стрепенувся з несподіванки, коли вони застали його саме за цією забавкою, і почервонів.

— А, це ви! — промимрив він. — Я й не знав, що ви тут.

— Чиє це ймення, Томе, вирізьблювали ви на деревах? — спитав пан Гартгаус, поклавши йому руку на плече й завертаючи його до будинку, куди вони з Луїзою прямували.

— Чиє ймення? — сторопів Том. — А... це ви питаєте, ймення якої дівчини?

— Еге ж, у вас такий підозрілий вигляд, наче ви креслили на корі ім'я якоїсь красуні.

— Та ні, пане Гартгаусе, мені зараз не до того, хіба що в мене б закохалась яка-небудь красуня з добрячим посагом. Та нехай би вона була й не красуня, а справдешня почвара, аби лишень багата, то могла б не турбуватися, що я від неї втечу. Я б різьбив її ймення, де вона схоче і скільки схоче.

— Боюся, що ви корисливий, Томе.

— Корисливий... — проказав за ним Том. — А хто не корисливий? Спитайте хоч би в моєї сестрички.

— Ти справді певен, Томе, що це й моя вада? — тільки й спитала Луїза, нічим більше не даючи ознаки, що уразилась.

— Тобі видніш, чи пристає воно до тебе, — відмовив Том. — Як пристає, носи на здоров'я.

— Том сьогодні на всіх лихим духом дише. Таке часом буває з нудьги, — сказав пан Гартгаус. — Не вірте йому, пані Горлодербі. Він зовсім не так про вас думає. І коли він не зласкавиться хоч трохи, то я сам розповім, що я чув від нього про вас.

— У кожному разі, пане Гартгаусе, — відповів Том, ураз полагіднівши перед своїм ідолом, однак ще хитаючи понуро головою, — ви не зможете

сказати, що я коли хвалив її за корисливість. Якщо й хвалив, то якраз за супротивне, і похвалив би й ще, коли б мав на те підстави. Та годі вже про це: вам воно не дуже цікаво, а мені давно набридло.

Вони підійшли до ганку. Луїза пустила гостеву руку і зайшла в дім. Гартгаус постояв, дивлячись, як вона підіймається сходами і зникає в дверях, тоді знову поклав її братові руку на плече і, приязно кивнувши головою, запросив його пройтися садком.

— Томе, друже мій, мені треба з вами побалакати.

Вони спинились серед понівеченого квітника — пан Горлодербі, й тут чванливо збіднюючись за своїм звичаєм, переполовинив Нікітсові троянди, — і Том сів на низеньку кам'яну обгородку тераси й почав зривати трояндові пуп'янки та розщипувати їх на дрібні шматочки, а його могутній демон-спокусник стояв над ним, одну ногу доставивши на обгородку й легко зіпершись ліктем на коліно, їх якраз видно було з Луїзиною вікна. Може, вона й бачила їх.

— Томе, в чому річ?

— Ой, пане Гартгаусе, — простогнало щеня, — я в такій скруті, що мені нудно й на світі жити.

— Мені теж, мій друже.

— Е, що вам! — вигукнув Том. — Ви — сама незалежність. Пане Гартгаусе, я вклепався в страшну халепу. Ви й гадки не маєте, як я заплутався, а сестра могла б мене визволити, якби тільки була захотіла.

Він уже нервово кусав трояндові пуп'янки, а тоді викидав їх із зубів рукою, що тремтіла, мов у німечного старого діда. Подивившись на нього дуже пильно, розмовник його заговорив якомога легковажніше:

— Томе, майте розум: ви забагато вимагаєте від сестри. Адже ви берете в неї гроші, признайтеся, шибенику, що берете!

— Авжеж, беру, пане Гартгаусе. А звідки ж іще я маю їх добувати? Старий Горлодербі весь час вихваляється, що в моїх літах він жив за два пенси на місяць чи щось близько того. А мій батько одно знає "класти межу", як він любить казати, і до тієї межі прив'язував мене з самого малечку за руки й за ноги. А в матері ніколи не було нічого свого, крім хвороб. То що ж я мав робити, де ж я мав брати грошей, як не в сестри?

Він трохи не плакав і розкидав пуп'янки цілими жменями. Пан Гартгаус заспокійливо взяв його за вилогу:

— Але ж, Томе, любий мій, коли ваша сестра не має грошей...

— Не має грошей, пане Гартгаусе? А я й не кажу, що вона їх має. Напевне, в неї й не могло бути так багато, як мені треба. То, значить, вона мусила добути їх. І вона могла їх добути. Тепер, після всього, що я вам розповів, уже немає з чим перед вами таїтися: ви вже знаєте, що вона вийшла за старого Горлодербі не задля себе самої і не задля нього, а задля мене. А коли так, то чом же вона не витягне з нього, що мені треба? Вона ж не повинна казати йому, нащо їй ті гроші, і кебети б їй стало виманити їх у нього, якби лишень схотіла. Чого ж вона не хоче того зробити, коли я кажу їй, що мені аж гвалт треба грошей? Та де ж пак! Сидить при ньому, як кам'яна, нема щоб піддобритися до нього та й випросити любенько скільки треба. Не знаю, як ви скажете, але, по-моєму, — це просто бездушність.

Зразу під обгородкою по другий бік була копаночка з водою, і панові Джеймсові Гартгаусові дуже захотілося кинути туди пана Томаса Товкматча-молодшого, як ото ображені кокстаунці погрожують кинути все своє добро в Атлантичний океан. Проте він навіть не змінив недбалої своєї постави, і через кам'яний парапет полетіла тільки жменя трояндових пуп'янків, утворивши на воді плавучого острівця.

— Любий мій Томе, — сказав Гартгаус, — дозвольте, я спробую бути вашим банкіром.

— Заради бога, не згадуйте мені про банкірів! — вигукнув зразу Том, білий-білий на виду, надто проти рожевих троянд.

Пана Гартгауса, як чоловіка бездоганно вихованого і звиклого обертатись у найліпшому товаристві, так само неможливо було здивувати, як і зворушити чим-небудь. І все ж навіть у нього ледь-ледь звелися вгору повіки, немов їх торкнула легенька тінь подиву, хоча дивуватись, так самісінько як і задумуватись, його власні правила боронили не менше суворо, ніж приписи Товкматчевої школи.

— Скільки ж вам треба тепер, Томе? Тризначну суму? Ну, признавайтесь. Кажіть скільки.

— Пане Гартгаусе, — відповів Том, уже на правду плачучи, і сльози личили йому куди краще, ніж злість, хоч який жалюгідний вигляд він мав, — уже запізно, гроші мені тепер не допоможуть. От якби це раніше! Та однаково я вам щиро вдячний, ви справжній друг.

Справжній друг! "Щеня ти, щеня! — подумав нехотя Гартгаус. — То ти ще й осел!"

— І це для мене дуже велика ласка! — додав Том, ухопивши його руку. — Дуже велика ласка, пане Гартгаусе!

— Ну що ж, — відказав той, — може, коли іншим разом я стану вам у пригоді. Та надалі зятяйте, друже мій: як, бува, прикрутить вас знову, поділіться вашим клопотом зі мною; може, я вам підкажу кращу раду, ніж ви самі зумієте придумати.

— Дякую вам, — сказав Том, зажурено хитаючи головою і жуячи пуп'янки. — Якби ж то я спізнався з вами раніше, пане Гартгаусе!

— Тільки ось що, Томе, — на закінчення сказав пан Гартгаус, теж кидаючи в воду кілька троянд як свою пайку до острівця, що помалу плив до берега, ніби хотів з'єднатися з суходолом, — усі люди, хоч би що вони робили, шукають якоїсь вигоди для себе, і я такий самісінький, як і решта моїх ближніх. Я палко жадаю, — в тому його жаданні вчувалася правдиво тропічна млість, — щоб ви були ласкавіші з сестрою, одно слово, щоб ви поводитися з нею, як годиться відданому й ніжному братові. Це ж ваш обов'язок.

— Гаразд, пане Гартгаусе. Я буду такий.

— Тільки не зволікайте з цим. Томе. Починайте зразу.

— Авжеж. Ось побачите, Лу сама вам скаже.

— Отже, домовилися, Томе, — сказав пан Гартгаус, знов плеснувши його по плечі з такою міною, що полишала йому, коли хоче, думати — і він, нещасний дурбило, справді так подумав! — ніби цю умову поставлено йому просто з доброго серця, аби він не почувався надто завдяченим. — Ну, а тепер ми з вами розпрощаємось аж до обіду.

Коли Том з'явився до їдальні, думки в нього хоча були, як видно, досить тяжкі, зате ноги легкі, бо він прийшов раніше за пана Горлодербі.

— Я не хотів тебе вразити, Лу, — сказав він, подаючи сестрі руку й цілючи її. — Я ж знаю, що ти мене любиш, та й я тебе люблю, ти ж знаєш.

І того вечора усмішка на Луїзиному обличчі сяяла не тільки для брата. На жаль — не тільки...

"Отже, тепер щеня — не єдине в світі створіння, до якого вона не байдужа, — відзначив Джеймс Гартгаус, вивертаючи ту думку, що

вчепилася до нього першого дня, як він побачив це прегарне личко. — Ні, не єдине! Не єдине!"

## Розділ VIII. ВИБУХ

Другий ранок видався занадто погожий, аби довго спати, тому Джеймс Гартгаус, раненько вставши, сидів у віконній ніші своєї кімнати й палив одну з тих знаменитих сигар, що свого часу так добре вплинули на його юного приятеля. Сизий димок повільно танув у щедро напоєному літніми пахощами повітрі, а він, гріючись на осонні, підбивав підсумок своїм успіхам, мов картяр, що знічев'я підраховує вчорашній виграш. Навдивовижу йому зовсім не було нудно й думалося охоче.

Він здобув її довіру, вона відкрила йому те, що приховувала від чоловіка. Здобув таку довіру, якої чоловік ніколи в неї не мав, бо вона до нього цілком байдужа і між ними нема й не було ніякої духовної спорідненості. Він дуже тонко, але дуже виразно показав їй, що вміє зазирнути їй у душу аж до найглибших і найтаємніших куточків; він зумів так близько підступитись до неї, скориставшись найніжнішим її почуттям; він сам присусідився до того почуття, і ось стіна, що за нею вона жила, розтанула. Вельми химерно і вельми непогано!

І все ж навіть тепер він ще не мав на меті ніякої справжньої капості. І з громадського погляду, й з особистого було б куди краще для тієї доби, в якій він жив, коли б він і легіон подібних до нього коїли лихо умисне, а не без наміру, з байдужості. Бо судна розбиваються якраз об плавучі крижини, що їх течія носить по морі куди попало.

Коли диявол ходить серед нас яко лев рикучий, він ходить у такій подобі, що мало кого може спокусити, крім хіба дикунів та мисливців. Та коли він вичепурений, випрасуваний, виглянсований за останньою модою, коли він однаково стомився й від гріха, і від чесноти й так уже стоптався, що не потрібен ні пеклові, ні раєві, — отоді-то він справдешній диявол, хоч топтиме він душі в чорнилі, хоч палитиме їх у вогні пристрастей.

Отож Джеймс Гартгаус сидів біля вікна, смоктав спокволу сигару й рахував ті кроки, що вже ступив по дорозі, на яку йому трапилось набрести. Куди та дорога заведе, видно було цілком ясно, але він лінувався про те думати. І що буде, те й буде.

Того дня він мав відбути далеченьку подорож верхи, бо в одному з містечок округи готувалося збори, що давали непогану нагоду повоювати язиком за Товкматчеву партію, а тому він досить рано вбрався й спустився вниз до сніданку. Його брала цікавість — чи не охолола вона до нього з учорашнього вечора? Ні. Він міг іти далі з того місця, де спинився, — погляд її був не байдужий.

Перебувши день більш-менш (скорше менш) приємно, настільки те було можливо за таких стомливих обставин, він повертався надвечір, о шостій годині. Від воріт садиби до будинку було з півмилі, і він ступою їхав рівною жорствяною доріжкою, колись Нікітсовою, аж нагло з-за кущів вихопився пан Горлодербі, та так спрожого, що Гартгаусів схарапуджений кінь рвонув убік.

— Гартгаусе! — закричав пан Горлодербі. — Ви вже чули?

— Що саме? — перепитав Гартгаус, укоськуючи коня й подумки зичачи панові Горлодербі чогось не дуже доброго.

— То ви ще нічого не чули?

— Я оце почув вас, і моя коняка теж. А більше я нічого не чув.

Пан Горлодербі, червоний, спітнілий, став серед доріжки просто перед конячою мордою, щоб його бомба вибухнула гучніше.

— Банк пограбовано!

— Та що ви кажете!

— Пограбовано вчора ввечері, пане добродію! І пограбовано дуже дивним чином. Підробили ключа.

— І багато вкрадено?

Панові Горлодербі так хотілося роздути ту подію якомога, що він відповів наче аж невдоволено:

— Та ні, не дуже. Але могли взяти й багато.

— Ну, а скільки ж?

— О, як ви вже такі цікаві знати точну суму, то лише півтора ста фунтів, — відказав Горлодербі дратливо. — Але ж не в сумі річ, а в самому факті. Сам факт, що банк пограбовано, — ось що важливо. Мені дуже дивно, що ви цього не розумієте.

— Любий мій Горлодербі, — сказав пан Гартгаус, зсівши з коня й віддавши повід слугі, — я чудово все розумію і такий уражений картиною, що малюється в моїй уяві, як лишень ви можете жадати. І все ж, сподіваюся, ви дозволите мені поздоровити вас — від щирого серця, повірте мені, — з тим, що ви не зазнали більшої втрати.

— Дякую, — буркнув Горлодербі уривчасто й холодно. — Але, щоб ви знали, вони могли й двадцять тисяч фунтів узяти!

— Мабуть, що могли!

— Еге ж, мабуть! Добре мабуть, грім мене побий! — вигукнув пан Горлодербі, грізно мотаючи та трусячи головою. — Могли вкрати й двічі по двадцять тисяч! Навіть подумати страшно, що б могло статись, якби тих грабіжників не сполохали!

Ту хвилину надійшли Луїза, й пані Спарсіт, і Бітцер.

— Ось Томова Товкматчева дочка дуже добре розуміє, що могло статись, коли ви не розумієте! — репетував Горлодербі. — Гепнулась додолу, як нежива, щойно я їй сказав! Скільки знаю, такого з нею ще ніколи не бувало. Що ж, по-моєму, дуже хвально, як при такій пригоді!

Луїза ще й досі була бліда і насилу стояла. Пан Гартгаус подав їй руку і, повільно ведучи її доріжкою, спитав, як же вчинено грабунок.

— А ось я вам розкажу, — озвався пан Горлодербі, сердито подаючи руку пані Спарсіт. — Я б вам давно все докладно розповів, якби ви не допитувалися так, скільки вкрадено. Ви знаєте оцю леді (бо вона таки леді) — пані Спарсіт?

— Так, я вже мав честь...

— Чудово. А оцього молодика, Бітцера, ви теж бачили тоді ж таки?

Пан Гартгаус ствердно нахилив голову, а Бітцер стукнув себе щиколодками по лобі.

— Чудово. Вони живуть у банку. Чи ви, може, і це знаєте, що вони живуть у банку? Чудово. Отже, вчора ввечері, як зачинялося банк, усе було прибрано, як завше. У коморі, біля дверей якої спить оцей парубійко, лежало... ну, дарма вже, скільки. А в малому сейфі, що в Томовій кімнатці — в тому сейфі ми держимо гроші на всякі дрібні, виплати, — було десь фунтів півтора з гаком.

— Сто п'ятдесят чотири фунти, сім шилінгів і один пенс, — устряв Бітцер.

— А ти помовч, коли тебе не питають! — відрубав Горлодербі, зупинившись і обернувшись до нього. — Мало мені того, що мене

пограбовано, поки ти хріп на м'якенькій постелі, так ти ще пхаєшся зі своїм "сім шилінгів і один пенс!" Я в твоїх літах не хріп, щоб ти знав. З порожніми кишками не дуже захропеш. І не перебаранчав нікому, хоч був не дурніший за людей.

Бітцер знову стукнув себе щиколодками по лобі з підлесливою міною, видимо вражений, ба приголомшений таким прикладом самовладання й самозречення свого хазяїна.

— Сто п'ятдесят фунтів з гаком, — ще раз сказав пан Горлодербі. — Таку суму Том замкнув у своєму сейфі. Сейф той не дуже міцний, але не в цьому річ. Звечора все залишено, як мало бути. А десь уночі, поки оцей парубійко хріп собі... Пані Спарсіт, ви кажете, що самі чули, як він хріп?

— Пане добродію, — відповіла пані Спарсіт, — я не можу сказати, ніби чула достеменно, що він саме хріп, а тому не буду на цьому наполягати. Але взимку, вечорами, коли йому траплялося заснути за столом, я тоді чула, як він, краще сказати, здушено харчав. Такі згуки, знаєте, часом буває чути з настінного дзигаря. Але я зовсім не хочу кинути тінь на його репутацію, — гідно, тоном непідкупно правдивого свідка додала пані Спарсіт. — Анітрохи. Навпаки, я завжди вважала Бітцера за юнака з вельми твердими моральними принципами і прошу вас узяти це до уваги.

— Ну, дарма, — повів далі вкрай роздратований Горлодербі, — поки він там хріп, чи харчав, чи гарчав, як дзигар, чи ще там що, одно слово, поки він спав, якісь людці якимсь робом, чи то сховавшись у банку за дня, чи ні, це ще треба з'ясувати, добулися до Томового сейфа, зламали замок і забрали, що там було. Потім їх, видно, щось сполохало, і вони вшилися парадними дверима, відчинивши їх підробленим ключем і знов замкнувши за собою на два оберти (їх завше замикається на два оберти, і ключа пані Спарсіт кладе собі під подушку). Того підробленого ключа опівдні знайдено недалеко банку. Тривоги, звісно, ніхто не зняв, аж поки вранці оцей-о парубійко, Бітцер, устав та почав прибирати в кімнатах. Глянув — аж Томів сейф стоїть на розтіж. Він до нього — замка зламано і гроші забрано.

— До речі, а де ж це Том? — спитав Гартгаус, озираючись довкола.

— Він помагав поліції й зостався в банку, — відповів Горлодербі. — Еге, хай би ці поганці спробували пограбувати мене, як я був у його літах. Хоч би тільки півтора шилінга на це діло потратили, і то б навіть своїх грошей не вернули.

— А є на кого підозра? — поцікавився пан Гартгаус.

— Підозра? А ви ж як думаєте! — відказав Горлодербі, висмикуючи руку з-під руки пані Спарсіт, аби втерти спітнілого лоба. — Еге! Щоб Джозаю Горлодербі з Кокстауна пограбовано та не було ні на кого підозри? Ні, вибачайте, пане добродію!

— А можна спитати, на кого?

— Гаразд, я вам скажу, — відповів Горлодербі, зупинившись і повернувшись до всіх обличчям. — Тільки не треба про це скрізь плескати, чи радше ніде не треба про це плескати, щоб не остерегти поганців (бо їх була ціла банда). Отож глядіть, це таємниця. Слухайте ж, — пан Горлодербі знов витер лоба. — Що ви скажете... коли тут знати пальці одного з моїх робітників? — вибухнув він.

— Сподіваюсь, не нашого приятеля Безбола? — байдуже мовив Гартгаус.

— Ви вгадали, — відповів Горлодербі, — тільки не бола, а дола.

— Не може бути! — зойкнула тихо Луїза.

Горлодербі враз учепився за той здивований і недовірливий вигук:

— О, аякже! Я так і знав. Я вже звик до цього. Знаю все до слова. Як їх послухати, то вони найкращі люди в світі, ці робітники. О, язиками молоти вони зугарні! Вони, бач, нічого не хочуть, тільки щоб їм їхнє право пояснили. Але я вам заявляю: покажіть мені невдоволеного робітника, і я вам покажу людину, готову на будь-яке погане діло. На будь-яке, чуєте?

То була ще одна модна в Кокстауні вигадка, що її невтомно розповсюджувалось і що в неї дехто з кокстаунців справді вірив.

— Але я цих людців добре знаю, — не вгавав Горлодербі. — Я їх усіх наскрізь бачу. Пані Спарсіт, ось пригадайте: застерігав я цього лобуря, коли він уперше прийшов до мене й почав допитуватись, як поламати віру й повалити державну церкву? Ви ж, пані Спарсіт, із високого роду, ви найвищим вельможам рівня, то не дасте мені збрехати. Сказав я йому чи не сказав: "Від мене правди не втаїш! Я таких, як ти, не люблю. І затам, що це діло тебе до добра не доведе!"?

— Авжеж, пане добродію, — потвердила пані Спарсіт, — ви тоді його напучували дуже переконливо саме такими словами.

— Це тоді, як він прикро вразив вас, — іще нагадав нам Горлодербі, — уразив і обузив.

— Так, пане добродію, — відмовила пані Спарсіт, — він мене тоді безперечно вразив. Правда, мушу визнати, що я, може, й не була б така вразлива в цих питаннях — така по-дурному вразлива, коли хочете, — якби я завжди посідала своє нинішнє становище в суспільстві.

Пан Горлодербі, аж надувшись з пихи, втупив очі в Гартгауса, ніби промовляв: "Ця жінка — моя власність, а вона, либонь, варта вашої уваги?" А тоді повернувся до своєї розповіді:

— Ну, а що я йому сказав при вас, Гартгаусе, ви, певне, й самі пригадаєте. Я йому висипав усе в вічі. Я з ними ніколи не марципанюся.

Бо я їх знаю. Що ж далі, пане добродію? А ось що: за три дні по тому він здимів. Ушився хтозна-куди, точнісінько як моя мати, коли мене малого покинула. Різниця тільки та, що він іще гірша негідь, ніж була вона, якщо це лишень можливо. А що ж він робив, перше ніж ушитись? Що ви скажете, — пан Горлодербі говорив, ніби рубаючи фрази, і зажною пристукував кулаком, як по бубоні, по вершку капелюха, що його держав у руці, — що ви скажете, почувши, що його всі три вечори бачено коло банку? Що він уже смерком тинявся там та підглядав? І пані Спарсіт іще тоді його завважила та подумала, що це річ непевна, а тоді сказала Бітцерові, і вони стежили за ним удвох? А на слідстві сьогодні виявилось, що й сусіди його помітили? — і, скінчивши на найвищій ноті, пан Горлодербі, мов східна танцівниця, насадив свого бубона на голову.

— Справді підозріло, — погодився Джеймс Гартгаус.

— Ще б пак ні! — сказав Горлодербі, грізно мотнувши головою. — Ще б пак не підозріло. Але він не сам був у цьому ділі. Там ще якась баба заплутана. Бачте, воно завше так: поки біда не станеться, нічого й не знаєш, а як коня вкрадено, аж тоді виявляється, що замки несправні. Виринула якась стара баба. Якась стара відьма, що час від часу, либонь, на мітлі прилітала до міста. Отож вона ще перед тим цілий день назирала за моїм домом і того самого вечора, що ви його бачили, коли він вийшов від мене, покралася геть удвох з ним раду радити — певне, він їй сказав, що роботу кидає, і пристав на це чортяче діло.

"Справді, у нього в кімнаті була якась стара жінка й ховалася в темному кутку", — подумала Луїза.

— І це ще не все, що ми про них дізналися, — сказав Горлодербі, таємниче киваючи головою. — Але годі, поки що я більш нічого не скажу. А ви ж, будьте ласкаві, глядіть, щоб нікому про це ні слова! Може, й не сразу, але ми їх злапаємо! Навмисне дамо їм трохи погуляти, це не зашкодить.

— Звичайно, їх покарають з усією суворістю закону, як пишеться в оголошеннях, — зауважив Джеймс Гартгаус, — і так їм і треба. Хто береться грабувати банки, мусить за те й платитися. Коли б не так, то ми б усі взялися грабувати банки. — Він лагідно забрав з руки в Луїзи парасольку, розгорнув і підняв у неї над головою, хоч вони й так ішли в холодку.

— А тим часом, Лу Горлодербі, — сказав її чоловік, — треба подбати про пані Спарсіт. У неї нерви розладнались від цієї історії, то хай перебуде тут днів кілька. Отож улаштуй її вигідненько.

— Дуже вдячна вам, пане добродію, — озвалась та поміркована пані, — але, прошу вас, не дбайте дуже за мої вигоди. Мені не треба нічого.

Проте дуже скоро виявилось, що саме її невибагливість найтяжче вдовольнити: пані Спарсіт так мало дбала за себе і так дуже піклувалась за інших, що аж у печінки всім уїлась. Коли їй показали приділену їй кімнату, вона так ужахнулась її пишнотою, що могло спасти на думку, ніби вона воліє переночувати в пральні на маглі. Безперечно, Паулери й Скеджерси звикли до розкошів, "але я повинна пам'ятати, — раз у раз промовляла пані Спарсіт гідно, надто як поблизу був хто-небудь із слуг, — що для мене все те минулось. Якби я могла, — казала вона, — взагалі стерти зі своєї пам'яті те, що мій небіжчик був родом з Паулерів, а сама я рідня Скеджерсам, чи навіть зовсім скасувати цей факт та обернутись на людину простого походження і без вельможних родичів, я б дуже радо це зробила. Я б уважала, що за нинішніх обставин просто повинна так зробити". Той самий аскетичний настрій примушував її за столом доти відмовлятися від вин та закусок, аж поки пан Горлодербі навіпростець звелів їй призволятись; тільки тоді, відказавши: "Ви дуже ласкаві, пане добродію", — вона зреклася своєї допіру оголошеної постанови "зачекати простої баранинки". Так само ревно вибачалась вона, попросивши солі; а з вдячності до пана Горлодербі, аби якнайпереконливіше потвердити те, що він сказав за її нерви, час від часу відхилялась на бильце й тихо плакала. В такі хвилини всі могли (чи радше повинні були) бачити, як по її

римському носі котиться велика, схожа на кришталеву сережку, сльозина.

Але головною зброєю пані Спарсіт була її непохитна звага жаліти пана Горлодербі. Не раз вона, поглянувши на нього, мимовільно хитала головою, ніби промовляючи: "Бідолашний Йорику!"<sup>69</sup> А дозволивши собі в такий спосіб зрадити свої почуття, вона з усієї сили напускала на себе гарячкову веселість і казала: "Яка я рада, пане добродію, що ви не берете нічого до серця", — і всіляко виявляла свою безмірну втіху з того, що пан Горлодербі так уміє кріпитись. Іще однієї химерної хиби вона ніяк не вміла в собі побороти, хоч перепрошувала за неї раз по раз: її весь час тягло називати пані Горлодербі панною Товкматч, і за вечір вона помилилась так разів із п'ятдесят, коли не всі сто. Врешті пані Спарсіт аж збентежилась трохи від того, але виправдалась тим, що, мовляв, їй здається так природно називати молоду господиню панною Товкматч, і навпаки, вона майже не годна переконати себе, що оця дівчина, яку вона мала приємність знати ще дитиною, тепер на правду стала пані Горлодербі. І дивна річ: що більше вона про це думає, то тяжче видається їй це збагнути: "бо ж, — пояснила вона, — різниця така..."

Після обіду пан Горлодербі урядив у вітальні справдешній суд над гаданими грабіжниками: допитав свідків, занотував їхні свідчення, визнав підозрюваних осіб винними й засудив їх до найсуворішої кари, яку визначає закон. Потім Бітцера відіслано до міста з дорученням переказати Томові, щоб той вертався додому поштовим потягом.

Коли внесено свічки, пані Спарсіт прошепотіла:

— Не журіться, пане добродію! Прошу вас, будьте веселий, такий, як я звикла вас бачити!

Пан Горлодербі, що від того потішання вже почав украй недоладно й кумедно розчулюватись, гучно зітхнув чи то засопів, наче якась велика морська тварина.

— Мені серце крається на вас дивлячись, — сказала пані Спарсіт. — Може, заграємо в трик-трак, пане добродію, як колись бувало, ще коли я мала честь мешкати під одним дахом з вами?

— Я, добродійко, відтоді ні разу й не грав у трик-трак, — відказав пан Горлодербі.

— Я так і думала, — співчутливо мовила пані Спарсіт. — Я ж пам'ятаю, що панна Товкматч ніколи не цікавилась цією грою. Але як ви зволитесь, то я буду дуже рада.

Вони сіли грати біля вікна, що дивилось у садок. Вечір був прегарний: не місячний, але дуже теплий і запашистий. Луїза з паном Гартгаусом вийшли до садка погуляти, і звідти долітали в тиші їхні голоси, хоча слів не можна було розчути. Пані Спарсіт, сидячи за трик-траковою дошкою, весь час пильно поглядала у вікно, силкуючись пронизати очима вечірню сутінь.

— Що там таке, добродійко? — спитав нарешті пан Горлодербі. — Чи не пожежу ви вгледіли?

— Ні, ні, що ви, пане добродію, — відмовила пані Спарсіт, — я просто за росу здумала.

— А що вам до тої роси, добродійко? — здивувався пан Горлодербі.

— Та мені нічого, — відповіла пані Спарсіт, — але я боюся, щоб панна Товкматч не застудилась.

— А вона ніколи не застуджується, — сказав пан Горлодербі.

— Та невже, пане добродію? — і пані Спарсіт нараз сама закашлялась.

Вже як настав час іти спочивати, пан Горлодербі налив собі склянку води.

— Ой, пане добродію! — вжахнулась пані Спарсіт. — А де ж ваш теплий херес із цитриновою скоринкою й мускатним горіхом?

— Е, я вже давно від нього відвик, добродійко! — сказав пан Горлодербі.

— Душе шкода, пане добродію... Так ви всіх своїх давніх добрих звичок збудетеся, — докорила йому пані Спарсіт. — Та дарма, не журіться! Коли панна Товкматч дозволить, я зготую його вам, як давніш готувала.

Панна Товкматч радісінько дозволила пані Спарсіт робити, що їй завгодно, і ця дбайлива жінка, зготувавши трунок, піднесла його панові Горлодербі зі словами:

— Випийте, пане добродію, і вам ураз полегшає! Серце зігріється! Це якраз те, чого вам треба й чого вам бракує.

А коли пан Горлодербі сказав: "Будьте ж здорові, добродійко!" — вона відповіла вельми зворушено:

— Дякую, пане добродію! І ви будьте здорові й щасливі.

Нарешті вона, трохи не плачучи, сказала йому на добраніч, і пан Горлодербі пішов спати, відчуючи тихий жаль до себе, немов його скривджено в чомусь найдорожчому, хоча він нізащо в світі не зміг би сказати, в чому саме.

А Луїза, роздягшись і лігши в ліжко, ще довго не спала: дожидала, коли вернеться брат. Вона знала, що він навряд чи приїде раніш як о першій годині, але в нічній тиші, що нітрохи не заспокоювала її збурених

думок, час волікся аж надто повільно. Темрява й тиша неначе підсилювали одна одну, і їй здавалося, що минуло вже багато годин, коли нарешті вона почула дзвоник біля брами. Їй нараз захотілося, щоб він дзвонив до самого ранку; але він урвався, останній дзеньк, завмираючи, розійшовся в повітрі все ширшими й ширшими колами, і знов настала тиша.

Луїза почекала трохи, так із чверть години. Тоді встала з ліжка, накинула широкого капота, потемки вийшла зі своєї спочивальні й побралася сходами нагору, до братової кімнати. Обережно відчинила двері, нечутно підійшла до ліжка й тихенько поклікала Тома. Тоді, ставши біля ліжка навколішки, обняла брата за шию і повернула до себе обличчям. Вона знала, що Том тільки удає сонного, але не казала йому нічого.

Аж ось Том здригнувся, немов допіру прокинувшись, і спитав, хто це та що сталося.

— Томе, ти не маєш чого мені сказати? Як ти мене зроду коли-небудь любив і як ти щось від усіх приховуєш, відкрий те мені.

— Я не розумію, про що це ти, Лу. Тобі, мабуть, щось приснилося.

— Братику мій любий! — Луїза поклала голову до нього на подушку, і розсипані її коси вкрили його, немов вона хотіла сховати брата від усіх, крім себе. — Ти справді не маєш чого мені сказати? А може, маєш? Може, сказав би, якби захотів? Я не перестану тебе любити, хоч би що ти мені відкрив. Томе, скажи мені всю правду!

— Я не розумію, чого ти хочеш, Лу.

— Томе, любий, отак, як ти лежав тут сам, серед смутної тиші, лежатимеш ти колись не тут, а десь-інде, і навіть я, коли ще житиму тоді, муситиму з тобою розлучитись. Як нині я оце біля тебе, невдягнена, боса,

невидима в темряві, так і я колись муситиму лежати довгу-довгу ніч без кінця, поки не зотлію на порох. В ім'я того часу, Томе, скажи мені зараз правду!

— Та що ти хочеш знати?

В пориві любові вона міцно пригорнула його до грудей, як дитину.

— Не бійся нічого! Будь певен, що я тобі не докорятиму. Будь певен, що я тебе пожалію й лишуся тобі вірна. Будь певен, що я тебе врятую, хоч би що! Томе, ти справді не маєш чого мені сказати? Шепни тихенько. Тільки скажи "так", і я тебе зрозумію!

Вона притулила вухо йому до губів, але Том затято мовчав.

— Ані слова, Томе?

— Як я можу сказати "так" чи "ні", коли я не знаю, за що ти питаєш? Лу, ти щира, добра дівчина і, мабуть, варта кращого брата, ніж я. Але більше я не маю чого тобі сказати. Іди вже спати, йди.

— Ти втомився, — прошепотіла вона вже звичайнішим тоном.

— Авжеж. Геть виморився.

— Бідний, скільки в тебе сьогодні було біганини й тривоги! Ну, виявилось щось нове?

— Ні, нічого. Тільки те, що ти чула від... нього.

— Томе, а ти розповідав кому-небудь, що ми тоді ходили до тих людей і бачили їх там трьох?

— Ні. Хіба ж ти сама не застерігала мене, щоб нікому нічого не казати, як просила провести тебе туди?

— Так, але ж я тоді не знала, що має статися таке.

— Та й я ж не знав. Звідки б же я міг знати? — щось аж надто швидко відповів Том.

— А тепер, як воно сталося, чи мені розповісти, що я туди ходила? — спитала Луїза, вже стоячи біля ліжка: вона помалу відсунулась від брата й підвелася. — Чи треба розповідати? Чи повинна я це зробити?

— Господи, Луїзо, — відмовив брат, — чи ти коли питала моєї ради? Роби, як сама знаєш. Як ти мовчатимеш, то я нікому не скажу. А як розкажеш — значить, розкажеш.

У темряві вони не могли бачити одне одного, але обоє говорили дуже обережно, ніби зважуючи кожне слово.

— Томе, а як ти гадаєш, той чоловік, що я йому дала гроші, справді причетний до цього грабунку?

— Не знаю. А чом би й ні?

— Мені він здався чесною людиною.

— Ну то й що? А хто-небудь інший може тобі здатись нечесний, насправді ж він чесний.

Луїза не відповіла нічого.

— А втім, — мовби зважившись по короткому намислі, знову заговорив її брат, — коли вже ти за це питаєш, то мені він не дуже

сподобався. Я ж навіть вийшов з ним за двері, аби там сказати йому вічна-віч, що як уже йому перепала така дурничка від моєї сестри, то хай шанується та не переведе тих грошей казна на що. Ти ж пам'ятаєш, як я з ним виходив? Я, власне, нічого не маю проти нього, може, він добрячий чолов'яга, хто ж його знає. Дай боже, щоб воно було так.

— А він тоді не уразився?

— Ні, вислухав спокійно й відповів досить чемно. Де ти, Лу? — Том звівся з ліжка й поцілував сестру. — Добраніч, рідненька, добраніч.

— Справді ти більше не маєш чого мені сказати?

— Ні. Що ж я тобі скажу? Невже ти хочеш, щоб я вигадав щось та збрехав?

— Ні, Томе, я не хочу, щоб ти мені сьогодні брехав. Я б воліла ніколи не чути брехні від тебе, хоч би скільки ти прожив, але сьогодні найдужче цього не хочу.

— От і гаразд, рідненька. Ой, я так виморився, що ладен, здається, сказати що завгодно, аби мені дали заснути. Йди лягай, Лу.

Ще раз поцілувавши її, Том відвернувся до стіни, натяг укривало на голову й відразу затих так, мовби вже настала та година, що нею сестра заклинала його сказати правду. Луїза ще трохи постояла біля ліжка, тоді повільно відійшла. Відчинивши двері, ще зупинилась, озирнулася й спитала, чи він її не кликав. Але Том лежав тихо, і вона, нечутно зачинивши двері, повернулася до своєї спочивальні.

Тоді нещасний хлопець обережно визирнув з-під укривала, побачив, що вона пішла, вибрався з постелі й замкнув двері. Впавши знову на подушки, він і рвав на собі чуприну, і плакав злісно, і душив у собі любов

до сестри, і ненавидів та зневажав себе, однак не каюся, і так само марно ненавидів та зневажав усе, що є доброго на світі.

## Розділ IX. ЧИСТА ГОДИНА

Пані Спарсіт, zostавшись спочивати в заміській садибі пана Горлодербі, поки заспокоються її нерви, так пильно й невсипуще додивлялась до всього з-під своїх коріоланівських брів, що її очі, мов два маяки на скелястому узбережжі, могли б остерегти всіх обачливих мореплавців перед грізним бескетом її римського носа та підводним камінням у темних водах довкола нього, якби вона не поводитись так тихомирно. Хоча й важко було повірити, ніби вона ввечері йде спочивати не тільки про людське око, такі суворі й недремні були її класичні очі, і вже за цілком неможливе здавалося, що цей несхитний ніс може піддатись утомі чи дрімоті, та все ж вона завжди — і коли просто сиділа, розгладжуючи свої цупкі, аж негнучкі рукавички (сплетені неначе з дроту, як ото кошики на м'ясо), і коли, встромивши ногу в стремена з ниток, трюхикала до якоїсь невідомої мети, — бувала така лагідна й сумирна, що мало кому, на неї дивлячись, не спало б на думку, ніби це природа з якоїсь примхи втулила душу голубки в земну шкаралущу гачкодзьобого хижого птаха.

Її хист нікати по домі був просто дивовижний. Неможливо збагнути, як вона потрапляла з поверху на поверх. Звісно, годі повірити, ніби жінка, така статечна сама з себе, та ще й такого значного роду могла стрибати через поруччя на сходах або сковзатись по ньому, однак надзвичайна легкість її переміщення навіювала саме цю безглузду думку. Ще одну подиву гідну властивість мала пані Спарсіт: на ній ніколи не було знати поспіху. Вона могла клубком скотитися з горища в сіни, і все ж з'явитись там зовсім не задихана і поважна, як завжди. І ні одна душа ніколи не бачила, щоб вона піддавала ходи.

До пана Гартгауса вона ставилась вельми ласкаво й невдовзі після своєї прибуття до маєтку мала з ним дуже приємну розмову. Якось

уранці, після сніданку, вона зустріла його в садку і, велично присівши перед ним, сказала:

— Добродію, це ж неначе щойно вчора я мала втіху приймати вас у банку, коли ви, з вашої ласки, забажали дізнатися, де мешкає пан Горлодербі.

— І я, будьте певні, повік не забуду тієї зустрічі з вами, — відказав пан Гартгаус, уклонившись їй якнаймлявіше.

— В химерному світі ми живемо, добродію, — мовила пані Спарсіт.

— Я колись теж мав честь висловити — і дуже пишаюся таким збігом — подібну думку, тільки не в такій афористичній формі.

— Так, так, добродію, в химерному світі, — провадила пані Спарсіт, на подяку за комплімент зсунувши густі чорні брови, від чого обличчя її набуло виразу, не зовсім згідно з її солодкою мовою, — в дуже химерному, коли подумати, як нам трапляється часом близько спізнаватися з людьми, що їх ми перше не знали зовсім. Я пригадую, як ви, добродію, того разу сказали, що просто боїтеся зустрітися з панною Товкматч.

— І ви запам'ятали мої слова? Я й не сподівався такої честі! Дійсно, завдяки вашим люб'язним поясненням, я поборов свій страх і мушу відзначити, що вони були цілком точні. Хист пані Спарсіт до... до всього, що потребує точності... в сполученні з неабияким розумом... І високим родом... виявляється надто постійно, аби викликати сумнів. — Пан Гартгаус трохи не заснув, поки дотяг до кінця цього закрученого комплімента, так було йому нудно говорити і так далеко від того блукали його думки.

— То вам панна Товкматч... ой, яка я недотепна! Ніяк не можу привчитись називати її пані Горлодербі... Вам вона справді здалась така молода, як я її описала? — солоденько спитала пані Спарсіт.

— Ви намалювали її портрета досконало, — запевнив пан Гартгаус. — Викапана вона.

— І дуже принадна? — знов спитала пані Спарсіт, повільно потираючи свої рукавички.

— Надзвичайно.

— Досі вважалося, — сказала пані Спарсіт, — що пані Товкматч бракує жвавості, проте я мушу визнати, що останнім часом вона, по-моєму, просто разуче змінилась на краще. О, а ось уже й пан Горлодербі! — вигукнула вона, закивавши головою так завзято, наче якраз про нього говорила й думала. — Як ви себе почуваєте, пане добродію? Будьте веселіші, я вас благаю!

Треба сказати, що ці невпинні зусилля пані Спарсіт утішити його в притузі й полегшити його тягар уже позначалися на панові Горлодербі: він щодалі лагідніше, ніж звичайно, ставився до неї і суворіше, ніж звичайно, — до інших людей, починаючи зі своєї дружини. Отож коли пані Спарсіт сказала якомога веселіше: "Вам уже час снідати, пане добродію, та почекайте трошки, панна Товкматч, певне, зараз зійде до столу наливати чай", — пан Горлодербі відповів: "Я гадаю, добродійко, ви самі чудово знаєте, що якби я дожидався, поки моя дружина подбає за мене, то мусив би ждати до суду-віку, отож я попрошу вас бути за господиню".

Пані Спарсіт послухалась і зайняла своє давнє місце за столом. Це знов украй розчулило предобру жінку. Одначе коли з'явилась Луїза, вона страшенно засоромилась, підхопилася й почала виправдовуватися, що, мовляв, ніколи в світі і не подумала б претендувати на місце господині, хоч скільки разів мала колись приємність годувати пана Горлодербі

сніданком, поки пані Товкматч... ой, даруйте, вона хотіла сказати панна Горлодербі... нехай уже їй вибачать, але вона так-таки ще ніяк не може перевчитися на це ймення, хоча сподівається з часом до нього звикнути... поки панна Товкматч іще не посідала нинішнього свого становища. Це тільки через те, пояснила вона, що панна Товкматч сьогодні трошечки забарилась, а час пана Горлодербі такий дорогий, і вона, ще віддавна знаючи, як він звик снідати щодня в ту саму годину, дозволила собі здатись на його прохання. Адже його слово завжди було для неї законом.

— Ет! Годі вам, добродійко, — озвався пан Горлодербі. — Чого ви так затурбувались! По-моєму, пані Горлодербі тільки рада, що ви з неї цей клопіт знімете.

— Не кажіть так, пане добродію, — відповіла пані Спарсіт майже суворо, — бо ж ви кривдите пані Горлодербі. А вам це зовсім не пасує — когось кривдити.

— Та заспокойтеся вже, добродійко! Вона нітрохи на це не образиться! Правда ж, Лу? — визвірився пан Горлодербі на дружину.

— Авжеж. Мені байдуже. Яку це може мати вагу для мене?

— Чуєте, пані Спарсіт? Яку це може мати вагу для будь-кого? — підхопив Горлодербі, надимаючись від образи. — Ви, добродійко, надаєте забагато ваги таким речам. Та дарма, тут вас напоумлять! Ви старомодні, добродійко! Ви відстали від Томових Товкматчевих дітей!

— Що це з вами діється? — здивовано й холодно спитала Луїза. — Що вам не до вподоби?

— Не до вподоби? — перепитав Горлодербі. — Невже ти думаєш, що я б змовчав, якби мені щось було не до вподоби, і не зажадав, щоб його направили? Я, здається, чоловік відвертий і околясів не люблю.

— Справді, вас, мабуть, ще ніхто ніколи не мав підстави назвати занадто сором'язливим чи занадто делікатним, — стримано відповіла Луїза. — Принаймні я в вас такої вади не помічала ні змалку, ні тепер. Але я не розумію, чого ви хочете.

— Чого я хочу? — знову перепитав пан Горлодербі. — Нічого. Якби я, Джозая Горлодербі з Кокстауна, чогось хотів, я б свого добився, і ти, Лу Горлодербі, це чудово знаєш! — і він грюкнув кулаком по столу, аж забряжчали філіжанки.

Луїза, почервонівши, глянула на нього спогорда, і пан Гартгаус подумав: "А ось і ще одна відміна в її обличчі!"

— Вас сьогодні не добереш, — сказала вона. — І, будь ласка, не пояснюйте нічого, не завдавайте собі клопоту. Мені зовсім не цікаво, що з вами таке. Чи не однаково?

На тому пересварка урвалася, і за хвилину пан Гартгаус уже весело гомонів про всяке безділля. Одначе від того дня вплив пані Спарсіт на пана Горлодербі підштовхнув Луїзу ще ближче до пана Гартгауса, відштовхнув її ще далі від чоловіка й зміцнив ще дужче її спілку з гостем проти нього — спілку, в якій вона опинилася так непомітно, що не могла б пояснити, як те вийшло, коли б навіть спробувала. Та пробувала вона те чи ні — про це знало тільки її замкнене серце.

А саму пані Спарсіт ця пригода так глибоко вразила, що після сніданку, провівши пана Горлодербі в сіни й подаючи йому там капелюха, вона цнотливо поцілувала його в руку, прошепотіла: "Добродійнику мій!" — і вийшла, прибита горем. Проте слід відзначити як незаперечний і невіддільний від нашої розповіді факт, що скоро-но він вийшов з дому у вищезгаданому капелюсі, та сама родичка Скеджерсів і своякиня Паулерів посварилися обтягненим рукавичкою кулаком його портретові, скривила зневажливу гримасу перед цим мистецьким твором і сказала: "Так тобі й треба, бовдуре! Я дуже рада!"

А невдовзі по відході пана Горлодербі з'явився Бітцер. Він приїхав потягом, що домчав його, свищучи й грюкочучи, довгою низкою мостів через суворий край покинутих і нових вугільних шахт, і привіз спішного листа з Кам'яної Осади. Коротенька цидулочка повідомляла Луїзу, що пані Товкматч тяжко рознедужалась. Скільки пам'ятала її дочка, вона ніколи не була здорова, але за останні кілька днів занепала зовсім, а цієї ночі їй погіршало ще дужче, і як вона була досі жива, то хіба тому, що через завідну свою нерішучість ніяк не могла зважитись перейти з одного стану в інший.

У супроводі білявого кур'єра, що своєю безбарвністю якнайліпше пасував за воротаря при тій брамі, куди саме стукалась пані Товкматч, Луїза сіла в потяг, що промчав її, гуркочучи, над покинутими й новими вугільними шахтами і вкинув у димну пащу Кокстауна. Відпустивши посланця, вона візником поїхала до батькового дому.

Луїза рідко навідувалась туди, відколи вийшла заміж. Батько її звичайно перебував у Лондоні, на національному смітнику, що зветься парламентом, і без кінця пересіював та пересіював свою купу жужелю (добуваючи з неї, скільки можна було бачити, небагато чого вартного); там він був і тепер. Мати її, що майже не вставала з канапи, ніяких відвідин не любила, вбачавши в них тільки зайву турбацію; з меншими дітьми Луїза сама не вміла поводитись; до Сесі вона так і не власкавилась від того вечора, коли дочка фігляра звела очі поглянути на майбутню дружину пана Горлодербі. Отож її ніщо не надило до батьківського дому, і вона була там лише зрідка.

Та й тепер, як вона туди наближалась, дух рідної домівки не обвіював її. Мрії дитинства, звійні його видива — ті милі, чарівні, людяні небилиці, що ними воно прикрашує уявний світ і що так любо вірити в них малому й так любо спогадувати їх дорослому, бо тоді наймізерніша з них виростає у нашому серці в образ великого милосердя, що пускає до себе дітей, аби вони своїми чистими рученятами насаджували на кам'янистих стежках цього світу пишний сад, де всім синам і дочкам Адамовим не завадило б частіше грітись на осонні простосердо і довірливо, забувши

на час усю світову премудрість, — чи знала коли ті видива Луїза? Спогади про те, як вона, зарівно з мільйонами таких самих невинних створінь, простувала до невеликих своїх знань зачарованими дорогами сподівань і мрій; про те, як Розум уперше постав перед нею в ласкавому світлі Уяви добрим, зичливим богом, приятним до інших, не менш великих богів, а не похмурим, жорстоким і байдужим ідолом, що бовваніє в мороці, втупивши невидючий зір у свої пов'язані за руки й за ноги жертви, і що його нічим не можна порушити, крім точно вирахованої підіймальної сили в стільки й стільки тонн, — чи знала коли ті спогади Луїза? Її згадки про рідний дім та дитинство — то були згадки про те, як висушувалося в юній душі її, щойно прорветься, кожне свіже джерельце. Живлючі води не текли там для неї. Вони зрошували край, де виноград збирають з терня, а смокви з будяків.

З важкою й холодною тугою на серці вступила Луїза в дім і зайшла до матиного покою. Відколи вона покинула Кам'яну Осаду, Сесі Джуп жила там як своя в родині. Вона й тепер сиділа біля пані Товкматч, і Джейн, Луїзина сестричка, що мала вже років з дванадцять, теж була в кімнаті.

Немалої мороки коштувало з'ясувати пані Товкматч, що приїхала її старша дочка. Обмощена подушками, недужа півлежала на канапі з самої лише звички, в завсідній своїй позі, наскільки те було можливо для такої кволої істоти. Вона нізащо не погоджувалася, щоб її перенесли на ліжко, бо тоді, мовляв, їй чистої години не буде.

Кволий голос її чувся з купи укривал та хусток неначе здалеку, а слова, звернені до неї, доходили до її вух за такий довгий час, мовби вона перебувала на дні колодязя, де, як каже прислів'я, лежить правда. Сердешна жінка і дійсно була тепер ближче до правди, ніж будь-коли зроду.

Коли їй сказано, що приїхала пані Горлодербі, вона не до ладу відповіла, що ні разу не назвала його на прізвище, відколи він оженився з Луїзою, а не придумавши поки що нічого більш-менш задовільного,

назива його просто Дж. І не може й зараз відійти від цього звичаю, бо так і не має ще постійного наймення для нього. Луїза просиділа біля матері кілька хвилин, раз у раз озиваючись до неї, поки вона нарешті добрала, хто це прийшов. Але тоді пані Товкматч ураз вернулася до тями.

— Ну, доню, сподіваюся, що тобі живеться непогано, — сказала вона. — Це все твій батько злагодив. То ж йому так дуже цього хотілось. Ну що ж, йому ліпше знати.

— Я приїхала спитати, як ви почуваетесь, мамо, а не за себе розповідати.

— Спитати, як я почуваюся, доню? Оце мені новина, що хтось мною цікавиться! Зле я почуваюсь, Луїзо. Квола зовсім, і в голові паморочиться.

— А болить вам що, матусю?

— Чи болить? Мені здається, наче десь тут у кімнаті щось болить, — відказала пані Товкматч, — але чи воно мені болить, чи не мені, за це я не певна.

По цих химерних словах вона хвилинку лежала мовчки. Луїза, взявши її за руку, не змогла намацати живчика, проте, цілуючи ту руку, помітила, що життя ще тьохкає в ній тонесенькою ниточкою.

— Ти дуже рідко бачиш свою сестричку, — заговорила знову пані Товкматч. — А вона робиться схожа на тебе. Ось подивись-но сама. Сесі, приведи Джейн.

Дівчинка підійшла й нехотя подала старшій сестрі руку. Луїза, бачивши допіру, як ніжно вона обіймала за шию Сесі, не могла не завважити тієї відміни.

— Бачиш, яка схожість, Луїзо?

— Правда, мамо. Здається, вона схожа на мене. Тільки...

— Що? Ага, отож і я кажу, — вигукнула пані Товкматч несподівано жваво. — Тепер же я згадала! Я... я хотіла щось тобі сказати, доню. Сесі, любенька, залиш нас удвох на хвилинку.

Луїза вже пустила сестриччину руку, і подумала, що в неї самої лице ніколи не було таке лагідне та ясне, як у Джейн, і побачила, навіть у такому місці й у таку годину не втримавшись від прикрого почуття, що тією лагідністю воно нагадує те, третє лице, прегарне личко з довірливими очима, бліде від безсонних ночей та від жалю, а в рямці з пишних чорних кучерів наче ще блідіше.

Лишившись на самоті з матір'ю, Луїза схилилась над нею і побачила на її обличчі урочистий спокій, немов її несла кудись широка річка, і вона, вже не опираючись, радо пливла за водою. Дочка знов поцілувала безкровну руку й нагадала їй:

— Мамо, ви щось хотіли мені сказати.

— Га? А, так, так, доню. Ти ж знаєш, батька тепер майже не буває вдома, отож я мушу написати йому про це.

— Про що, мамо? Не хвилюйтеся. Скажіть, про що.

— Ти ж, мабуть, пам'ятаєш, доню, що як я, бувало, своє слово скажу хоч про що-небудь, то потім мені чистої години нема хтозна-поки, отож я давно вже закаялася щось казати.

— Я чую, мамо.

Одначе тільки нахилиючись зовсім низько до неї й водночас пильно стежачи, як ворущаться її губи, могла Луїза добрати змісту в ледве чутній, уриваній материній мові.

— Ти багато вчилася, Луїзо, і брат твій теж. З ранку до вечора, було, самі логії. Коли й знайдеться на світі ще яка-небудь логія, що її в цьому домі не пошарпали на клапті, то бодай мені вже й не почути, як вона називається.

— Я чую, мамо, кажіть далі, як маєте силу, — озвалась Луїза, побачивши, що матір знов понесло за водою.

— Та щось є таке, що твій батько прогавив чи забув, Луїзо. Не логія, ні, щось зовсім інше. Я сама не знаю, що воно таке. Я про це часто думала, отут сидючи вдвох із Сесі. Тепер я вже й не надумаюся, як воно зветься. Але батько, може, ще й придумає. Воно мене весь час непокоїть. Я хочу йому написати, хай він, на бога, дізнається, що воно таке. Дай мені пера й чорнила, дай!

Але й непокоїтись вона вже не мала сили, тільки бідна її голова поверталася з боку на бік.

Одначе їй марилося, ніби принесли те, що вона просила і ніби вона держить перо в руці. Хтозна, які химерні знаки без змісту виводила та рука на укривалах. Але скоро й вона спинилася; те світло, що й завжди горіло лиш тьмяно за блідим транспарантом, погасло, і навіть на пані Товкматч, що піднеслася над тією темнотою, де ходить людина й клопочеться тільки про марне,<sup>71</sup> зійшов жахний і величний спокій мудреців та патріархів.

## Розділ Х. СХОДИ ПАНІ СПАРСІТ

Оскільки нерви пані Спарсіт заспокоювались дуже повільно, цій поштивій жінці довелось пробути не один тиждень у садибі пана

Горлодербі, де вона, попри аскетичні свої нахили, що впливали зі свідомості нинішнього її становища в суспільстві, героїчно терпіла всі розкоші й жила, як то кажуть, мов у бога за дверима. Весь час тієї відпустки від її обов'язків у банку пані Спарсіт являла взірець сталості, і далі виказувавши у вічі панові Горлодербі таке співчуття, якого мало кому трапляється дізнати, а портрет його, теж у вічі, називавши вкрай уїдливо й зневажливо бовдуром.

Пан Горлодербі, забравши в свою запальну голову, що пані Спарсіт чуйним своїм серцем збагнула, яку незаслужену кривду чинять йому у власному домі (хоч сам він ще не надумався, у чому ж полягає та кривда) та що Луїза опиралась би занадто частим її відвідинам, якби тільки могла зважитись на опір його могутній волі, вирішив не відпускати від себе пані Спарсіт надовго. Отож, коли нерви її вже зміцніли настільки, що дозволяли їй споживати свій паштет на самоті, напередодні її від'їзду він за обідом сказав їй:

— Знаєте що, добродійко? Поки стоїть на годині, приїздіть до нас щосуботи й лишайтеся тут до понеділка.

На те пані Спарсіт, хоча й не бувши магометанкою, відповіла, що, мовляв, слово господаря для неї закон.

Взагалі пані Спарсіт не була схильна до поезії, і все ж у голові їй зродилась одна поетична алегорія. Видно, тривале стеження за Луїзою та невпинне розважання над непроникною поведінкою молодої господині так вигострили її думку, що на неї зійшло натхнення. Вона спорудила в уяві велетенські сходи, під якими чорніла безодня прірва ганьби і згуби, і бачила, як тими сходами що день, що годину, то нижче й нижче спускається Луїза.

Це зробилося цілим змістом життя пані Спарсіт — дивитись угору на ті сходи й спостерігати, як Луїза спускається ними. Коли повільніше, коли швидше, коли переступаючи кілька сходин ураз, коли зупиняючись, але

ніколи не повертаючи назад. Якби вона була хоч раз повернула назад, пані Спарсіт, либонь, померла б з горя й досади.

Проте поки що вона спускалась неухильно, аж до того дня, коли пан Горлодербі, як згадано вище, запросив пані Спарсіт щотижня гостювати в маєтку. А тому пані Спарсіт була тоді в пречудовому гуморі й не від того, щоб побалакати..

— Пане добродію, — сказала вона, — вибачте тільки, що я допитуюсь про справу, за яку ви самі поки що волієте не згадувати... я знаю, що це з мого боку зухвальство, бо ж ви нічого не робите без підстави, але скажіть, будьте ласкаві, чи не з'ясувалося чого нового про грабунок?

— Ні, добродійко, поки що нічого. Та я й не сподівався, що воно з'ясується так швидко. Рим же не за день збудовано.<sup>72</sup>

— Щира правда, пане добродію, — відказала пані Спарсіт, покивавши головою.

— Та й не за тиждень, добродійко.

— Авжеж, авжеж, — притакнула пані Спарсіт засмучено.

— Отож і я можу почекати. Мені нема куди квапитись, добродійко. Як Ромул і Рем<sup>73</sup> могли зачекати, то й Джозая Горлодербі може. Звісно, їм змалечку не так жилось, як мені. Вони-бо мали вовчицю за мамку, а я тільки за бабу. Вона мене молоком не годувала, пані добродійко, лишень штурханамі. О, на штурхани вона була вдійна, як олдернейська корова.

— Ох! — аж здригнувшись, зітхнула пані Спарсіт.

— Ні, добродійко, — провадив Горлодербі, — поки що більше нічого не чути. Одначе слідство йде далі, і Том помагає — він тепер зробився хіба ж такий стараний. Перше я цього за ним не бачив: не пройшов він

такої науки, як я! Мій наказ ось який: не зчиняти галасу, нехай вони думають, що буря вщухла. Потихеньку робити що завгодно, але на яв нічого не давати, а то їх півсотні змовляться між собою і так заховають того втеклого пройдисвіта, що й повік його не знайдеш. Не зчиняти галасу, і злодії помалу заспокояться, перестануть стерегтись, отоді ми їх і влапаємо.

— Вельми мудро, пане добродію, — погодилась пані Спарсіт. — І вельми цікаво. А ту бабу, що ви згадували...

— Ту бабу, що я згадував, добродійко, — урвав її Горлодербі, не мавши чим тут похвалитися, — ще не вистежено. Та нікуди від нас стара паскуда не втече, хай за те не турбується. А тим часом, добродійко, я так гадаю, коли вам цікаво знати мою думку: що менше про неї говорити, то краще.

Того ж вечора пані Спарсіт, спакувавшись у дорогу, відпочивала в своїй кімнаті біля вікна й стежила, як Луїза спускається її уявними сходами.

Вона сиділа у садку, в альтанці, і про щось тихенько розмовляла з паном Гартгаусом. Він стояв, нахилившись до неї так близько, що майже торкався обличчям її кучерів. "А то і не майже", — сказала до себе пані Спарсіт, напружуючи до краю яструбиний свій зір. До них було задалеко, і вона не могла розчути ні слова з їхньої розмови, ані навіть тихих їхніх голосів, а тільки з виразів їхніх облич бачила, що воли розмовляють. А розмова їхня була така:

— Ви пам'ятаєте цього чоловіка, пане Гартгаусе?

— Дуже добре пам'ятаю.

— І обличчя його, й поведження, і що він казав?

— Дуже добре. І мушу признатися, що він видався мені страшенно нудним суб'єктом. Просто виморив мене, поки розводив свої теревені. Звісно, вміє удавати з себе такого, знаєте, чесного плохуту й на жалібній струні грати, але, запевняю вас, я думав, його слухаючи: "Перебираєш міру, друзяко!"

— А мені дуже важко було повірити, що він погана людина.

— Моя любя Луїзо... як вас Том називає (ніколи Том її так не називав), ви знаєте щось добре про нього?

— Ні, звичайно.

— А про когось іншого з цих людей?

— Звідки ж, коли я взагалі про них нічого не знаю? — відмовила вона, вертаючись до тону, якого він давненько вже не чув від неї.

— Тоді, любя моя Луїзо, дозвольте розповісти вам про них вашому найщирішому другові, бо він таки дещо знає про деякі різновиди своїх знаменитих ближніх — я таки ладен вірити, що вони знамениті люди, попри такі дріб'язкові вади, як, скажімо, трохи задовгі руки, що гребуть завжди до себе. Цей чолов'яга багато набалакав. Що ж, балакають усі люди. Він проповідує моральність. Що ж, моральність проповідують усі дури світі, де не глянь, від парламенту й до виправного дому, скрізь самі проповідники моральності, хіба тільки серед нас їх нема, і лише завдяки цьому нашу партію ще й можна терпіти. Ви ж самі чули і бачили все спочатку. Прийшов сюди один із тих людей, що завжди ходять ніби вкачані в пух, і мій вельмишановний приятель пан Горлодербі, маючи, як нам відомо, не дуже лагідну вдачу й досить, так би мовити, важку руку, повівся з ним вельми суворо. Той чоловік образився, озлився, вийшов звідси сердитий, спіткав не знати вже кого, той запропонував йому разом пограбувати банк, він погодився, поклав дешицу в свою кишеню, де не було доти нічого, і разом зігнав оскому. Далєбі, він був би не

звичайною людиною, а просто надзвичайною, якби не скористався з такої нагоди. А може, він сам і придумав усе це діло, коли йому стало клею в голові.

— Я чогось і сама собі здаюся погана, — відмовила Луїза, посидівши хвильку в задумі, — через те, що так радо з вами погоджуюсь і відчуваю таку полегкість від того, що ви сказали.

— Я казав тільки те, що мені підказує логіка, і більше нічого. Я вже не раз за це розмовляв з моїм другом Томом — у нас з ним, звичайно, як і давніше, якнайщиріші взаємини, — то ми обидва держимось однакової думки. Може, прогуляємось трохи?

Луїза підвелась, і вони звільна пішли садком, де вже згусав вечірній присмерк. Ступаючи попідруч з Гартгаусом, вона й гадки не мала, що спускається сходами пані Спарсіт усе нижче, й нижче, й нижче.

День і ніч стерегла пані Спарсіт свої сходи. Коли Луїза спуститься аж донизу й прірва поглине її, нехай і вони падають слідом за нею, але доти вони мають стояти, міцні й несхитні, в пані Спарсіт перед очима. А на них — Луїза, весь час на них. І весь час сходить нижче, й нижче, й нижче!

Пані Спарсіт щоразу відзначала, як Джеймс Гартгаус приїздить та від'їздить, і прислухалась до всього, що про нього казано, і бачила всі відміни в тому обличчі, що й він вивчав, і прикмічала тонко, як і він, коли те обличчя хмурніє, а коли яснішає; не змружуючи своїх чорних очей, без прослідку жалю, без прослідку згризоти, пильно й жадібно стежила вона, як та самотня постать, не зупинена нічиєю дружньою рукою, наближається й наближається до провалля перед цими новітніми Сходами Велетнів.<sup>74</sup>

Хоч як пані Спарсіт шанувала пана Горлодербі (на протилежність його портретові), вона не мала ані найменшого наміру перепинити те сходження. Хтиво й воднораз терпляче дожидалась вона його кінця,

падіння у прірву, що для неї мало стати щедрими жнивами достиглих надій. Зачаївшись у чеканні, вона не відривала невсипущих очей від сходів і лише зрідка зловісно насварилась правою рукавичкою (з кулаком усередині) на постать, що спускалася ними.

## Розділ XI. НИЖЧЕ Й НИЖЧЕ

А постать та простувала сходами неухильно, невпинно, все вниз до чорної прірви, як камінь, кинутий у глибоке море, простує до дна.

Пан Товкматч, одержавши звістку про дружинину смерть, приїхав з Лондона й діловито поховав її. А тоді сквапно подався назад на національний смітник і знов заходився пересіювати свою купу сміття, відбираючи потрібний йому мотлох, а пилюкою засипаючи очі іншим людям, що шукали мотлоху, потрібного їм, — одно слово, повернувся до своїх парламентських обов'язків.

А пані Спарсіт тим часом невтомно чатувала. Цілий тиждень віддалена від своїх сходів на довжину залізниці, що вела до садиби з Кокстауна, вона все ж прихитрялася стежити за Луїзою, мов кішка за мишею, через чоловіка, через брата, через Джеймса Гартгауса, через написи на конвертах та пакунках, через усе живе й неживе, що будь-коли наближалося до її сходів. "Твоя нога вже на останньому східці, голубонько, — казала пані Спарсіт, звертаючись до самотньої постаті й погрожуючи їй рукавичкою, — і всі твої хитрощі мені очей не відведуть!"

Та чи були то хитрощі чи природність, чи питома Луїзіна натура, чи прищеплена їй обставинами, але дивовижна її стриманість збивала з пантелику (хоча й піджигувала ще дужче) навіть таку мудру жінку, як пані Спарсіт. Траплялися хвилини, коли й сам пан Гартгаус не був за себе певен. Траплялися хвилини, коли й він нічого не міг прочитати на обличчі, яке так довго вивчав, і коли ця самотня молода жінка видавалась йому непроникніша, ніж будь-яка цариця салонів, оточена роєм вірних лицарів.

Так минав час, аж поки панові Горлодербі довелося в якихось справах від'їхати з дому на три чи чотири дні. Була саме п'ятниця, коли він сказав про те в банку пані Спарсіт і додав:

— Але ви, добродійко, не зважайте, їдьте завтра до нас. Їдьте, як звичайно, так немовби й я був удома. Хіба вам не однаково?

— Я вас прошу, пане добродію, не кажіть так! — відмовила пані Спарсіт докірливо. — Ви ж добре знаєте, що мені зовсім не однаково, будете ви вдома чи вас не буде!

— Ну що ж, пані добродійко, доведеться вам якось перебутися й без мене, — мовив пан Горлодербі самовдоволено.

— Пане Горлодербі, — відповіла пані Спарсіт, — ваша воля для мене закон, а то я, може б, і завагалася, чи послухатись ласкавого вашого наказу, не будши певна, що панні Товкматч буде так само приємно гостити мене, як і вашій щедрій душі. Але не треба більше ні слова, пане добродію. Коли ви мене запрошуєте, я поїду.

— Сподіваюся, добродійко, що як я запрошую вас до своєї господи, — вирячивши очі, сказав Горлодербі, — то інших запрошень вам не треба.

— Ні, ні, пане добродію, — запевнила пані Спарсіт, — певне, що не треба. Не кажіть більше нічого. Як хочеться мені, пане добродію, бачити вас знову веселого!

— Про що це ви, добродійко? — визвірився нараз Горлодербі.

— Пане добродію, не бачу я в вас давньої жвавості, — відповіла пані Спарсіт, — і мені дуже сумно від того. Буйніший будьте, пане добродію!

Пана Горлодербі так збентежило те важко здійсненне прохання, підсилене ще й співчутливим поглядом, що він тільки пришелепувато

почухав потилицю, зате потім цілий ранок зганяв оскому в банку на дрібніших своїх підлеглих та клієнтах.

— Бітцере! — сказала пані Спарсіт того ж дня надвечір, коли її принципал уже від'їхав і банк зачинялося, — передайте мій уклін паничеві Томасові та спитайте, чи не схоче він зайти до мене спожити котлетку з горіховою підливою і склянку ост-індського елю.

Панич Томас такі запросини завжди приймав радо, а тому, переказавши Бітцером свою ласкаву згоду, не забарився й сам.

— Пане Томасе, — мовила пані Спарсіт, — оце мені подали простий мій обід, то я подумала: може, й ви не погребуєте?

— Дякую, пані Спарсіт, — відповіло щеня й похмуро взялось до їжі.

— А як ся має пан Гартгаус, пане Томе? — поцікавилась пані Спарсіт.

— А що йому? Добре, — відмовив Том.

— А ви не знаєте, де він тепер? — запитала пані Спарсіт невимушено, спершу подумки пославши щеня до дідька в зуби за те, що воно таке небалакуче.

— Поїхав полювати до Йоркшіру, — відповів Том. — Учора прислав Лу кошик дичини — трохи не з фуру завбільшки.

— О, за такого джентльмена можна закладатися, що з нього добрий стрілець! — сказала пані Спарсіт солоденько.

— Знаменитий, — буркнув Том.

Він давно вже звик понурювати перед усіма очі, але останнім часом ця риса в ньому так посилилась, що він нікому не міг дивитись в обличчя й три секунди вряд. Тому пані Спарсіт могла б скільки завгодно стежити за його виразом, аби тільки захотіла.

— Я почуваю велику симпатію до pana Гартгауса, — сказала вона. — А втім, не тільки я. Ви не знаєте, чи скоро ми його побачимо знову, пане Томе?

— Та я, мабуть, побачу його не пізніш як завтра, — відповіло щеня.

— Чудово! — вигукнула зраділо пані Спарсіт.

— Ми з ним домовилися, що я стріну його ввечері на вокзалі, — сказав Том, — а тоді, мабуть, разом пообідаємо. До маєтку цими днями він не поїде, йому треба кудись інде. Принаймні так він казав, але я не здивуюсь, як він зостанеться тут до понеділка та зазирне й туди.

— О, ви мені щось нагадали! — захопилась пані Спарсіт. — Ви не забудете дещо переказати вашій сестрі, пане Томе, як я вас попрошу?

— Та спробую не забути, — неохоче відмовило щеня, — якщо тільки не дуже довге.

— Та я просто хотіла передати їй низенький уклін, — сказала пані Спарсіт, — і попередити, що цієї неділі, мабуть, не набридатиму їй своїм товариством, бо ще мої нерви трохи мене турбують, тож, мабуть, краще мені, бідній, побути на самоті.

— О, коли це й усе, — відповів Том, — то не велика біда, як і забуду, бо Лу сама навряд чи й згадає за вас, поки не побачить!

Віддячивши за частування таким гречним компліментом, він знов понуро замовк і вже мовчав, поки не допив до дна ост-індського елю. А тоді сказав: "Ну, пані Спарсіт, мені вже час!" — і подався геть.

Другого дня, в суботу, пані Спарсіт цілий день просиділа біля вікна, стежачи, як заходять до банку та виходять клієнти, як поспішають вулицею поштарі, як котяться туди й сюди екіпажі, сновигають пішоходці, і обмірковуючи багато дечого, але передовсім не спускаючи з думки своїх сходів. А надвечір вона надягла капелюшка, вгорнулась у шаль, тихенько вийшла й подалась на вокзал. Там вона довгенько дожидала потяга, що ним мав прибути з Йоркшіру<sup>75</sup> один пасажир, одначе, мавши на те свої причини, не дуже виставлялась людям на очі, а воліла зорити з-за грубої колони, або з-за рогу, або з вікна дамської чекальні..

Том також був уже на вокзалі й тинявся там, поки прибув сподіваний потяг. Але він не привіз пана Гартгауса. Том дочекався, поки розсотався натовп і скінчилася штовханина, тоді підійшов до вивішеного залізничного розкладу, далі почав розпитувати носіїв. А потім спокволу поплентався на вулицю, де зупинився, поглянув у один бік, у другий, скинув капелюха, знову надяг його, позіхнув, потягся, — одно слово, виявляв усі ознаки смертельної нудьги, такої природної в тому, хто має цілу годину й сорок хвилин дожидати дальшого потяга.

"Це все навмисне придумано, щоб він не заважав, — сказала собі пані Спарсіт, відступаючи від запорошеного вокзального вікна, звідки вона стежила за Томом наостанці, — Гартгаус тепер у його сестриці!"

То був натхненний здогад, і вона прожогом кинулась його використовувати. Вокзал, звідки їхати до маєтку, був на другому кінці міста, часу обмаль, дорога туди нелегка, але вона так хутко підхопила візника, що допіру висадив пасажир, вскочила в повіз, вискочила з нього, тицьнула касирові гроші, вхопила квитка, пірнула в вагон і помчала мостами через суворий край покинутих і нових вугільних шахт, неначе її підхопив і поніс у хмарі якийсь могутній вихор.

І цілу дорогу, ніби нерухомо, але не відстаючи від потяга, перед чорним духовним оком пані Спарсіт стояло — так само виразно, як чорні її тілесні очі бачили телеграфні дроти, що розкреслювали вечірнє небо на велетенську смугу нотного паперу, — одне видиво: сходи, а на них самотня постать. Уже зовсім унизу. Над самим краєм прірви.

Хмарний вересневий вечір, уже темніючи, стежив з-під обважнілих своїх повік, як пані Спарсіт вимкнулася з вагона, дерев'яними східцями збігла від невеличкого станційного будиночка на брукований шлях, перебігла його і, ступивши на путівець, сховалась за буйною зеленню живоплотів. Дві-три пізні пташки, що сонно цвірінькали в гніздах, кажан, що важко літав туди й сюди над головою в неї, та клубки пилуки з-під її ніг на м'якій, мов килим, дорозі, — більше нічого не чула й не бачила пані Спарсіт, аж поки тихенько причинила за собою хвіртку.

Скрадаючись поза кущами, вона дійшла до будинку і обійшла його навколо, зазираючи крізь листя в долішні вікна. Майже всі вони стояли повідчиняні, як звичайно в таку теплу годину, але ніде не світилось і скрізь було тихо. Вона обійшла садок — і там нікого. Тоді згадала за гай і покралась туди, не зважаючи ні на високе зілля, ні на колючки, ні на хробаків, слимаків і гусінь чи ще яке повзуче живло. Виславши наперед себе пильні чорні очі та дзьобуватого носа, пані Спарсіт обережно пропихалась між густими кущами в такому невтримному пориванні до своєї мети, що, мабуть, не злякалася б, хоч би навіть у гаю було повно гадюк.

Чш-ш-ш!..

Дрібні пташки могли б, заворожені, повипадати зі своїх гніздечок, так загорілись очі в пані Спарсіт, коли вона зупинилася й прислухалась.

Десь зовсім поблизу чутно тихі голоси. Його голос і її. Отже, Тома він справді навмисне так піддував, щоб той не заважав! Онде вони обоє, біля зрубаного дерева.

Низенько прихилившись у високій росяній траві, пані Спарсіт підбралась ближче й сховалася за грубим стовбуром, як Робінзон Крузо під час своєї виправи проти дикунів, так близько, що одним стрибком, і то не дуже великим, могла б досягти їх. Видно, він приїхав сюди потай і в домі не показувався. Приїхав, певно, верхи, навпростець ланами, бо кінь його стояв на луці, прив'язаний до огорожі, за кілька ступенів від них.

— Кохана моя, — казав він, — а що ж я мав робити? Знаючи, що ви тут сама, як же я міг би не приїхати?

"Еге ж, нахилий, нахилий голову, коли думаєш, що так тобі личить, бо я не знаю, що вони в тобі бачать такого, коли ти її підводиш! — подумала пані Спарсіт. — А от чи втямки тобі, кохана моя, чиї очі тебе пильнують?"

Луїза справді сиділа, низько нахиливши голову. Вона просила, вимагала, наказувала, щоб Гартгаус їхав собі геть, але ні разу не глянула на нього й не підвела голови. І водночас добрій жінці, що причаїлась у засідці, аж дивно здалося, що вона зовні така спокійна, як і завжди. Сидить, склавши руки на колінах, наче статуя, і навіть говорить зовсім не квапливо.

— Моя люба, — сказав Гартгаус, і пані Спарсіт у захваті побачила, як він обійняв Луїзу однією рукою, — невже ви не дозволите, щоб я хоч трохи побув біля вас?

— Не тут.

— А де ж, Луїзо?

— Не тут.

— Але ж у нас так мало часу, і так багато треба сказати, і я приїхав так здалеку, і взагалі такий вам відданий і так за вами навісню! Ще, мабуть, у світі не бувало раба такого вірного і владарки такої

безжальної! Прагнути вашого привіту, що як сонце зігрівало мені життя, а знайти таку крижану зустріч — таж від цього серце може розірватись!

— Чи вам іще казати, що тут я не можу бути з вами?

— Але я хочу з вами побути, люба моя Луїзо! Де ми зустрінемося?

Раптом обоє злякано стрепенулися. Здригнулася винувато й підслухачка, подумавши, що за деревами ховається ще хтось. Але то тільки дощ зашелестів, зразу рясний і краплистий.

— Може, під'їхати за кілька хвилин до будинку, вдаючи, ніби я певен, що хазяїн удома й буде радісний мене прийняти?

— Ні!

— Вашим жорстоким наказам я не можу не коритись. Але я, мабуть, найнещасливіший у світі чоловік. Аж досі лишався байдужий до всіх жінок і врешті впав до ніг найвродливішій, найзбагливішій і найсуворішій! Кохана моя Луїзо, я не можу ні сам піти, ані вас відпустити, поки ви не власкавитесь.

Пані Спарсіт бачила, як він обіймає Луїзу, не пускаючи її підвестись, і чула, жадібно дослухаючись до кожного слова, як він каже, що палко її кохає, що радий буде задля неї поставити на кін усе, що має на світі. Все те, за що він змагався останнім часом, тепер, поруч неї, нічого не варте для нього, і успіх, уже ледь-ледь не досягнений, він ладен відкинути геть, бо то все сміття проти неї. Він на все готовий — чи провадити свою справу, аби лиш бути біля неї, чи покинути, коли та справа розлучатиме його з нею, чи втекти разом, коли вона згодна, чи любитись потай, коли вона так вирішить, чи ще на що, на будь-яку долю, — все йому однаково, аби лиш вона була вірна йому — тому, хто серцем відчув, яка вона самотня, у кому вона з першої зустрічі збудила такий інтерес, таке захоплення, на які він навіть не вважав себе здатним, кому вона

довірилась так щиро, тому, хто такий відданий їй і так її божествить. Усе це і ще багато дечого, і його квапні умовляння, і квапні її відповіді вбирала в свою голову пані Спарсіт, але й чимраз шпаркіше лопотіння рясного дощу по листі, і буря, і грім, і власна її буйна зловтіха, і страх, що її викриють, так приглушили й змішали все почуте, що коли Гартгаус нарешті переліз через огорожу й пішов, ведучи коня на повіді, вона так і не тямила до ладу, де саме й коли саме домовились вони зустрітись: тямила тільки, що цієї ночі.

Але ж пішло тільки одне з них, друге залишилося там позаду, в темряві, і коли вона його вистежить, то все буде гаразд. "Еге, кохана моя, — подумала пані Спарсіт, — якби ти знала, як добре тебе стережуть!"

Вона бачила, як Луїза виходить з гаю, простує до будинку, зникає в дверях. Що ж робити далі? Дощ уже лив як з-під ринви. Білі панчохи пані Спарсіт забарвились у різні кольори, переважно в зелений; у черевиках у неї було повно колючок, на вбранні скрізь гойдалися гусениці в саморобних гамаках, з капелюшка й з римського носа дзюріли дощові струмочки. Ото в такому вигляді стояла пані Спарсіт серед гущави, розважаючи, що робити далі.

О, Луїза вийшла з будинку! Похапцем накинула плаща, вгорнулась у шаль — і йде нишком з дому. Вона вирішила втікати з Гартгаусом! Вона падає з останньої сходини, і прірва поглина її!

Не зважаючи на дощ, швиденько, рішучою ходою звернула вона на стежку поряд з під'їзною алеєю. Пані Спарсіт, ховаючись у сутіні під деревами, пішла за нею назирці зовсім близько, бо дуже легко було в густому присмерку згубити з ока постать, що швидко йшла попереду.

Коли Луїза спинилася, щоб тихенько зачинити за собою хвіртку, зупинилася й пані Спарсіт. Коли вона рушила далі, рушила й пані Спарсіт. Луїза йшла тією самою дорогою, якою добувалась сюди пані Спарсіт, —

путівцем у густій зелені, тоді через брукований шлях, тоді дерев'яними східцями нагору до станційки. Пані Спарсіт знала, що незабаром має проходити потяг на Кокстаун; отже, вирішила вона, Луїза поки що прямує туди.

Промокла, задрипана, пані Спарсіт могла б і не дуже силкуватися змінити свій вигляд, та все ж, сховавшись від вітру за станційним муром, склала по-інакшому шаль і запнулася нею поверх капелюшка. Потім, не боячись уже, що її впізнають, вона теж піднялася східцями в станційку і купила у віконечку касирової будки квитка. Луїза сиділа, чекаючи потяга, в одному куті піддашшя. Пані Спарсіт сіла в другому. Обидві слухали, як гуркоче грім, як плюскоче вода, стікаючи з даху, як тарабанить дощ по поруччі мосту. Два-три станційні ліхтарі загасило зливою й вітром, і тим виразніше бачили обидві, як зміяться й мигочуть блискавки, відбиваючись на залізних рейках.

Ось станційку пройняло тремтіння, чимраз дужче й дужче, мов напад тяжкої пропасниці, звістуючи прибуття потяга. Вогонь, пара, дим, червоне око ліхтаря; сичання, брязкіт, дзвін, пронизливий свисток. Луїза вскочила в один вагон, пані Спарсіт у другий — і ось уже маленька станційка лишилась позаду темною цяточкою серед бурі.

Хоч від холоду й мокречі пані Спарсіт аж зубами цокотіла, проте вона нетямилася з радощів. Самотню постать на сходах поглинула прірва, і їй здавалось, наче вона йде у проводі за домовиною. То як же не радіти їй, що так ревно силкувалася наблизити цей похорон? "Вона приїде до міста багато раніше за нього, хоч би як він гнав коня, — подумала пані Спарсіт. — Де ж вона його дождатиме? І куди вони поїдуть потім? Та дарма, побачимо!"

Коли потяг зупинився в Кокстауні, там діялася страшенна сум'яття, спричинена буйною зливою. Позатоплювало, порозбурювало всі водозбіги, риштаки, канави, і вулиці залила вода.

Щойно вийшовши з вагона, пані Спарсіт відразу спрямувала неспокійний погляд туди, де стояли візники, що їх хапали наввипередки. "Сяде в повіз і від'їде, поки я встигну найняти собі другого, щоб їхати назирці, — думала вона. — Ні, будь-що, хоч би й під колеса попала, я мушу побачити номер і почути, яку адресу вона скаже візникові".

Однак пані Спарсіт не вгадала. Луїза не наймала візника і була вже далеко. Чорні очі повернулись до вагона, де вона їхала, але трошечки запізно. Пані Спарсіт чекала кілька хвилин, та двері вагона не відчинялись. Вона пройшла понад вагоном туди-сюди; нічого крізь вікна не побачивши, зазирнула всередину — він був порожній. Що мала діяти пані Спарсіт? Вона промочла до рубця, в черевиках їй хлюпало й чвакало, класичні її риси віспою всіяли дощові краплі, капелюшок нагадував перестиглу фігу, вбрання було до решти зіпсовано, на мокрій високородній спині повідбивались геть усі гудзики, поворозочки й гаплички, і всю її зверху вкривала брудна пазелень, як ото цвіль на старому паркані десь у глухому завулку, — і що лишалось діяти сердешній? Тільки залитись пекучими слізьми й мовити гірко: "Прогавила!"

## Розділ XII. НАД ПРИРВОЮ

Національні сміттярі, побавивши один одного безліччю галасливих сутичок, роз'їхались на час, а тому пан Товкматч був удома, на вакаціях.

Він сидів у своїй кімнаті з убійчо точним годинником і писав, щось доводячи — найскорше те, що з доброго самарянина був поганий економіст або що.<sup>76</sup> Шум дощу не дуже заважав йому, та все ж трохи привертав його увагу, бо вряди-годи він підводив голову, неначе хотів вичитати свавільній стихії. Коли грім грякав аж надто гучно, він поглядав у вікно, в бік Кокстауна — чи не вдарила блискавка в котрий-небудь з високих коминів.

Гуркіт грому стихав удалині й дощ лив ливцем, коли нараз двері до кабінету відчинилися. Пан Товкматч виглянув із-за лампи, що стояла в нього на столі, і зчудовано вздрів свою старшу дочку.

— Луїзо!

— Тату, мені треба з вами поговорити.

— Що сталося?! На що ти схожа! Господи, невже це ти прийшла пішки в таку бурю? — вигукнув пан Товкматч, дивуючись чимраз дужче.

Луїза провела руками по своїй одежі, мовби лиш тепер завважила, яка вона мокра.

— Так...

Тоді зсунула каптурчика з голови і, скинувши плаща з пліч прямо додолу, стала перед батьком і втупила в нього очі, бліда, розпатлана, з таким викликом і таким розпачем у погляді, що він аж злякався.

— Що це означає? Луїзо, на бога, скажи ж, що сталося!

Вона впала на стілець перед ним і поклала холодну руку йому на плече.

— Тату, ви мене виховували від самої колиски.

— Так, Луїзо...

— Я проклинаю ту годину, коли народилася для такої долі.

Батько дивився на неї, пойнятий жахом, не ймучи віри, і тільки перепитував безтямно:

— Проклинаєш? Проклинаєш ту годину?

— Як ви могли дати мені життя й відібрати в мене всі ті неоціненні речі, що без них воно — тільки свідомо мертвота? Де скарби моєї душі? Де тепло мого серця? Що ви зробили, тату, о, що ви зробили з тим садом, що мав колись розквітнути в оцій страшній пустелі?

І вона вдарила себе обома руками в груди.

— Якби він тут коли-небудь цвів, то й самий попіл його врятував би мене від порожнечі, в яку запада все моє життя. Я, тату, не хотіла так із вами говорити, але чи пам'ятаєте ви нашу останню розмову в цій кімнаті?

Ті слова були такі несподівані для нього, що він, приголомшений, насилу вимовив:

— Пам'ятаю, Луїзо...

— Те, що оце вирвалось мені з уст, могло вирватися з них і тоді, якби ви були хоч трохи допомогли мені. Я вам не дорікаю, тату. Ви й у собі самому не дбали за те, що знехтували в мені. Та якби ви того не зробили колись давно або якби зовсім за мене не дбали, наскільки краща й щасливіша була б я тепер!

За все піклування почути від дочки такі слова! Пан Товкматч схилився головою на руку й застогнав голосно.

— Тату, якби ви знали тоді, коли востаннє розмовляли тут зі мною, чого я сама боялась і що силкувалася збороти в собі, як я мусила з самого малку бороти кожне природне поривання мого серця; якби ви знали, що в моїх грудях дрімають почування, вподобання, слаботи, здатні вирости в силу, не приступні ніяким людським розрахункам, ніякій арифметиці, як не приступний для неї сам Творець, — чи віддали б ви мене й тоді чоловікові, якого я тепер ненавиджу?

— Ні, ні, бідна моя дитино, — відказав він.

— Чи рокували б ви мене, тату, на згубний холод, що знівечив, заморозив мені душу? Чи відняли б ви в мене нікого тим не збагативши, а тільки посіявши ще більшу пустку в цьому світі — все духовне, що було в мені, весну й літо моєї віри, моє утечище від усього поганого й нищого в житті, ту школу, де б я навчилася терплячіше, вибачливіше його сприймати і надіятись хоч у тісному своєму околі поліпшити його?

— Ні, ні! Ні, Луїзо!

— Отже ж, тату, якби я була сліпорода й рухалася по житті помацки, та зате, пізнаючи всі речі, які вони є, самим дотикам, могла давати хоч трохи волі своїй уяві, щоб їх собі домальовувати, то я була б у мільйон разів мудріша, щасливіша, добріша, вдоволеніша, чистіша й людяніша, ніж тепер, маючи очі. Слухайте ж, що я прийшла сказати вам.

Батько звівся, щоб її обняти. Вона теж підвелася й стала перед ним; рука її лежала на плечі в нього, очі впинались йому в обличчя.

— Отак я росла, тату, ні на мить не мавши чим угамувати голоду й спраги своєї душі, палко пориваючись до тих сфер, де не так неподільно панують правила, цифри та визначення, борючись із собою за кожну п'ядь свого шляху.

— Дитино моя, хіба ж я знав, що ти така нещасна!

— А я, тату, весь час це знала. І в цій боротьбі я весь час відштовхувала свого доброго янгола, робила з нього демона. Те, що я вивчала, влило в мене сумнів, невіру, зневагу й жаль до всього, чого я не вивчала, і єдина моя гірка втіха була в думці, що життя однаково скоро минеться, та й нема в ньому нічого такого, за що варто страждати і змагатись.

— В таких молодих літах! — ужахнувся батько.

— Еге ж, у таких молодих літах. Ось яка мертвота була у мене в серці — тепер я вам те показую, не боячись і не криючись, — коли ви запропонували мені чоловіка. Я погодилась. Я ніколи не вдавала ні перед ним, ні перед вами, ніби кохаю його. Я добре знала, і ви теж знали, тату, і він сам знав, що я його не кохаю. Мені було не зовсім байдуже лиш тому, що я мала надію прислужитися й догодити Томові. Я зопалу погналася за маною і лиш помалу зрозуміла, що то була мана. Але ж Томові я віддавала всі ті крихти любові, що жили ще в мені, — може, тому, що на собі добре знала, як треба його жаліти. Тепер, звісно, нічого вже не вернеш, але знайте це, щоб хоч надалі ви не так суворо ставились до його помилок.

Батько тримав її в обіймах, а вона поклала й другу руку йому на плече і, не відводячи погляду, говорила далі:

— А коли я навіки зв'язала себе з нелюбом, душа моя знов повстала проти цих пут на боротьбу ще запеклішу, ніж перше, бо вона живиться несхожістю наших натур, нашою невідповідністю, і тут мені, тату, не допоможуть ніякі загальні закони, поки вони не здатні навчити анатома, куди встромити ножа, щоб відкрити таємниці моєї душі.

— Луїзо! — мовив батько благально, бо він добре пам'ятав, що казав їй того разу в цій кімнаті.

— Я вам не дорікаю, тату, і не скаржусь. Я прийшла до вас задля іншого.

— Що я можу зробити, дитино моя? Вимагай, чого хочеш.

— Зараз скажу, чого я хочу. Тату, випадок поставив на моєму шляху нового знайомого. Таких людей я доти не бачила: бувалий, гречний, дотепний, не кривить душею, відверто зневажає все те, що я зневажала

потай і не без остраху. Він майже зразу дав мені наздогад, що розуміє мене й читає мої думки, хоч я й не знаю, яким побитом і наскільки. І я не могла вважати, що він чимсь гірший за мене. Мені здавалося, що в нас із ним дуже багато спільного. Я тільки дивувалась, як це могло бути, що він, байдужий до всього на світі, так зацікавився мною.

— Тобою, Луїзо

Батько був би мимоволі пустив її з обіймів, коли б не відчував, що сила вже покидає її, і не бачив гарячкового вогню в її широко розплющених, прикипілих до нього очах.

— Я не скажу вам, що дало йому право на мою довіру. Як він її здобув, це не має ваги. Але він її здобув, тату. Дуже скоро він уже знав про моє заміжжя все те, що тепер знаєте й ви.

Батько аж посірів на виду, і руки його стислися міцніше.

— До найгіршого я не дійшла, ганьби вам не наробила. Але як ви мене питаєте, чи я його кохала і чи я його кохаю, я вам, тату, відверто скажу: може, й так. Я сама не знаю.

Луїза раптом зняла руки з батькових пліч, схопилася за серце, і всі вже не стримувані почуття відбилися їй на обличчі і в поставі. Вона випросталась і останнім зусиллям примусила себе доказати те, що хотіла:

— Сьогодні ввечері, знаючи, що мого чоловіка нема вдома, він приїхав до мене і сказав, що кохає мене. Тепер він мене дожидає, я пообіцяла з ним зустрітися, бо ніяк інакше не могла його випроводити. Я сама не знаю, чи шкодую за тим, що сталося, не знаю, чи мені соромно, не знаю, чи принизила себе у власних очах. Одне тільки я знаю, що ваша філософія й ваша наука мене не врятують. Ви, тату, довели мене до цього. Тож знайдіть якісь інші засоби врятувати мене!

Відчувши, що вона ось-ось упаде, батько міцніше пригорнув її до себе, але вона закричала не своїм голосом: "Не держіть мене! Дайте мені впасти, бо я вмру!" Тоді він поклав її долі й побачив свою улюбленицю, свою гордість, вінець своєї системи виховання, простерту без тям в нього біля ніг.

Кінець другій книзі

Книга третя. ЗБИРАННЯ В ЖИТНИЦІ

Розділ I. ЩЕ ОДНО ПОТРІБНЕ

Луїза прокинулася з забуття, повільно розплющила очі й побачила себе в колишньому своєму ліжку, в знайомій кімнаті батьківського дому. Спершу їй здалося, ніби все, що сталося відтоді, як вона щоранку тут прокидалася, примарилось їй уві сні; та що виразніше розрізняли її очі знайому обставу, то виразніше зринали в її пам'яті й події останнього часу.

Голова в неї так боліла й здавалась така важка, що Луїзі несила було її підвести, очі їй щеміли, і вона почувалася зовсім кволою. Якесь чудне отупіння посіло її, і вона не зразу помітила в кімнаті свою меншу сестричку. Навіть як їхні погляди зустрілись і Джейн підійшла до ліжка та несміливо взяла сестру за безвладну руку, Луїза ще кілька хвилин помовчала й аж тоді спитала:

— Коли мене сюди перенесли?

— Учора ввечері, Луїзо.

— А хто мене переніс?

— Мабуть, Сесі.

— Чого ти так думаєш?

— Та я її тут застала вранці. Вона не прийшла мене збудити, як щодня, і я побігла її шукати. Заглянула до неї в кімнату — і там її вже не було. Я тоді почала шукати її по всьому домі, аж знайшла тут, біля тебе. Вона тобі мокрі рушники до голови прикладала. Покликати тата? Сесі просила, щоб я йому сказала, як ти прокинешся.

— Яке в тебе личко ясне, Джейн! — мовила Луїза, коли менша сестра ще трохи несміливо нахилилась і поцілувала її.

— Справді? Ой, я дуже рада, коли так. Це все, напевно, від Сесі.

Луїзина рука, що вже обвивала сестриччину шию, зразу впала на укривало.

— Ну що ж, поклич тата... — потім, ще на хвилюку затримавши сестру, вона додала: — Це ти так гарно прибрала кімнату, так затишно тут зробила?

— Ні, ні, Луїзо, тут уже так було, як я прийшла. Це все...

Луїза відвернулась до стіни, не дослухавши. Аж коли Джейн вийшла, вона знов повернулась обличчям до дверей і лежала так, поки вони відчинились і ввійшов батько.

Лице в нього було помарніле, стривожене, і рука його, звичайно така тверда, тремтіла в Луїзиній руці. Він сів край ліжка, спитав ласкаво, як вона почувається, тоді заговорив про те, що їй треба лежати зовсім спокійно після вчорашнього хвилювання та дороги під дощем. І говорив він глухим голосом, невпевнено, часом насилу добираючи слова; де й подівся його звичайний владний тон.

— Моя бідна Луїзо. Бідна моя доню...

Він зовсім розгубився й замовк на хвилю. Тоді спробував почати знову:

— Сердешна моя дитино!

Та й цього разу йому забракло слів, і він мусив почати ще раз:

— Годі виповісти словами, Луїзо, як приголомшило мене те, що впало, на мою голову вчора ввечері. Самий ґрунт, на якому я стояв, захитався піді мною. Єдина підпора мого життя, що здавалась, та й досі ще здається мені непорушна, мов скеля, за одну мить завалилася. І це відкриття зовсім мене ошелешило. Це я не на те кажу, щоб тебе розжалити, ні, але, далєбі, той удар, що впав на мене, був дуже тяжкий.

Та Луїза нічим не могла його втішити. Адже об ту скелю розбилось ціле її життя.

— Я не казатиму, Луїзо, що для нас обох, для твого спокою і для мого було б краще, коли б ти якимсь щасливим випадком відкрила мені очі раніше. Я розумію, що моя система, мабуть, не дуже заохочувала до такої відвертості. Я довів сам собі переваги моєї... системи і неухильно її здійснював, отож я мушу й відповідати за її невдалі наслідки. Я тільки прошу тебе повірити, дитино моя люба, що я завжди хотів самого лиш добра.

Він сказав те дуже поважно і, треба визнати, цілком щиро. Вимірюючи безодні глибини куцою, жалюгідною своєю міркою, силкуючись охопити всесвіт своїм заіржавілим, негнучким циркулем, він хотів зробити великі діла. Тупцяючись на коротенькій припоні, він витолочував квіти життя куди послідовніше, ніж усі його чотириногі сподвижники.

— Я вірю, що ви кажете правду, тату. Я знаю, що завжди була вашою улюбленицею. І знаю, що ви хотіли зробити мене щасливою. Я вам не дорікаю й ніколи не дорікатиму.

Він узяв її простягнену руку й затримав у своїй.

— Доню, я цілу ніч просидів за своїм столом, без кінця міркуючи про ту тяжку сцену, що сталася вчора між нами. І коли я думаю про твою справдешню вдачу, яку я знаю лиш кілька годин, та про те, що ти стільки років могла її від мене приховувати, коли думаю про те, яка нагальна причина змусила тебе відкрити її переді мною, то мушу дійти висновку, що не маю права звирятись на себе.

Він міг би ще додати: "А насамперед — коли я бачу тепер твоє обличчя". Може, він і справді сказав так подумки, лагідно відкидаючи рукою кучері, що впали їй на чоло. Той простий рух, цілком звичайний для будь-кого іншого, для нього був вельми дивний, і дочка сприйняла його так, ніби слова каяття.

— Одначе... — провадив пан Товкматч повільно й невпевнено, видимо крушачись своєю безпорадністю, — коли я не маю підстав звирятись на себе щодо минулого, то й тепер та в майбутньому мені не слід вірити в себе. І як сказати відверто, дочко, то я й не вірю. Наскільки я був певен себе ще вчора о цій порі, настільки ж я нині далекий від переконання, що я здатен справдити ту надію, яку ти на мене покладаєш, що я маю силу відгукнутись на те волення про поміч, з яким ти до мене прийшла, і що моє чуття — коли на хвилину припустити, ніби така властивість існує, — підкаже мені нехибно, як тобі допомогти й направити життя твоє, моя дитино.

Луїза знов відвернулась і закрилася ліктем, і він не міг бачити її обличчя. Вчорашня її нестями і розпач уже вляглись, але сльози полегкості не ринули їй з очей. А батько радий був би побачити, як вона

плаче, і це, може, найвиразніш показувало, яка велика відміна сталася в ньому від учора.

— Дехто гадає, — знову почав він так само невпевнено, — ніби є мудрість розуму і мудрість серця. Я з цим не погоджувався, але ж, як я вже сказав, тепер я не вірю сам собі. Я вважав, що досить самого розуму. Та чи можу я ще й сьогодні так твердити? Коли якраз ота друга мудрість і є те, що я знехтував, — те саме чуття, що його мені бракує, Луїзо...

В голосі його чути було великий сумнів, немов йому ще й тепер не хотілося цього визнати. Дочка не відповіла; вона лежала перед ним напіводягнена, майже така, як він бачив її минулого вечора долі в своєму кабінеті.

— Доню, — він знову доторкнувся рукою до її кучерів, — останнім часом я здебільшого не бував удома, і хоч виховання твоєї сестри провадилось за моєю... системою, — тепер він щоразу вимовляв те слово ніби через силу, — та все ж на ньому не могло не позначитися й товариство, в якому їй припало перебувати ще змалку. Я хочу тебе спитати, доню, бо сам я, признаюсь смиренно, не вмію цього збагнути: як ти гадаєш, це на краще?

— Тату, — відповіла Луїза, не повертаючи голови, — коли хтось розбудив у неї в душі струни, що мовчали в моїй, поки не забряжчали різко й незграйно, хай вона дякує небові за це і хай має за найбільше в світі щастя, що її доля не така, як моя.

— Ой, дитино моя, дитино моя, — зітхнув батько скрушно. — Як мені тяжко бачити тебе отакою! Що мені з того, що ти мені не дорікаєш, коли я сам собі так гірко дорікаю! — Він схилив голову й заговорив тихіше: — Луїзо, в мене є підозра, що в моєму домі, невидні для мене, помалу діялись великі зміни самою лише силою любові й вдячності, що те, чого не доконав і не міг dokonати розум, потиху довершило серце. Чи може так бути?

Луїза не відповіла.

— Мені не соромно в це повірити, Луїзо. Звідки в мені тепер візьметься гордість, коли я бачу тебе! Скажи, чи може так бути? Чи так воно, доню?

Він ще раз подивився на дочку, що лежала, мов безвладна, перед ним, і, не промовивши більше й слова, вийшов з кімнати. А небавом біля дверей почулася чиясь легка хода, і ось Луїза відчула, що над нею хтось стоїть.

Вона не підвела голови. Від того, що її бачать тепер у цій розпуці ті самі очі, чий мимовільно-співчутливий погляд так уразив її колись, у ній жерущим жаром затлівся глухий гнів. А будь-яка сила, замкнена в надто тісній клітці, стає руйнівна. Повітря, що освіжило б землю, і вода, що напоїла б її, і тепло, що її запліднило б, вирвавшись з неволі, пустошать її. Таке робилось і в Луїзиній душі ту хвилину: найкращі і найсильніші її почуття, так довго не маючи виходу, обернулись на саму затятість, що підбурювала її проти щирого друга.

Проте Луїзі було приємно, що на плече їй тихо лягла рука і що Сесі вірить, ніби вона справді заснула. Ласкавий дотик не сердив її. Нехай рука лежить на плечі, нехай.

І та рука немов відігрівала в Луїзі лагідніші думки, заспокоювала її. Від того спокою, від тієї теплої уваги душа її ніби трохи відтанула, і сльози нарешті пробилися їй на очі. Тоді до її щоки доторкнулась інша щока, і Луїза відчула, що вона теж мокра від сліз і що ті сльози — задля неї.

Коли Луїза вдала, ніби прокидається, звелася й сіла в ліжку, Сесі вже випросталась і тихо стояла поряд.

— Я вас не збудила? Я прийшла спитати: може, мені посидіти з вами?

— Чого б це ти зі мною сиділа? А Джейн? Вона без тебе нудитиметься. Ти ж для неї все на світі.

— Невже? — відказала Сесі, похитавши головою. — Я б хотіла чимсь бути й для вас, коли ваша ласка.

— Чим же це? — спитала Луїза майже суворо.

— А тим, чого ви найбільше потребуєте. Коли в мене щось вийде, звісно. В кожному разі, я б рада спробувати, скільки зумію. І хоч би воно в мене не дуже й виходило, пробувати мені ніколи не обридне. Хочете?

— Це тебе тато послав до мене?

— Ні, що ви! — відповіла Сесі. — Він тільки сказав, що тепер мені вже можна до вас зайти, але вранці він мені звелів вийти звідси... ну, не звелів, а... — Сесі зам'ялась і змовкла.

— А що? — впоминалась Луїза, допитливо дивлячись на неї.

— Я сама подумала, що мені ліпше вийти, бо я ж не знала, чи вам буде любо мене побачити.

— Невже я тебе завжди так дуже не любила?

— Та гадаю, що ні, бо я вас завжди любила й завжди хотіла, щоб ви те знали. Ви тільки трохи схолоділи до мене, як уже мали відійти звідси. Та я й не дивувалась. Адже ви така розумна, а я така дурна, і взагалі так воно мусило бути, бо ж на вас чекало зовсім інше товариство... І я не мала на що нарікати й не вразилася нітрохи, — додала вона соромливо й покvapно, і щоки їй почервоніли.

Луїза зрозуміла, що Сесі каже неправду, її жаліючи, і серце їй болісно стислося.

— То хочете, я спробую? — сказала Сесі й уже зважилась простягти руку, аби її обняти, бачивши, що Луїза мимоволі нахилилась до неї.

Луїза, знявши ту руку з свого плеча, та все ж не пускаючи її, відповіла:

— Стривай, Сесі. А ти знаєш, що я за людина? Я така горда, така запекла, така зневірена та розгублена, така зла і несправедлива до всіх на світі й до самої себе, що в усьому бачу тільки вороже, чорне, лихе. Це тебе не відстрашує?

— Ні, ні!

— Я така нещасна, і все те, що мало б мене зробити щасливою, так занедбано, що якби я досі зовсім не мала розуму й не була така вчена, як ти мене вважаєш, а мусила допіру спізнавати найпростіші істини, то й тоді б я не потребувала прикріше чиеїсь помочі, щоб віднайти спокій, утіху, повагу до себе і все те добре, чого мене зовсім позбавлено. Це тебе не відстрашує?

— Ні!

Та щира й відважна любов, та несхитна відданість, що переповнювали серце колись покинутої дівчини, яким світлом осяяли темряву Луїзиної душі.

Вона знов поклала Сесину руку собі на шию, і дала обняти себе обіруч, і впала перед нею навколішки, і, горнучись палко до неї, звела на клоунову дочку майже побожний погляд.

— О, пробач мене! Пожаль мені! Поможи мені! Зглянься на мою тяжку скруту і дай мені прихилити голову до щирого й вірного серця!

— Воно з вами, моя рідна! — вигукнула Сесі. — Завжди з вами!

## Розділ II. ПРИКРО І СМІШНО

Пан Джеймс Гартгаус перебув цілу ніч і цілий день у такій нетерплячці, що Вищий Світ, навіть з найліпшим моноклем у оці, протягом тієї навісної доби навряд чи зміг би впізнати в ньому Джіма, рідного брата високошановного парламентського дотепника. Він справді хвилювався. Він кілька разів збивавсь у мові на запальний, майже вульгарний тон. Він виходив, вертався, знов виходив, сам не знаючи, чого й куди. Він ганяв верхи, мов який розбишака. Одно слово, йому було так страшенно нудно, що він геть забув дотримувати приписів моди, як слід нудитися.

Вдух домчавши крізь бурю й дощ до Кокстауна, він не лягав спати цілу ніч, раз у раз шарпав за шнурок дзвоника, нападався на швейцара, буцім той зловмисне приховує листи чи повідомлення, що неодмінно мали надійти для нього, і вимагав негайно їх віддати. Та почало вже розвиднятись, і ранок настав, і день настав, а ні звістки, ні листа не надійшло. Тоді він подався знову до маєтку. Там йому сказано, що пан Горлодербі ще не повернувся, а пані Горлодербі в місті — поїхала несподівано вчора ввечері. Ніхто навіть не знав, де вона поділась, поки не привезено вранці цидулки, щоб її ближчим часом не чекали.

Що ж йому лишалось, як не вертатись за нею до Кокстауна? Там він зайшов до банкірової міської оселі. Пані Горлодербі не було й там. Він до банку — пана Горлодербі нема, і пані Спарсіт теж кудись поїхала. Пані Спарсіт? Цікаво, кому це так нараз могло забажатися товариства тієї старої зміюки?

— А звідки ж я знаю, — відказав Том, що мав свої підстави турбуватись тим раптовим від'їздом. — Кудись подалася сьогодні вдосвіта. В неї ж завжди якісь таємниці. Як я її ненавиджу! І отого нашого білявого кур'єра теж: одно кліпає та пасе тебе очима!

— А де ви були вчора ввечері, Томе?

— Де я був учора ввечері? — вигукнув молодий Товкматч. — Ще й питаєте! Я ж вас дожидався, пане Гартгаусе, поки не линув дощ такий, як я ще зроду не бачив. Де я був? От ви де були, цікаво!

— Та я не міг приїхати, загаявся.

— Загаялися! — буркнув Том. — А я не загаявся? Я так загаявся, вас виглядаючи, що прогавив усі поїзди, крім поштового. Ото була б утіха їхати поштовим у таку негоду, а тоді ще брѳохати до садиби по калюжах. Довелось zostатися ночувати в місті.

— А де?

— Де? Та в своєму ж власному ліжку, в Горлодербі, де ж іще!

— А сестри ви не бачили?

— Як же я в дідька міг бачити сестру, — вирячився на нього Том, — коли вона за п'ятнадцять миль звідси?

Подумки вилаявши молодика, що йому він був таким щирим другом, за ці негречні відповіді, пан Гартгаус майже без церемоній урвав розмову і, повернувшись до готелю, всоте поринув у здогади: що може все це означати? Але додумався лише до одного: чи то вона в місті, чи не в місті, чи то він занадто поквапився з нею, передчасно повіривши, що вже її розгадав, чи то вона злякалася, чи, може, їх викрито, чи сталась яка помилка або невдача, поки що нез'ясовна, — він мусить дочекатись того,

що йому судилося. Отже, готель, де він, як усі знали, мешкав завжди, коли йому доводилось бувати в цьому царстві чорноти, буде для нього за приколень. Що ж до решти — що буде, те й буде.

"А тому, — розважив пан Гартгаус, — чи діждусь я виклику на дуель, чи любовного побачення, чи покаєнних докорів, чи просто двобою навкулачки, без будь-яких правил, з моїм приятелем Горлодербі — а це за нинішніх обставин так само ймовірно, — треба поки що пообідати. Бо Горлодербі важчий за мене, і як між нами має статися щось у чисто англійському дусі, то краще мені бути в добрій бойовій формі".

Отож він, розлігшись недбало на канапі, подзвонив і замовив "обід на шосту годину, та щоб з біфштексом", а далі вже силкувався перебути час до обіду, як лишень умів веселіше. Правда, дуже веселого нічого не виходило, бо невідомість не давала йому спокою, а що година по годині не приносили ніяких звісток, то неспокій його зростав, як складні відсотки.

Все ж він кріпився, скільки те до снаги людині, й розважався, придумуючи різні способи підготуватися до можливого двобою. "Непогано було б, — позіхаючи, думав він, — дати коридорному п'ять шилінгів та поваляти його". А ще за хвилину: "Або ж найняти погодинно якого-небудь хлопака так фунтів на двісті вагою". Але ті жарти, сказати правду, не дуже йому помагали: час тягся як на волах, і пан Гартгаус просто нудив світом.

Ще й до обіду йому було несила втриматись, щоб не ходити зигзагами по візерунках килима, і не виглядати у вікно, і не прислухатись біля дверей, чи не йде хто, часом аж паленіючи, коли за дверима почується чиясь хода. Та по обіді, коли смеркло, а потім і стемніло, а звістки ніякої все не надходило, почались, як він казав собі, "повільні тортури святої інквізиції".<sup>77</sup> Одначе, вірний своєму переконанню, що правдивий аристократизм виявляється в байдужості (то було єдине його переконання), він навіть у таку скрутну хвилину зажадав свічок і газету.

Вже з півгодини він марно силкувався прочитати ту газету, коли ввійшов коридорний і сказав таємниче й винувато воднораз:

— Перепрошую, пане. Там за вас питають.

Панові Гартгаусові невиразно пригадалося, що якось так поліція викликає в готелях гарно вбраних шахраїв, і він сам розгнівано запитав коридорного, що це, в бісового батька, за "питають".

— Перепрошую, пане. Там якась панна хоче вас бачити.

— Де це "там"?

— А тут, за дверима.

Налаявши служника йолопом і пославши його на вищезгадану адресу, пан Гартгаус вибіг у коридор. Там стояла якась молода дівчина, що її він бачив уперше зроду. Просто вбрана, дуже спокійна, дуже гарна з себе. Завівши її до свого номера та посадовивши на стілець, він при свічках догледів, що вона навіть вродливіша, ніж йому здалося зразу. Юне, дитинне личко її мало надивовижу приємний вираз. Вона зовсім не боялась Гартгауса й нітрохи не бентежилась, бо її, видно, так захопила думка про ту справу, задля якої вона сюди прийшла, що за себе вона зовсім забула.

— Я розмовляю з паном Гартгаусом? — спитала дівчина, щойно вони лишилися наодинці.

— Так, з паном Гартгаусом, — відповів він, а подумки додав: "І розмовляєш таким поважним (хоч і тихеньким) голосом, якого я ще зроду не чув, а дивишся такими довірливими очима, яких я ще зроду не бачив".

— Я, звісно, не знаю, добродію, до чого вас зобов'язує джентльменська честь у інших справах, — почала Сесі, й Гартгаусові аж кров у обличчя вдарила від такого початку, — але як ви мені пообіцяєте, що і мій візит до вас, і те, що я вам скажу, залишиться таємницею, то я гадаю, що можу покластись на неї й повірити вам на слово.

— Авжеж, можете. Обіцяю вам.

— Я молода дівчина, як ви бачите, і я прийшла до вас сама, як ви теж бачите. Ніхто мене до вас не посилав, ніхто не навчив іти сюди — тільки моя надія.

"Зате вона в тебе дуже сильна", — подумав він, глянувши їй у очі, коли вона звела їх на мить. І ще він подумав: "Химерний початок. Не втямлю, до чого воно йдеться".

— Ви, певне, вже здогадалися, з ким я допіру була? — спитала Сесі.

— Я ось уже двадцять чотири години (що здались мені за двадцять чотири роки) дуже тривожуся через одну даму, — відказав Гартгаус. — Те, що я від вас почув, дозволяє мені сподіватися, що ви прийшли від неї, коли, звичайно, я не помиляюсь.

— Ще нема й години, як я її залишила.

— Де ж?

— Удома в її батька.

Обличчя пана Гартгауса видовжилось, попри всю його стриманість. "Тоді я таки справді не тямлю, до чого воно йдеться", — подумав він.

— Вона прибігла туди вчора ввечері, дуже схвильована, і цілу ніч пролежала безтямна. Я живу в домі її батька й була коло неї. Можете бути певні, добродію, що ви її більше не побачите довіку.

Пан Гартгаус аж рота роззявив — і нараз зробив відкриття, що таки справді бувають у житті хвилини, коли не знаєш, що сказати, бо в такому становищі, безперечно, опинився він. І дитинна простосердість його гості, і її тиха безбоязність, і її щирість, що не визнавала ніяких хитрощів, і те, що вона зовсім забувала за себе, спокійно й неухильно держачись своєї справи, — все те, та ще її наївна довіра до так легко даного слова, що вже й сама його засоромила, було для нього таке нове й незнайоме, і він так виразно бачив, яка безсила проти цього звичайна його зброя, що не міг здобутись ні на яку відповідь.

Нарешті він сказав:

— Така несподівана заява, так рішуче висловлена, та ще такими устами, просто приголомшила мене. Одначе дозвольте вас спитати, чи вам доручила переказати мені це такими безжальними словами та дама, про яку ми говоримо?

— Нічого вона мені не доручала.

— Хто топиться, той, як відомо, й за соломину хопиться. Я, звісно, шаную вашу думку й не маю сумніву щодо вашої щирості, але, даруйте, не можу зовсім зректись надії, що мене ще не роковано на вічне вигнання.

— Ніякої надії у вас не може бути. Я ж, добродію, задля того й прийшла сюди, щоб, по-перше, запевнити вас: ви мусите повірити, що в вас не більше надії ще побачитися з нею, ніж якби вона вмерла, вернувшись учора до батькового дому.

— Мушу повірити? А що, коли я не можу? Або коли я виявлюся впертий і не захочу...

— Однаково це правда. Ніякої надії для вас нема.

Джеймс Гартгаус поглянув на неї, скептично всміхаючись, але Сесі не зважала на нього, думавши тільки про своє, і усмішка та пропала марно.

Гартгаус закусив губу й хвильку подумав.

— Ну, що ж! — сказав він нарешті. — Коли, на моє нещастя, й справді виявиться, що попри всі мої зусилля мене засуджено до такої гіркої долі, як довічна розлука з цією дамою, то я не переслідуватиму її. Але ж ви сказали, що вона вас ні на що не вповноважувала?

— Мене вповноважили тільки моя любов до неї і її любов до мене. І право дало мені тільки те, що я була коло неї, відколи вона прийшла додому, і вона звірилась мені в усьому. Та ще те, що я знаю дещо про її вдачу і про її заміжжя. Ох, пане Гартгаусе, я ж гадаю, що й вам вона звірялась!

Такий палкий був той докір, що навіть його ледь шпигнуло в ту порожнину, де мало бути в нього серце, — в те гніздо з розбавками, де могли б жити птахи небесні, якби він не висвистав їх звідти.

— Я не належу до людей високоморальних, — сказав він, — і ніколи не вдаю з себе такого. Навпаки, я не визнаю ніякої моральності. І все ж коли я завдав якихось прикрощів тій дамі, що про неї мовиться, чи то, на нещастя, ущербивши в якийсь спосіб її добру славу, чи то дозволивши собі висловити почуття, не зовсім сумісні з... ну, скажімо, зі святістю родинного вогнища, чи то скориставшись з того, що її батько — машина, брат — щеня, а чоловік — ведмідь, то я вас прошу повірити мені, що я робив те не з якимись лихими намірами, а просто котився по тій диявольській стежці так тихенько й непомітно, що й сам гадки не мав,

який уже довгий реєстр моїх гріхів, поки не почав його гортати, й аж тоді побачив, що його й справді не вбгаєш у один том, — докінчив пан Джеймс Гартгаус.

Хоч він вимовив усе те звичайним своїм легковажним тоном, однак видно було, що цього разу він свідомо силкується тією легковажністю затерти досить негарне діло. Помовчавши хвилю, він повів далі вже упевненіше, та все ж не без ознак досади й розчарування, що ніяк не давалися затерти:

— Після того, що ви мені допіру сказали, і то сказали так, що в мене не лишається сумніву щодо вашої правдивості — хоча навряд чи я б так легко повірив таким словам з будь-чиїх інших уст, — я мушу відповісти вам, коли ви вже втаємничені в усю справу, що, може, й дійсно (хоч яка це для мене несподіванка) мені не доведеться більше побачитися з тією дамою. Звісно, це тільки моя провина, що з цього таке вийшло, і... — він трохи зам'явся, не знаючи, як заокруглити свою мову, — і я можу тільки додати, що й не сподіваюся коли-небудь стати високоморальною людиною, та й узагалі не дуже вірю, що такі люди є на світі.

З Сесиного обличчя було виразно видно, що вона ще не скінчила своєї справи.

— Ви сказали були "по-перше", — знову заговорив Гартгаус, коли вона звела на нього очі. — Отже, треба гадати, що в вас є ще й "по-друге"?

— Так.

— То будьте ласкаві, я вас слухаю.

— Пане Гартгаусе, — почала Сесі лагідно й водночас твердо, і перед тією лагідною твердістю, а ще дужче перед її наївною вірою, що він неодмінно зробить те, чого вона від нього вимагає, Гартгаус почувся

зовсім безсилим, — ви маєте єдину змогу спокутувати вашу провину: це виїхати звідси негайно і назовсім. Я певна, що тільки так ви можете хоч трохи направити те, що скоїли. Більше ніякого способу у вас немає. Я не кажу, що цим загладиться все чи принаймні багато, та все ж це ліпше, ніж нічого, а головне — це треба зробити. А тому, хоч ніхто мене на таке не вповноважував, як лиш те, про що я вам уже казала, і навіть ніхто про це не знає, крім вас і мене, я вас прошу виїхати з Кокстауна сьогодні ж і дати слово, що ніколи більше сюди не повернетесь.

Якби вона пробувала вплинути на нього ще чим-небудь, крім своєї наївної віри в справедливість того, що вона сказала; якби вона приховувала від нього хоч тінь непевності чи вагання або ж почала якось хитрувати перед ним; якби вона хоч на крихту дала йому знаки, що розуміє, в якому він дурному становищі, чи бачить, який він спантеличений, чи сподівається від нього якогось опору, — він ще міг би з нею позмагатись. Але він відчував, що легше б міг захмарити ясне небо своїм зчудованим поглядом, аніж похитнути її.

— Але ж чи тямите ви, чого вимагаєте? — спитав він зовсім сторопіло.  
— Може, вам невідомо, що я приїхав сюди в громадській справі? Хоч та справа й безглузда, але ж я до неї взявся, і пообіцяв її зробити, і вважається, ніби я їй відданий дужче нікуди? Може, ви цього не знаєте, але я вас запевняю, що так воно є.

Так чи не так, Сесі те не зворушило.

— А крім того, — додав пан Гартгаус, розгублено пройшовшись туди й сюди по килимі, — це ж страшенне безглуздя. Я ж зроблю з себе посміховище, покинувши з доброго дива те діло, що до нього взявся.

— Я певна, добродію, — ще раз сказала Сесі, — що тільки так ви можете направити заподіяне. Якби я не була цього певна, я б сюди не прийшла.

Він глянув їй в обличчя й знову почав ходити по кімнаті.

— Бігме, не знаю, що вам і сказати. Таке неймовірне безглуздя!

Тепер настала його черга просити додержання таємниці.

— Коли вже я маю зробити таку сміховинну річ, — сказав він, зупинившись і зіпершись спиною на камін, — то лиш з умовою, щоб про це ніхто й ніколи не дізнався.

— Я ж на вас звірилась, добродію, — відказала Сесі, — звіртеся і ви на мене.

Холодний камін за спиною нараз пригадав йому той вечір, коли він привів до себе щеня. Це був той самий камін, але сьогодні панові Гартгаусові чогось здавалося, наче щеня — він сам. І нічого він не міг придумати.

Він довгенько мовчав, то опускаючи очі, то зводячи їх до стелі, і осміхався, і знов супився, і відходив від каміна, й вертався до нього. Нарешті сказав:

— Мабуть, ще ніхто ніколи не опинявся в дурнішому становищі. Але я не бачу ніякої ради. Що буде, те й буде. А буде, здається, те, що мені справді доведеться звідси поїхати — одно слово, я обіцяю це зробити.

Сесі підвелася. Вона нітрохи не здивувалась, однак дуже зраділа, і личко її засіяло.

— Дозвольте мені зауважити, — провадив пан Гартгаус, — що навряд чи якому іншому посланцеві, чи то посланниці, пощастило б так легко домогтися цього від мене. Я не тільки опинився в прикрому й смішному становищі, а й мушу визнати себе за кругом переможеного. Чи можна спитати, як ваше ім'я, щоб я хоч знав, хто ж моя переможниця?

— Моє ім'я? — перепитала посланниця.

— А більше нічиє не може мене сьогодні цікавити.

— Сесі Джуп.

— І востаннє даруйте мені мою цікавість: ви їхня родичка?

— Ні, я лише бідна дівчина, — відказала Сесі. — Я залилась без батька — він був лише клоун з мандрівного цирку, — і пан Товкматч із ласки взяв мене до себе. Відтоді я й живу в них у домі.

І вийшла.

А пан Джеймс Гартгаус спершу оговтався на хвилину, тоді з безнадійною міною сів на канапу, думаючи: "Оцього ще мені бракувало до цілковитої ганьби. Тепер можна сказати, що мене розбито вщент. Лише бідна дівчина... лише клоун з мандрівного цирку... а Джеймсові Гартгаусові лише грандіозне фіаско з Хеопсову піраміду завбільшки".

Хеопсова піраміда<sup>78</sup> напровадила його на думку прогулятися Нілом. Він негайно ж ухопив перо й написав (відповідними ієрогліфами) таку цидулу братові:

"Любий Джеку! З Кокстауном квит. Знудився й утікаю. Спробую взятися до верблюдів. Бувай.

Твій Джім"

Тоді подзвонив.

— Пошліть сюди мого слугу.

— Він уже ліг спати, пане.

— Збудить і скажуть, хай пакується.

Потім написав ще два листи. Одного панові Горлодербі, де ознаймував йому, що від'їжджає з цих країв, і повідомляв, де його можна буде знайти ближчі два тижні. А другого, такого самого змісту, панові Товкматчеві. Заледве встигло висохти чорнило на конвертах, як він уже сидів у вагоні, лишивши височезні кокстаунські комини позаду, і потяг, гуркочучи, мчав його крізь темну ніч.

Люди високоморальні подумують, чого доброго, ніби панові Джеймсові Гартгаусові потім було приємно згадувати про цей свій квапний від'їзд, бо ж ним він хоч трохи направив зроблену капость, що траплялося з ним не часто, а крім того вчасно викрутився з вельми прикрої історії. Та де там! Думка про те, що він спіймав облизня, опинився в смішному становищі, страх перед тим, що сказали б про нього усі такі, як він, джигуни, коли б ненароком довідалися про його пригоду, так гнітили його, що він нізащо в світі б не признався до цього вчинку, чи не найкращого в своєму житті, і тільки одного цього вчинку напrawdę соромився.

### Розділ III. РІШУЧЕ І ТВЕРДО

Невтомна пані Спарсіт, прикро застуджена, зовсім охрипнувши, раз у раз чхаючи так, що здавалось, наче поставне її тіло ось-ось розпадеться, ганялася за своїм принципалом, аж поки спобігла його в столиці; а там, велично впливши до його покою в готелі на Сент-Джеймс-стріт, підпалила порох, що ним була набита, і вибухла. А виконавши з безмежною втіхою свою місію, ця шляхетна жінка зомліла в пана Горлодербі на грудях.

Пан Горлодербі насамперед струснув пані Спарсіт із себе додолу й полишив її там обмирати далі, як сама знає. А потім, щоб вернути її до

тями, вдався до сильних засобів: почав викручувати їй великі пальці, клепати по долонях, щедро хлюпати водою в обличчя та запихати сіль у рот. А коли ті дбайливі заходи віджили її (і то дуже швидко), він упхнув її в вагон швидкого потяга, навіть не покріпивши більше нічим, і повіз назад до Кокстауна ні живу ні мертво.

Наприкінці тієї подорожі пані Спарсіт являла досить цікавий зразок античної руїни, однак ні в якій іншій ролі не могла б претендувати на чиєсь захоплення, такої великої шкоди зазнав її зовнішній вигляд. Та пан Горлодербі, нітрохи не зважаючи на жалюгідний стан її вбрання і здоров'я, не зворушуючись відчайдушним чханням, відразу запхав її в найнятий повіз і приставив до Кам'яної Осади.

— Слухайте-но, Томе Товкматчу, — сказав Горлодербі, вдершись пізно ввечері до тестевого кабінету, — ось ця леді, пані Спарсіт, ви ж її знаєте, має вам розповісти щось таке, від чого вам і заціпить.

— То ви не одержали мого листа! — вигукнув пан Товкматч, здивований несподіваною появою.

— Вашого листа, пане добродію? — ревнув Горлодербі. — Тепер не час для листів! Нікому не раджу торочити Джозаї Горлодербі з Кокстауна про якісь там листи, коли він у такому настрої, як оце тепер!

— Горлодербі, — сказав пан Товкматч остережливо, — я вам кажу про дуже поважного листа, що я вам написав про Луїзу.

— А я, Томе Товкматчу, — знову гримнув Горлодербі, розлючено ляскаючи долонею по столі, — кажу вам про одну дуже поважну звістку, що я одержав про Луїзу. Пані Спарсіт, підійдіть, прошу вас, ближче!

Нещасна жінка почала викладати своє свідчення, однак голосу її зовсім не було чути, і вона тільки жалібно показувала на своє захрипле

горло та стражденно кривилася. Врешті панові Горлодербі урвався терпець, і він схопив її за плече та струсонув як слід.

— Як ви не можете розповісти, добродійко, то я сам усе розповім, — сказав він. — Не така тепер хвилина, щоб панії, хоч би й якого високого роду, харчати та кривитись, немов вона крем'яхи ковтає. Томе Товкматчу, пані Спарсіт нещодавно трапилось ненароком підслухати в гаю одну розмову між вашою дочкою і вашим дорогим високородним приятелем, паном Джеймсом Гартгаусом.

— Он як? — озвався пан Товкматч.

— Еге ж, он як! — передражнив його Горлодербі. — І в тій розмові...

— Не треба переказувати мені її зміст, Горлодербі. Я знаю, що сталося.

— Ах, знаєте? — витріщився Горлодербі на свого тестя, навдивовижу спокійного й примирливого. — То, може, ви й те знаєте, де ваша дочка тепер?

— Аякже! Вона тут.

— Тут?

— Любий мій Горлодербі, перш за все я б вас попрохав не галасувати так. Луїза тут. Щойно їй пощастило спекатися того чоловіка, що його ви оце згадали і що з ним, на превеликий мій жаль, ви познайомились через мене, вона зразу подалась сюди шукати захисту. Я сам тоді тільки-но повернувся з Лондона, коли вона прийшла до мене, в оцю кімнату. Вона приїхала першим же потягом до Кокстауна, а тоді прибігла до Кам'яної Осади пішки, в страшенну бурю, і стала переді мною майже не при тямі. І, звичайно, від тої хвилини ввесь час була тут. Тож прошу вас дуже, задля вас самого й задля неї, заспокойтеся.

Пан Горлодербі якось хвильку мовчки водив виряченими очима в усі боки, тільки не в бік пані Спарсіт, а тоді, раптово повернувшись до небоги леді Скеджерс, сказав сердешній жінці:

— Ну то що, добродійко? Ми були б дуже раді почути від вас, чим ви сподіваєтесь виправдати оце ваше гасання по всій країні без ніякої поклажі, крім пустих брехень!

— Пане добродію, — просичала пані Спарсіт, — мої нерви тепер так прикро розхитані, а здоров'я так тяжко підірване вірною моєю службою вам, що я можу тільки шукати утечища в сльозах. (Що вона й зробила негайно).

— Знаєте що, добродійко? — відповів Горлодербі. — Я не хочу сказати вам нічого такого, чого б не годилося казати жінці з доброго роду, та все ж мушу зауважити, що, по-моєму, ви можете шукати утечища ще в одному місці, а саме в повозі. А що той повіз, яким ми сюди приїхали, стоїть біля дверей, то дозвольте мені провести вас до нього й відрядити додому, до банку; приїхавши ж туди, раджу я вам, устриміть ноги в чимгарячішу воду, яку лишень можете витерпіти, а лігши в ліжко, випийте склянку гаряченого рому з маслом.

По тих словах пан Горлодербі подав праву руку залитій слізьми дамі й повів її до вищезгаданого екіпажа; дорогою вона раз у раз жалібно чхала. За хвильку він повернувся до кабінету сам.

— З вашої міни, Томе Товкматчу, я бачив, що ви хочете зі мною поговорити, — знову почав він. — Ну що ж, прошу. Тільки я вам зразу кажу: я тепер не в дуже мирному настрої, бо вся ця історія однаково мені не до смаку, і взагалі я вважаю, що ваша дочка не виявляла мені такої відданості й послуху, яких Джозая Горлодербі з Кокстауна має право сподіватись від своєї дружини. Я знаю, що у вас про це є своя думка, але й у мене є своя. І якщо ви хочете зараз сказати щось навкір моїм відвертим словам, то ліпше цього не робіть.

Бачивши, що пан Товкматч поводить ся лагідніше, ніж звичайно, пан Горлодербі тим дужче силкувався поводитись якомога крутіше. Така вже була його щира вдача.

— Любий мій Горлодербі... — почав був на відповідь пан Товкматч.

— Вибачайте, — відрубав Горлодербі, — але я волію не бути для вас дуже любим. Це насамперед. Бо як я роблюся комусь дуже любий, то звичайно виявляється, що мене хочуть убрати в шори. Я говорю з вами не дуже чемно, але ви й самі знаєте, що я не дуже чемна людина. Як ви любите чемність, то вам відомо, де її шукати. У вас же є високородні приятелі, то вони вам можуть постачити цього добра скільки вам захочеться. А я такого краму не тримаю.

— Горлодербі, — налягав пан Товкматч, — усім нам трапляється помилятись...

— А я гадав, що ви ніколи не помиляєтесь, — знову впав йому в річ Горлодербі.

— Може, я й сам так гадав. Одначе, кажу, всім нам трапляється помилятись. І я був би вам дуже вдячний, якби ви трохи стримались та не натякали мені раз у раз на Гартгауса. Я не збираюся зачіпати в цій розмові вашу з ним приязнь та гостинність, що ви йому виявили, отож, будь ласка, не тикайте ним і ви мені раз у раз у вічі.

— Та я ні разу й імення його не згадав! — відказав Горлодербі.

— Ну гаразд, гаразд, — мовив пан Товкматч терпляче, навіть покірливо. Тоді хвильку замислено помовчав і нарешті сказав: — Горлодербі, я маю підстави сумніватись, чи добре ми розуміли Луїзу.

— Хто це "ми"? — визвірився Горлодербі.

— Ну, хай буде "я", — відповів пан Товкматч. — Я маю сумнів, чи так, як треба, я розумів Луїзу. Я маю сумнів, чи добре я їй дав виховання.

— Оце ви правду сказали, — підхопив Горлодербі. — Отут я з вами згоден. Нарешті й вам свінуло, еге? Виховання! Я вам скажу, що таке виховання: коли тебе витурять утришия за двері, і живи, мовляв, чим знаєш, хоч би й самими стусанами. Оце я називаю вихованням!

— Все ж, гадаю, ваш добрий розум підкаже вам, — лагідно домовляв йому пан Товкматч, — що цю систему, хоч би які вона мала переваги, не завжди можна застосовувати до дівчат.

— Не бачу, з якої речі, — вперто відповів Горлодербі.

— Ну дарма, — зітхнув пан Товкматч, — зараз не варто вдаватись у це питання. Запевняю вас, що мені зовсім не хочеться з вами сперечатись. Я лише хочу, скільки моєї змоги, направити лихо і сподіваюся, що ви, Горлодербі, з вашої доброї ласки мені в тому допоможете, бо мені тепер дуже тяжко.

— Я ще не добрав, куди це ви хилите, а тому нічого наперед обіцяти не можу, — ще затятіше відмовив Горлодербі.

— Сталося так, любий мій Горлодербі, — провадив пан Товкматч так само журно і примирливо, — що за кілька годин я дізнався про Луїзину натуру більше, ніж за всі попередні роки. Це не моя заслуга, мені відкрито очі силоміць, і то вельми болюче. Тепер я гадаю — ви, Горлодербі, певне, здивуєтесь, почувши таке від мене, — тепер я гадаю, що в Луїзиній вдачі є риси, які... яким не приділялось належної уваги, і тому... І тому вони розвивалися збочено. І я хотів вам сказати, що... що якби ви ласкаво підтримали мої зусилля, погодившись, що їй треба на якийсь час дати цілковитий спокій... полишити її на саму себе, щоб у ній відродилися її кращі якості... та сприяти тому ласкою й увагою... то так було б краще і для її щастя, і для вашого, і для мого. Ви ж знаєте, —

докінчив пан Товкматч, прикривши рукою очі, — що Луїзу я з усіх своїх дітей найдужче люблю.

Слухавши ті слова, загонистий Горлодербі так надувся й почервонів, неначе його ось-ось мав ударити, а може, й справді трохи не вдарив грець. Хоч йому аж вуха збуряковіли, проте він стримав своє обурення й спитав:

— То це ви хочете на якийсь час залишити її в себе?

— Я... я хотів порадити вам, любий мій Горлодербі, щоб ви дозволили Луїзі трохи погостювати в Кам'яній Осаді, побути вдвох із Сесі (цебто з Сесілією Джуп), що її розуміє і що з нею в Луїзи щира приязнь.

— З усього цього, Томе Товкматчу, — сказав Горлодербі, підвівшись і застромивши руки в кишені, — я бачу, що ви гадаєте, ніби межі мною й Лу Горлодербі, як то кажуть, немає злагоди?

— Я відчуваю, що Луїза тепер у незгоді з... майже з усім тим оточенням, що я для неї добрав, — скрушно відповів батько.

— Ну, то слухайте, Томе Товкматчу, — почав зчервонілий ще густіше Горлодербі, широко розставивши ноги й застромивши руки ще глибше в кишені, а чуприна йому колихнулась, мов трава під бурею його гніву. — Ви своє сказали, тепер я скажу своє. Я кокстаунець. Я Джозая Горлодербі з Кокстауна. Я знаю кожну цеглину в цьому місті, знаю всі фабрики в ньому, і всі комини, і дим з усіх коминів, і всіх робітників у цьому місті. І знаю дуже добре. Це все справжнє. Та як хто-небудь починає мені торочити про щось вигадане, то я йому, хоч би хто він був, завше кажу в вічі, що в нього на думці. В нього на думці черепаховий суп та дичина з золотої ложки. І ще він хоче, щоб його возили в кареті шестернею. Оце й вашій дочці того забаглося. Та як ви думаєте, що їй треба дати все, чого вона хоче, то доведеться вам самому його для неї добувати, бо від мене, Томе Товкматчу, вона цього не діжде.

— А я, Горлодербі, сподівався, що ви після мого прохання заговорите не таким тоном, — сказав пан Товкматч.

— Стривайте, — відрубав Горлодербі, — ви, здається, своє вже сказали. Я вас дослухав, тепер будьте ласкаві й ви дослухати мене, не хитруючи. Бо мені й так прикро бачити, що Том Товкматч розкис і зрікся своїх принципів, то принаймні не завдавайте мені ще більших прикрощів, почавши хитрувати. Ви дали мені наздогад, ніби межі мною й вашою дочкою є, мовляв, якась незлагодя. Ну, на це я вам мушу відповісти, що, по-моєму, незлагодя таки справді є, та ще й дуже велика, і полягає вона в тому, що ваша дочка не вміє належно цінувати свого чоловіка й не відчуває так, як повинна б відчувати, що він, грім побий, учинив їй велику честь, одружившись з нею! По-моєму, ясно сказано.

— Горлодербі, але ж це нерозумно, — не здавався пан Товкматч.

— Та невже? — відмовив на те банкір. — Дуже радий, що ви так гадаєте. Бо коли Том Товкматч, набравшись нової мудрості, каже мені, що мої слова нерозумні, то я зразу впевняюся, що вони з біса розумні. Слухайте ж, будь ласка, далі. Ви знаєте, з якого я поріддя, і знаєте, що я замолоду по багато років не купляв собі шнурків, бо не мав черевиків. А тим часом — хоч вірте, хоч ні, це ваше діло — є такі жінки, не прості, а природжені леді, з вельможних родів — вельможних! — що трохи не моляться на ту землю, по якій я ступаю.

Горлодербі вистрелив те, мов бомбу, на голову тестеві.

— А ваша дочка, — провадив він, — зовсім не з вельможного роду. І ви самі те знаєте. Я, звісно, за такі речі не дбаю ані на понюх табаки, але такий факт, і ви, Томе Товкматч у, не можете його змінити. Навіщо я все це кажу?

— Та, либонь, не на те, щоб мене потішити, — озвався тихо пан Товкматч.

— Дослухайте мене до кінця й не перебивайте, поки не настане ваша черга, — урвав його Горлодербі. — Я це того кажу, що жінки з вищого світу не йняли віри, бачивши, як поводить ся ваша дочка, і обурювались її нечулістю. Вони дивувались, як я можу таке терпіти. А тепер я й сам дивуюсь і далі терпіти не збираюся.

— Горлодербі, — мовив пан Товкматч, підводячись, — по-моєму, що менше ми сьогодні скажемо, то краще.

— А по-моєму, навпаки, Томе Товкматчу, — що більше ми сьогодні скажемо, то краще. Цебто, — похопився він, — поки я скажу все, що хотів, а тоді, про мене, можна й кінчати. Та я, аби швидше, ще тільки про одне вас спитаю. Що ви мали на увазі під вашою пропозицією?

— Що я мав на увазі?

— Еге ж, під отим гостюванням, — нагадав Горлодербі, грізно тріпнувши траву на голові.

— Я сподівався домовитися з вами по-товариському, щоб ви дозволили Луїзі якийсь час побути тут, відпочити, заспокоїтись, бо, на мою думку, від цього багато що може помаленьку змінитись на краще.

— Цебто вляжеться та незлагода, що ви собі в голову вбгали, — сказав Горлодербі.

— Авжеж, коли ви волієте висловитись так.

— А чого це ви так надумали?

— Я ж вам уже сказав: я боюся, що Луїзи не розуміли. Невже я хочу від вас забагато, Горлодербі, коли прошу, щоб ви, буди настільки старший за неї, допомогли направити її душу? Ви ж маєте перед нею великий обов'язок, ви ж брали її на щастя й на біду, на...

Пана Горлодербі, видно, діткнули ці слова, що їх він сам колись нагадував Стівенові Бездоліві, бо він аж тіпнувся й перебив тестеві мову:

— Годі! Не розказуйте мені цього. Я не згірше за вас знаю, нащо я брав її. Ви за це не клопочіться, нащо я її брав: це моє діло.

— Я тільки хотів зауважити, що всі ми, Горлодербі, не вилучаючи й вас, можемо більш чи менш помилятися, і ви не тільки появите правдиву добрість, поступившись в цьому ділі, а можливо, зважаючи на ваші обов'язки в шлюбі, навіть повинні так зробити.

— А я з вами не згоден! — заgrimів Горлодербі. — І я зроблю кінець цій справі так, як мені моя голова підказує. Зчиняти за це сварку з вами, Томе Товкматчу, я не бажаю. Сказати правду, я занадто себе шаную, щоб сваритися через таке. Щодо вашого високородного приятеля, то нехай собі забирається куди хоче. Коли він мені де стрінеться, то я з ним побалакаю як слід, а не стрінеться — то й не треба, шукати його я не буду, шкода часу. Що ж до вашої дочки, з якої я зробив Лу Горлодербі, хоч ліпше б мені було лишити її Лу Товкматчу, то як вона не повернеться додому завтра опівдні, рівно о дванадцятій годині, я так і вважатиму, що вона не хоче вертатись, і пришлю сюди її вбрання й усе манаття, та й дбайте надалі за неї самі. А людям нашу незлагоду, що призвела до такої рішучої постанови, я поясню ось як. Я Джозая Горлодербі, і мене виховано так і так. А вона дочка Тома Товкматча, і її виховано зовсім не так. І супруга з нас вийшла погана. Про мене, здається, всі знають, що я не абихто, отож більшість людей зрозуміють відразу, що до пари мені треба й жінки справді неабиякої, а інакша зі мною не вживеться.

— Я вас дуже прошу, Горлодербі, — ще умовляв його пан Товкматч, — подумайте як слід, перше ніж остаточно зважитись на таке.

— Я ніколи не боявся на щось зважуватись, — відповів Горлодербі, насаджуючи на голову капелюха, — і як що роблю, то роблю його зразу. Я був би здивувався, почувши, що Том Товкматч звертається з такими

словами до Джозаї Горлодербі з Кокстауна, так давно його знаючи, але тепер, коли Том Товкматч ударився в слиняві сентименти, він уже нічим не може мене здивувати. Я вам ознаймив свою ухвалу і більше не маю чого сказати. На все добре!

І пан Горлодербі подався спати додому, до міської своєї оселі. А другого дня за п'ять хвилин по дванадцятій наказав, щоб усе майно пані Горлодербі, гарненько спакувавши, відіслали до Тома Товкматча, потім оголосив, що заміську садибу продається, і вернувся до парубоцького життя.

#### Розділ IV. ХТОСЬ ПРОПАВ

Тим часом пограбування банку не забулось, а, як і перше, посідало чільне місце в думках його господаря. Радий зайвій нагоді попишатися своєю заповзятливістю та справністю, яко чоловік видатний, що самотужки вибився в люди, комерційний геній, подиву гідніший за саму богиню Афродіту,<sup>79</sup> бо ж вона вийшла тільки з піни морської, а він виліз із болота, пан Горлодербі щосили намагався показати, як мало відбиваються на діловій його ревності родинні клопоти. А тому перші тижні свого нового парубоцтва він поводився навіть галасливіше, ніж звичайно, і щодня збивав таку бучу з приводу слідства, що поліцаї, яким його доручено, вже трохи не кляли той день, коли стався грабунок.

Та вони й справді дали маху, згубили слід. Хоч після першого сполоху вони припинили й вичікували тихенько, так що в Кокстауні щиро гадали, ніби справу облишено як безнадійну, та нічого нового не ставалось. Ніхто з підозрюваних не роззухвався й не зрадив себе нічим. Стівена Бездола взагалі ні слуху ні духу не було, і таємниця загадкової бабусі теж лишалась не розгадана.

Бачачи, що справа захрясла на місці й ніяких ознак зрушення не показує, пан Горлодербі зважився на сміливий захід, щоб її підштовхнути. Він склав оголошення, де пропонував двадцять фунтів нагороди за

спіймання Стівена Бездола, гаданого співучасника нічного пограбування "Кокстаунського банку", вчиненого такого й такого числа, далі якнай докладніше змалював прикмети вищезгаданого Стівена Бездола — його обличчя, вбрання, приблизний зріст, поводження; зазначив, за яких обставин та коли щез він з міста і в якому напрямку йшов, коли його востаннє бачено. Потім дав надрукувати те оголошення грубими чорними літерами на великих аркушах і наказав порозліплювати його по місті, щоби враз тикнути ним у вічі всій кокстаунській людності.

Фабричним дзвоном того ранку довелось калатати чимдуж, аби розігнати купки робітників, що тислися вдосвіта перед оголошеннями, жадібно вп'явши в них цікаві очі. Не менша цікавість була й в очах у тих, хто не вмів читати. Слухаючи, як хто-небудь читає оголошення вголос, — а такі послужливі люди знаходилися скрізь, — вони дивились на повні такого важливого змісту літери зі страхом і шанобою, що могли б видатися смішні, коли б те видовище згубної темноти народної не було таке приkre й тяжке. Ще й за кілька годин по тому багатьом з них у стугоні верстатів, у гудінні коліс, у мигтінні веретен вчувалися слова оголошення, ввижалося те, про що воно повідомляло, і коли ввечері робітники висипали з фабричних брам на вулицю, біля плакатів скупчилися такі самі гурти.

Якраз того вечора Слекбрідж, делегат, мав виступати на зборах. Він добув у друкарні свіжого примірника оголошення й приніс його з собою в кишені. О друзі мої й краяни, пригноблені кокстаунські трудівники, брати мої, товариші й співгромадяни, який зчинився галас, коли Слекбрідж розгорнув те, що він назвав "ганебним тавром", і підніс угору перед робітничою громадою, щоб усі могли в подиві й обуренні споглядати його!

— О брати мої, дивіться, до чого може і мусить докотитися зрадник табору відважних борців, чиї ймення занесено до священних сувоїв Справедливості і Єднання! О мої окривджені друзі, що несете на своїх шиях тверде ярмо тиранства й корчитесь під залізною п'ятою деспотизму в поросі земному, де ваші гнобителі раді були б вас бачити,

покіль віку вашого, щоб ви плазували там ницьма, як той змії у райському саді!80 О брати мої, та чи не повинен я, яко чоловік, додати — і сестри! Що ви скажете тепер про Стівена Бездола, трохи згорбатілого, приблизно п'яти футів і семи дюймів на зріст, як пишеться в оцьому жахливому й огидному свідоцтві ганьби, в оцьому вбійчому плакаті, в оцьому мерзотному оголошенні, і з якою грізною погордою розтопчете ви гадину, що заплямила б і зганьбила ваше боговидне плем'я, якби ви, на щастя, не викинули її з-поміж себе! Так, мої співвітчизники, на щастя, ви його викинули з своїх лав і прогнали геть! Бо ж ви пригадуєте, як він стояв перед вами на цьому помості і як я стявся з ним віч-на-віч та розгадав усі його хитрі викрути; ви пригадуєте, як він тут вибріхувався, і крутився, і в'юнився, і напускав туману, аж поки я загнав його на слизьке і вишпурнув геть з-поміж нас, щоб довіку всі, хто любить волю і вміє думати, презирливо показували на нього пальцями й пекли та в'ялили вогнем своєї справедливої зненависті! А тепер, о мої друзі, о брати-робітники — бо я люблю це зневажене наймення й пишаюся ним, — о ви, що спите на твердих, але добутих чесною працею постелях і варите в нестатках та скруті свою вбогу, але ні в кого не прохану страву, — скажіть тепер мені, друзі мої, якого ж назвиська варт цей підлий боягуз, коли з нього здерто личину й він постає перед нами у всьому своєму природному плюгавстві? Хто він? Злодій! Грабіжник! Утеклин злочинець, за чю голову призначено ціну! Чорна пляма, гидкий гнояк на добрій славі кокстаунського робітництва! А тому, о брати мої в священному братстві, що його скріпили печаттю своїх невинних рученяток ваші діти й ще не народжені діти ваших дітей, я від імені Об'єднаного Всеанглійського Трибуналу, що невтомно дбає за ваш добробут і завжди вас ревню обстоює, пропоную, щоб наші збори постановили: оскільки громада кокстаунських робітників уже врочисто зреклася Стівена Бездола, ткача, зазначеного в цьому оголошенні, то тим самим ганьбу за його злочин на неї не падає і він не плямує всього їхнього стану.

Так розпинався Слекбрідж, аж зубами скрегочучи й рясно зрошуючись потом. Кілька суворих голосів озвалися: "Ні!", один гукнув застережливо: "Помалу, Слекбріджу! Дуже розігнався!", і ще кільканадцяттеро підхопило: "Правда, правда!" Але то була жменька

проти цілого війська: загал одностайно прийняв євангеліє від Слекбріджа, і збори прокричали йому тричі "слава!", коли він сів, переможно відсапуючись.

Ще робітники й робітниці, спокійно розходячися зі зборів, не встигли дістатись до своїх домівок, коли Сесі, що її за кілька хвилин перед тим викликано з кімнати, вернулася до Луїзи.

— Хто там такий? — спитала Луїза.

— Та пан... Горлодербі, — відповіла Сесі, паче спіткнувшись на тому йменні, — а з ним ваш брат Том і ще якась жінка. Вона каже, що її звуть Рейчел і що ви нібито її знаєте.

— А чого їм треба, серденько?

— Вони хочуть бачити вас. Рейчел заплакана й дивиться наче сердито.

— Тату, — сказала Луїза, бо пан Товкматч теж був у кімнаті, — я не можу не прийняти їх, а чому — ви самі зрозумієте. Нехай зайдуть сюди?

Пан Товкматч погодився; тоді Сесі вийшла привести їх і зразу вернулася з ними. Том ішов позаду і зостався біля дверей, у найтемнішому куті.

— Пані Горлодербі, — сказав її чоловік, холодно кивнувши головою на вході, — сподіваюся, що я вас не потурбував. Час трохи пізній для візитів, але оця ось жінка заявила мені таке, що я мусив до вас прийти. Томе Товкматчу, ваш син чогось затявся й не хоче ні потвердити, ні заперечити того, що вона заявила, а тому мені нічого не лишається, як звести її очі на очі з вашою дочкою.

— Ви вже колись бачили мене, пані, — сказала Рейчел, приступивши до Луїзи.

Том кахикнув.

— Ви вже колись бачили мене, пані, — не дочекавшись відповіді, ще раз проказала Рейчел.

Том знову кахикнув.

— Бачила.

Рейчел гордо скинула очима на пана Горлодербі й спитала в Луїзи:

— То може, ви, пані, скажете, де мене бачили і хто ще там був?

— Я ходила додому до Стівена Бездола того вечора, коли його звільнено з роботи, і бачила вас у нього. Він теж там був і ще якась стара жінка, що весь час мовчала. Я не могла її розглядіти, бо вона стояла в темному кутку. Зі мною ходив туди мій брат.

— А чого ти сам не міг цього сказати, Томе? — спитав Горлодербі.

— Я обіцяв Луїзі, що мовчатиму.

Луїза покvapно ствердила те.

— А крім того, — додало щеня понуро, — вона так гарно все розповідає, і так докладно, то навіщо ж мені було пхатись поперед неї?

— Скажіть іще, пані, будьте ласкаві, — провадила далі Рейчел, — навіщо ви, в недобру годину, приходили до Стівена додому того вечора?

— Мені стало шкода його, — зашарівшись, відповіла Луїза, — і я хотіла його спитати, куди він думає податись та чи не можу я йому чим допомогти.

— Щиро дякую, пані добродійко, — озвався Горлодербі. — Низенько кланяюсь за таку ласку.

— Ви давали йому гроші, папірця? — спитала Рейчел.

— Давала, але він відмовився і взяв тільки два фунти золотом.

Рейчел знову скинула очима на пана Горлодербі.

— О, звичайно, звичайно! — сказав той. — Як ви нагадуєте за свою сміховинну, неймовірну заяву, то мушу визнати, що вона потвердилась.

— Пані, — знов почала Рейчел, — а тепер про Стівена Бездола розліплено оголошення, ославлено його злодієм по всьому місту й ще бозна-де! І збори вже сьогодні відбулись, де його так само паплюжено. Це Стівена б то! Та чеснішого, щирішого, кращого чоловіка й на світі немає! — Гнівна гордість зрадила її, і вона, не договоривши, розридалась.

— Мені дуже, дуже жаль... — мовила Луїза.

— Ой, пані, пані, — відказала Рейчел, — може, вам і жаль, та хіба ж я знаю! Звідки мені відомо, чого ви наробили! Адже ж такі, як ви, нас не знаєте, за нас не дбаєте, і ми вам чужі. Хто ж мені скаже, навіщо ви тоді приходили. Може, у вас щось своє на думці було, а якого ви клопоту наробите бідному чоловікові, вам про те байдуже. Я тоді сказала: "Хай вас бог благословить за те, що прийшли", — і від щирого серця сказала, бо ви наче так пожаліли його, а тепер не знаю, не знаю!

Луїза не могла ображатись на неї за ту несправедливу підозру, бачивши таку глибоку її віру в Стівенову чесність і тяжку її тугу.

— А як подумаю, — говорила Рейчел крізь ридання, — який він вам, сердега, вдячний був за вашу ласку... коли згадаю, як він очі рукою затулив, щоб сліз його ніхто не побачив... ой, може, й правда вам жаль, може, ви й не винні нічим, тільки не знаю я, не знаю.

— Оце гарно! — пробурчало щеня, заворушившись неспокійно в своєму темному кутку. — Прийшла сюди когось винуватити! Вигнати б вас утришия, щоб знали, як треба поводитись у чужому домі.

Рейчел нічого не відповіла, тільки тихо плакала, поки не озвався пан Горлодербі.

— Ну, годі! — сказав він. — Ви самі знаєте, що зобов'язалися зробити, от про те й думайте, а сліз ваших нам не треба.

— Я сама не рада, що мене люди бачать такою, — відповіла Рейчел, утираючи сльози, — але більше цього не буде. Пані, коли я прочитала, що ото оголошено про Стівена — а правди в тому не більше, ніж якби й про вас таке оголошено, — то зразу пішла до банку сказати, що знаю, де Стівен тепер, і поручитися, що він за два дні буде тут. Пана Горлодербі я не застала, а ваш брат мене відпровадив. Тоді я почала вас шукати, але не знайшла й вернулась до своєї роботи. Сьогодні ввечері, щойно вийшла з фабрики, подалась на збори послухати, що там казатимуть за Стівена — я-бо певна, що він повернеться і всю цю неправду розвіє, — а тоді знов пішла до пана Горлодербі, застала його вдома й сказала до слова все, що знала, та він мені не повірив і оце привів сюди.

— Усе це правда, — потвердив пан Горлодербі, що так і стояв, як зайшов, не скидавши капелюха й не виймавши рук із кишень. — Та я вашу породу не від сьогодні знаю, зятяйте собі, і знаю, що за балачки ви дорого не берете. Отож раджу вам менше балакати, а більше робити діла. Ви ж зобов'язалися щось зробити, то зробіть, а доти я більше не маю чого вам сказати.

— Я сьогодні денною поштою послала Стівенові листа на ту адресу, що вже раз я йому писала на неї, — повідомила Рейчел, — і щонайпізніш за два дні він буде тут.

— Ну, тоді я вам дещо скажу. Ви, либонь, не маєте й гадки, що за вами теж трошки наглядали, — відказав пан Горлодербі, — бо в цьому ділі й ви не зовсім чисті від підозри. Адже здебільшого хто з ким знається, за такого й сам вважається. І за пошту ми також не забули. Отож я хочу вам сказати, що жодного листа на ім'я Стівена Бездола туди не приносили. А що сталося з вашими листами, здогадуйтеся вже самі. Може, вам тільки приснилося, що ви їх писали.

— Я, пані, отримала від Стівена тільки одного листа, десь за тиждень по тому, як він подався звідси, — пояснила Рейчел, звертаючись до Луїзи. — То він мене звідомляв у тому листі, що мусить шукати роботи під чужим іменням.

Горлодербі аж свиснув, почувши те. Труснувши головою, він вигукнув:

— А, он воно що, грім побий! То він змінив прізвище! Ну, це не надто сприятлива річ для такого поштового чолов'яги. Бо в суді, здається, не дуже ймуть віри невинним людям, коли в них забагато прізвищ.

— А що ж йому, пані, лишалося діяти, сердешному? — сказала Рейчел, знов зі слізьми на очах. — З одного боку хазяї на нього в'їлися, з другого боку — свої товариші, а він же тільки хоче мирно хліб заробляти та жити по правді, як сам знає. Невже таки чоловікові не можна своєї душі мати, ані своєї голови? Невже він мусить проти свого сумління весь час руку тягти або за одними, або за другими, а ні — то його зацькують, мов зайця?

— Повірте, мені його від щирого серця жаль, — відмовила Луїза, — і я сподіваюся, що він виправдається.

— За це, пані, не бійтеся. Його діло певне.

— І тим певніше, мабуть, — озвався пан Горлодербі, — що ви відмовляєтеся сказати, де він. Еге, небого?

— Я не хочу, щоб через мене його вернули сюди силоміць, а потім ще й це йому закидали. Він повернеться сам і виправдається, і нехай тоді соромно буде всім, хто знеславив його позаочі, коли він не міг себе оборонити. Я йому написала, що на нього тут наклепано, і щонайпізніш за два дні він буде тут, — відказала Рейчел твердо: всяка недовіра розбивалась об її непохитну певність; як буруни розбиваються об скелю.

— А все ж, — додав пан Горлодербі, — як пощастить злапати його ще раніше, то він матиме нагоду раніше й виправдатись. До вас я, власне, нічого не маю, бо те, що ви мені сказали, потвердилось, і я дав вам змогу довести, що ви кажете правду, та й квит. Бувайте ж здорові всі! Я мушу йти, бо мені треба ще дещо розвідати в цьому ділі.

Коли пан Горлодербі рушив до дверей, Том виступив зі свого кута й слідком за ним, трохи не наступаючи йому на п'яти, вийшов з покою. На відході він тільки буркнув: "Добраніч, тату", — а на сестру лише злісно глипнув спідлоба.

Пан Товкматч, відколи завалилась головна підпора його життя, зробився дуже мовчазний. Не озивався він і тепер. Луїза ласкаво промовила до Рейчел:

— Як ви мене спізнаєте ближче, то не матимете до мене такої недовіри.

— Та хіба я сама рада кому не вірити! — відказала Рейчел, полагіднівши. — Тільки ж коли мені отак не вірять — і нам усім, — то мимохіть усяке думається. Ви мені пробачте, коли я вас уразила. Я тепер

не думаю того, що сказала. Але хтозна, може, й знов подумаю, бо ж таку кривду сердезі діється!

— А ви йому писали в тому листі, — запитала Сесі, — що на нього впала підозра, бо його бачено того вечора коло банку? Нехай би він знав, що йому доведеться пояснювати, коли повернеться, і був готовий до того.

— Авжеж, любонько, — відповіла Рейчел, — тільки мені невдогад, чого йому там було треба. Він ніколи там не ходив, бо йому не по руці тудою. Він недалечко від мене мешкав, зовсім у іншому кінці.

Підійшовши до неї ближче, Сесі спитала, де вона живе та чи можна навідатись до неї завтра ввечері — дізнатись, чи нема якої звістки про Стівена.

— Навряд чи він дістанеться сюди раніш як позавтра, — відказала Рейчел.

— Ну, то я й позавтра навідаюсь.

Коли Рейчел, погодившись на те, пішла, пан Товкматч підвів голову й сказав дочці:

— Луїзо, я, скільки мені відомо, зроду не бачив цього чоловіка. Ти віриш, що він причетний до грабунку?

— Здається, перше вірила, тату, хоча й дуже неохоче. А тепер не вірю.

— Цебто спершу ти, знаючи, що на нього є підозра, переконала себе повірити. А з вигляду як він тобі здався — чесною людиною?

— Дуже чесною.

— І ця жінка в нього твердо вірить. Цікаво мені, — замислено додав пан Товкматч, — чи справжній злочинець знає про це звинувачення? І де він тепер? І хто він такий?

Останнім часом голова його дуже побіліла. Коли він знову схилив голову на руку, сивий, старий, Луїза схопилася з тривогою й жалем на обличчі, перейшла до нього й сіла поруч. Ту саму мить вона ненароком стрілась очима з Сесі. Дівчина стенулась і почервоніла, а Луїза притулила пальця до губів.

Другого вечора, вернувшись додому зі звісткою, що Стівен не прийшов, Сесі сказала те Луїзі пошепки. І третього вечора, принісши таку саму звістку, та ще й з додатком, що про нього й не чутно нічого, переповіла її знов тихо і з острахом. Відколи вона з Луїзою стрілись поглядами, обидві ні разу не вимовили Стівенового ім'я і взагалі не згадали за нього вголос; і навіть коли пан Товкматч знімав річ про грабунок, вони відразу звертали на щось інше.

Минули два призначені, дні, і три доби минули, а Стівен Бездол не приходив, ані звістки про себе не давав. Четвертого дня Рейчел, вірячи в Стівена так само непохитно, але вирішивши, що він не одержав її листа, пішла до банку й показала листа від нього з адресою: він мешкав у одному з численних робітничих селищ, осторонь залізниці, миль за шістдесят від Кокстауна. Туди послано людей, і все місто чекало, що другого дня Стівена привезуть.

Увесь той час щеня ходило назирці за паном Горлодербі, наче його тінь, помагаючи йому в усіх його заходах. Воно страшенно хвилювалось, було наче в гарячці, пообгризало нігті до живого м'яса, голос йому захрип, а губи посмагли, аж почорніли. На станції, як прийшли зустрічати потяг, що мав привезти підозрюваного, воно пропонувало забитись

навзаклад, що Бездол не приїде, бо він утік перше, ніж прибули послані по нього люди.

Щеня мало рацію. Посланці вернулись самі. Рейчелиного листа було відіслано з Кокстауна й доручено Бездоліві; тої ж години він зник із селища, і більше ніхто його не бачив. Тепер у кокстаунців лишився тільки один сумнів: чи Рейчел, писавши йому, справді вірила, що він повернеться, чи просто попередила його, щоб він утікав. Щодо цього думки розходились.

Минуло шість днів, і сім днів минуло, пішов другий тиждень. Нещасне щеня с'як-так підбадьорилося і стало задирливе: "Чи справді то він грабіжник? Ще й питаєте! Коли ні, то де ж він подівся і чого не повертається?"

Де він подівся й чого не повертається? В нічній тиші відлуння власних щенятиних слів, що за дня розносилося бозна-як далеко, поверталось до нього натомість і не давало йому заснути до ранку.

## Розділ V. КОГОСЬ ЗНАЙДЕНО

Минула ще одна доба, і ще одна. Стівен Бездол не з'являвся. Де він подівся, чого не повертається?

Щовечора Сесі приходила до Рейчел додому й сиділа з нею в її чепурненькій кімнатці. Цілий день Рейчел працювала, як мусять працювати трудящі люди попри всі свої турботи. Димовим гадюкам байдуже було, хто пропав, кого знайдено, хто виявився чесним, а хто злодієм; тихобожевільні слони, як і споборники фактів, не відступались від заведеного ладу, хоч би що сталося. Минула ще одна доба, і ще одна, а одноманітності не порушувало ніщо. Навіть зникнення Стівена Бездола помалу ставало звичною річчю, не дивовижнішою за будь-яку з кокстаунських машин.

— Тепер, либонь, — сказала Рейчел, — у цілому місті й двадцятьох душ не залишилося таких, щоб вірили, що сердега нічим не винен.

Вона зверталась до Сесі, що сиділа з нею в кімнатці, освітленій тільки світлом вуличного ліхтаря на розі. Сесі прийшла, як уже смеркло, і сіла біля вікна чекати, поки Рейчел повернеться з роботи. Там Рейчел її застала, там вони й сиділи відтоді, не потребуючи яснішого світла для сумної своєї розмови.

— Якби мені господь не послав вас та не мала я з ким і словом перекинутися, — казала далі Рейчел, — то я б, може, й ума вже рішилася, так мені часом тяжко буває. Та ви мені піддаєте надії й сили. Ви ж таки вірите, що безвинність його вийде наверх, хоч би як усе проти нього свідчило?

— Вірю з усього серця, — відповіла Сесі. — Коли ви, Рейчел, не вважаючи ні на що, така певна за нього, то не може того бути, щоб ви помилялись! І я, дивлячись на вас, вірю в нього так, неначе сама знала його, як ви, всі ті тяжкі роки.

— Так, любонько моя, — відмовила Рейчел тремтячим голосом, — знала я його всі ці роки і бачила, який він терплячий та який непохитно чесний і добрий, і якщо я навіть ніколи вже більше не почую про нього, то й до ста років доживши, в останню свою хвилину скажу: бог мені свідок, що я ні разу ні на мить не втратила віри в Стівена Бездола!

— Ми, Рейчел, у Кам'яній Осаді всі віримо, що раніш чи пізніш підозра спаде з нього.

— Ой, любонько, — сказала Рейчел, — що більше я бачу, як ви всі там у його безвинність вірите, і що дужче чую вашу ласку, як оце ви сюди приходите зі мною посидіти та розрадити мене і не боїтеся, що нас люди разом побачать, хоч на мені самій ще підозра лежить, то прикріш мені

робиться, що я такого наговорила молодій пані, так погріхувала на неї. І все ж...

— А тепер ви вже нічого на неї не думаєте, Рейчел?

— Тепер ні, як через вас спізнала її ближче. Але однієї думки не можу я збутися...

Вона заговорила так тихо й замислено, ніби сама до себе, що Сесі, хоч і сиділа зовсім поруч, мусила уважно прислухатись.

— Однієї думки не можу я збутися — що хтось лихе діло зробив. Не знаю, хто він, не знаю, як і нащо він те зробив, тільки боюся, що хтось прибрав Стівена з дороги. Я боюся, що якби Стівен вернувся сам та довів, що він не винен, то цим би він когось іншого висвідчив, ото ж той лиходій, аби до цього не допустити, десь його підстеріг та й прибрав з дороги.

— Це страшна думка, — мовила Сесі, збліднувши.

— Еге ж, страшно думати, що його, може, вбито.

Сесі здригнулася й поблідла ще дужче.

— Як западе воно мені в голову, — провадила Рейчел, — а воно часом таки западає, хоч як я силкуюся його не пускати: то рахую за роботою до тисячі й далі, то без кінця переказую собі всі віршики, які вчила ще малою, — отже, як западе воно мені в голову, то я роблюсь наче несамовита, наче в пал мене кидає, і я б кудись ішла, кудись бігла світ за очі, хоч яка втомлена. Ось і тепер я мушу походити, поки спати лягатиму. Я вас проведу додому.

— А може, він занедужав, вертавшись, — сказала Сесі, кволо намагаючись дати їй хоч марну крихту надії, — та зостався в якому-небудь містечку при дорозі, поки оклигає.

— Але ж його ніде нема. Його скрізь там шукали і не знайшли.

— Правда, — неохоче погодилась Сесі.

— Він би дійшов сюди пішки за два дні. А якби підбився йдучи, то я на той раз йому й грошей у листі послала, думала, може, своїх йому не стане.

— Сподіваймося, що завтра чогось кращого діждемо. Ну, ходімо надвір, Рейчел.

Сесі ласкаво запнула їй лиснючі чорні коси хусткою — так само, як Рейчел запиналася завжди, — і вони вийшли. Вечір був ясний і теплий, то там, то там на розі стояли купкою й гомоніли робітники, одначе більшість їх у ту годину саме вечеряли й на вулицях було не дуже людно.

— Ви вже спокійніша, Рейчел, і рука у вас не така гаряча.

— Та мені легше стає, любонько, як пройду трохи та свіжого повітря хоплю. От коли не можна, отоді мені млосно й у голові мішається.

— Глядіть тільки не заслабніть, Рейчел, бо ж Стівен щохвилини може вернутись і вашої помочі потребуватиме. Завтра субота. Коли не буде жадних вістей, поїдьмо в неділю вранці за місто, погуляймо, щоб ви набралися сили ще на тиждень. Хочете?

— Гаразд, любонько.

Вони саме дійшли до вулиці, де стояв будинок пана Горлодербі, і звернули в неї, бо Сесі малося йти додому саме тудою. До Кокстауна щойно прибув якийсь потяг, і з вокзалу в усі кінці мчали візники, гуркочучи по брукові. Коли Сесі з Рейчел поминали оселю пана Горлодербі, кілька повозів їхало й поперед них, і позад них, і нараз один з тих задніх так прикро спинився проти дверей, що обидві аж озирнулись

мимохіть. При яскравому світлі газового ліхтаря, що горів над дверима, вони побачили в повозі пані Спарсіт, чимось до нестями схвильовану. Вона силкувалась відчинити дверцята, а загледівши Рейчел і Сесі, крикнула їм, щоб вони зачекали.

— Який щасливий випадок, що ви тут! — вигукнула пані Спарсіт, коли візник випустив її. — Сама доля вас сюди привела! — потім сказала до когось усередині повоза: — Виходьте, добродійко! Виходьте, а то ми вас витягнемо силоміць!

І тоді з повоза вийшла не хто інша, як таємнича бабуса. Схопивши її за комір, пані Спарсіт вигукнула владно:

— Не підходьте до неї ніхто! І не торкайтеся! Я її знайшла, і вона моя! — а тоді звеліла, вивернувши навиворіт першого свого наказу: — Заходьте, добродійко! Заходьте, а то вас затягнуть силоміць!

Таке видовище — жінка з подобою римської матрони, що вхопила за горлянку стару бабу й тягне в чийсь дім, — будь-коли й будь-де спокусило б усіх щиро англійських роззявляк, яким пощастило таке диво побачити, вбгатись і самим до того дому та додивитися всю пригоду до кінця. А ще як у тому домі живе власник недавно обікраденого банку й ціле місто знає, що злочину ще не розгадано, — тоді вже ніяка сила не втримала б їх: за такою необорною принадою вони б поперлись туди, хоч би там мала ось-ось завалитися стеля. Отож усі випадкові свідки тієї події, душ із двадцять п'ять, усе найулізливіші сусіди, негайно збіглись, обступили Сесі, Рейчел і пані Спарсіт із її здобиччю, і вся та юрма безладно ввалила до їдальні пана Горлодербі, де ті, хто був ззаду, не гаючи ні хвилини, позлазили з ногами на стільці, щоб бачити все не гірше за передніх.

— Покличте пана Горлодербі! — гукнула пані Спарсіт. — Рейчел, ви знаєте, хто це?

— Пані Пеглер, — відповіла Рейчел.

— Ще б пак ні! — закричала пані Спарсіт у захваті. — Покличте пана Горлодербі. Відійдіть, не підступайте ніхто!

Старенька пані Пеглер, знічено кутаючись у хустку від цікавих очей, щось благально зашепотіла до неї.

— Мовчіть! — у голос відрубала пані Спарсіт. — Я вам дорогою двадцять разів казала, що не відпущу вас, поки не доручу йому самому.

Ту хвилину надійшов сам пан Горлодербі в супроводі пана Товкматча й щеняти, що з ними він радився в себе нагорі. Загледівши у своїй їдальні цілий гурт непроханих гостей, він радше здивувався, ніж зрадів.

— Що це таке? — спитав він. — Пані Спарсіт, що сталося?

— Пане добродію, — відповіла поштива жінка, — я маю це за велике щастя, що зуміла приставити перед ваші очі особу, яку ви так жадали знайти. Палко бажаючи зняти тягар з вашої душі, я звела докупі всі вбогі відомості про можливе місце пробування цієї особи, які лише, змогла здобути від оцієї ось жінки, Рейчел, що так до речі опинилась тут, аби її висвідчити, і зуміла добитись успіху — привезти її до вас, хоч як вона, самі розумієте, опиралася. Звісно, це діло коштувало мені немалої мороки, але там, де треба прислужитися вам, будь-яка морока для мене втіха, а холод, голод і спрага — найкраща нагорода.

На тому пані Спарсіт умовкла, бо щойно пан Горлодербі розгледів стареньку пані Пеглер, на обличчі його виступили у дивовижній суміші всі барви й усі відтінки щонайприкрішого збентеження.

— А це що таке? — ревнув він у страшному гніві на сторонілу пані Спарсіт. — Що це значить, добродійко, я вас питаю!

— Пане добродію! — ледь чутно простогнала пані Спарсіт.

— Чого ви тичетесь, куди вас не просять? — гримів Горлодербі. — Як ви смієте стромляти свого довгого носа в мої родинні справи?

Той натяк на найвизначнішу рису зовнішності пані Спарсіт зовсім прибив її. Якось негнучко, мов замерзла, сіла вона на стілець і втупила в пана Горлодербі застигли очі, повільно тручи рукавичку об рукавичку, наче вони в неї теж замерзли.

— Джозає, синочку! — озвалась пані Пеглер, уся тремтячи. — Рідненький мій! Не сердься на мене! Я не винна, Джозає. Я ж цій панії казала, казала, що тобі не до вподоби буде те, що вона робить, так хіба ж вона мене послухала!

— А нащо ви далися привезти вас сюди? Чого ви їй у коси не вчепились, або зубів не повибивали, або очей не видряпали, або ще чого не зробили? — спитав Горлодербі.

— Синочку! Вона нахвалялася, що з поліцією мене доправить, як я опинатимусь, то я вже радніша була самохіть тихенько приїхати, аніж наробити гвалту в такому... — пані Пеглер несміливо й водночас гордо обвела очима покій, — ... у такому розкішному домі. Бігме, я не винна, синочку мій любий, рідний! Я ввесь час жила собі тихенько, Джозає, синку! Я ні разу не зламала нашої умови. Ніколи нікому не казала, що я твоя мати. Я тільки здалеку пишалася тобою. Хіба коли-не-коли приїду до міста, погляну на тебе, нишком потішусь та й вертаюсь додому, і ніхто того не знав, синочку.

Пан Горлодербі, застромивши руки в кишені, як непришнний ходив туди й сюди понад довгим обіднім столом, а глядачі жадібно ловили кожне слово з уст пані Пеглер і за кожним дальшим словом щораз дужче й дужче витріщали очі. Уже пані Пеглер і вмовкла, а він усе ходив мовчки

туди й сюди, і тому пан Товкматч звернувся до старої жінки, що про неї він чув стільки огуди.

— Я дивуюся, добродійко, — сказав він суворо, — як ви, у ваших літах буди, не соромитеся називати себе матір'ю пана Горлодербі, після того як замолоду повелися з ним так не по-людському жорстоко!

— Це я б то жорстока? — вигукнула сердешна пані Пеглер. — Це я не по-людському повелася? З моїм любим синочком?

— Це він тепер вам любий став, коли самотужки добився такого становища, еге, добродійко? А тоді, певне, був не дуже любий, як ви його ще немовлям покинули на знущання п'яниці-баби!

— Я покинула мого Джозаю? — скрикнула пані Пеглер, сплеснувши руками. — Хай вам бог простить, пане, що ви таке на мене вигадали й так спаплюжили святу пам'ять моєї бідної матусі! Та вона вмерла на руках у мене, ще як Джозаї й на світі не було. Отямтеся, пане, і покайтеся, поки не пізно!

Вона говорила так ображено й щиро, що пан Товкматч, приголомшений здогадом, що свів у йому в голові, спитав уже лагідніше:

— То ви, добродійко, заперечуєте, що покинули свого сина напризволяще... рости під тином?

— Джозаю під тином! — ужахнулась пані Пеглер. — Та що це ви, пане! Посоромтеся! Мій синочок сам знає і вам те скаже, що батько й мати в нього хоча й небагаті були люди, а любили й кохали його не менш, ніж будь-які пани, й ніколи не шкодували нічого, аби він гарненько письма й рахунків навчився. В мене вдома ще й досі його зошити лежать, можу вам показати! — відмовила пані Пеглер обурено й гордо. — Мій синочок сам знає і вам, пане, скаже, що як помер його тато, коли Джозаї ще тільки дев'ятий рочок ішов, то я сама, бідна вдова, від свого рота

уриваючи, в науку його віддала, аби в люди вивести, і не тільки за обов'язок те мала, а й тішилась тим і пишалася. І сам він не лінувався, і хазяїн йому трапився добрий, підсобив зразу, а далі й він уже самотужки побрався вище й вище, вибився в люди, розбагатів та й живе тепер щасливо. А сама я вам, пане, скажу, — бо він вам цього не скаже, — що, хоч мати його тільки крамничку в селі держить, він її не забуває, дає тридцять фунтів річно, цебто більше, ніж мені треба, бо з тих грошей я ще й відкладаю дещицю, і тільки одну умову поставив мені; щоб я сиділа собі вдома, ніде ним не вихвалялась і його не турбувала. Я його й не турбувала ніколи, тільки раз на рік приїду гляну на нього, так щоб він і не знав. І так воно й треба, — додала сердешна бабуса в матерньому самозреченні, — щоб я сиділа собі вдома, бо я знаю, що, живши тут, я б його не раз осоромила як селячка, і я більше нічого й не хочу, досить з мене й того, що я можу пишатися своїм Джозаєю сама перед собою і любити його задля нього самого, а не задля якої віддяки. А за вас, пане, мені аж соромно, що таке на мене подумали, — сказала наприкінці пані Пеглер. — І в цьому домі я ще ніколи не була й не хотіла тут бути, коли вже мій синочок сказав "ні". І тепер би мене тут не було, якби не привели силоміць. А вам сором, пане, закидати мені, що я була погана мати своєму синові, перед віччю в нього, коли він сам може сказати, як воно на правду!

Присутні — ті, що стояли долі, й ті, що позлазили на стільці, — співчутливо загомоніли, і пан Товкматч безневинно відчув себе у вельми ніяковому становищі. Та ось пан Горлодербі, що доти безперестану ходив понад столом туди й сюди, чимдалі дужче й дужче надимаючись та червоніючи, враз зупинився.

— Мені не зовсім зрозуміло, — почав він, — з якої це нагоди мене вшанувало своєю увагою стільки гостей, але я не буду допитуватись. Коли мої гості задовольнилися, то, може, вони будуть ласкаві розійтися, як же не задовольнилися, то я однаково прошу їх розійтися. Я не зобов'язаний давати комусь звіт про свої родинні справи. Я цього нікому не обіцяв і не збираюся робити. А отже, ті, хто сподівається від мене якогось пояснення з цього приводу, будуть розчаровані — головню Том

Товкматч, про що я його зразу попереджую. Що ж до пограбування банку, то тут із моєю матір'ю вийшла помилка. Якби не чиясь настирність, то цієї помилки ніколи б не сталось, а я ніколи й ні в чому не любив настирності. Бувайте здорові!

Та хоч як бундючно вимовляв він ті слова, стоячи біля дверей і держачи їх відчинені, щоб непрохані гості виходили, — роблена його пиха здавалася вкрай жалюгідна й безглузда. Викритий чванько-смиренник, що всю свою бучну славу збудував, як виявилось, на брехні, на хвальбі не менш далекій від щирої правди і не менш гидкій, ніж якби він вихвалявся уявним вельможним родом (а що може бути гидше!), він являв собою справжнє посміховище. Повз нього низочкою виходили у двері люди, і він знав, що ті люди рознесуть почуте по всьому місту, що тепер з нього сміятиметься кожне, кому не ліньки, і якби цьому хвалькові втяли вуха, навряд чи й тоді б він міг здаватись упослідженіший. Навіть нещасливій пані Спарсіт, що нараз скотилася з вершини тріумфу в безодню відчаю, і тій було легше, ніж Джозаї Горлодербі з Кокстауна, цьому визначному чоловікові, що самотужки вибився... в дурисвіті.

Рейчел і Сесі, покинувши пані Пеглер ночувати ту ніч у синовому домі, дійшли разом до брами Кам'яної Осади й там попрощались. Ще не відійшли вони далеко від оселі пана Горлодербі, як їх наздогнав пан Товкматч. Дорогою він дуже співчутливо говорив про Стівена Бездола й висловив надію, що тепер, коли розвіялась підозра на пані Пеглер, і йому буде легше виправдатись.

Що ж до Тома, то він і цього разу, як завжди останнім часом, не відходив від Горлодербі. Йому, певне, здавалося, що він більш-менш убезпечений, поки Горлодербі не може нічого виявити без його відома. Сестри він не провідував і взагалі, відколи вона повернулася до батьківського дому, бачив її тільки раз — того вечора, коли разом з Горлодербі, так само не відходячи від нього, приводив до неї Рейчел.

А в сестриних думках непутящого й невдячного хлопця повивала страшна таємниця, така страшна, що вона боялася й сама собі

висловити жахливі свої підозри. Така сама невиразна й грізна думка майнула і в голові у Сесі того вечора, коли Рейчел сказала їй, що Стівена хтось міг прибрати з дороги, боячись, щоб той, повернувшись, не висвідчив його. Луїза нікому не признавалася, що має підозру на брата за той грабунок, ані Сесі не ділилася з нею своїми здогадами — хіба тоді, як презирнулися нишком, коли пан Товкматч схилив на руку свою посивілу голову; але тим єдиним поглядом вони сказали одна одній усе, і обидві те знали. Але нова їхня підозра була така гнітюча, витала над обома такою моторошною примарою, що кожна гнала її від себе, і подумати боячись, що та примара може з'явитися другій.

А щеня чимраз дужче підбадьорювало себе й кокошилось. Коли Стівен Бездол не злодій, то нехай з'явиться. Чого ж він не показується?

Минула ще одна ніч, і ще день, і ще ніч. Стівена Бездола не чути. Де він подівся й чому не повертається?

## Розділ VI. ЗІРКА

У неділю випав погожий осінній день, ясний і прохолодний. Сесі з Рейчел зійшлися рано-вранці й вирідилися на прогулянку за місто.

Через те що Кокстаун посипав попелом не тільки свою голову, а й сусідські — за прикладом усіх тих святенників, що спокутують свої гріхи, надягаючи волосяниці на інших, — його мешканці, як кому з них забagnetься трохи чистого повітря (далебі, не найгріховніша з світових марнот), звичайно від'їздили на кілька миль від міста залізницею, а далі вже йшли гуляти або ж розташовувалися де-небудь на траві. Так само вибралися з міського чаду й Сесі з Рейчел, доїхавши потягом до однієї станції на півдорозі між Кокстауном і садибою пана Горлодербі.

Хоч на зеленому краєвиді то там, то там чорніли купи вугілля, все ж інде було й зелено, і росли дерева, і співали жайворонки (незважаючи на неділю), і в повітрі віяло пахощами, і над усім синіло склепіння ясного

неба. Вдалині з одного боку виднів пасмом чорної імли Кокстаун, з другого здіймалися розлогі пагорби, а з третього небо над обрієм ледь-ледь світліло — там було море. Під ногами в них буяла густа трава, по ній прегарно миготіли тіні від гілля, пишно зеленіли живоплоти, і всюди панував спокій. Не стугоніли паровики над війстями шахт, не ходили по витоптаному колі старі, худі шкапи, на короткий час позупинялися всі колеса, і саме велике земне колесо неначе оберталось навдивовижу рівно й тихо.

Рейчел і Сесі йшли то просто полем, то тінистими путівцями, часом переступаючи рештки огорож, такі струхлілі, що вони падали від самого дотику ноги, а подеколи минаючи порослі травою купи битої цегли й колод, що значили собою покинуті шахти. Вони держалися стежок і стежечок, нехай ледве примітних, але завжди обходили кучугури, де трава була буйна та висока, де порозростався кінський квасець та всілякі бур'яни, переплетені пагінням ожини, бо в тому краю розказувалось немало страшних оповідок про війстя старих шахт, сховані під такими кучугурами.

Сонце підбилось уже високо, коли вони сіли спочити. Вони вже давно йшли в самоті, не бачивши нікого навіть здалеку, і тут було так само відлюдно.

— Тут так тихо, Рейчел, і стежка така нетоптана, що, мабуть, сього літа оце ми перші сюди заблукали, — мовила Сесі. Та зразу ж їй упали в око уламки струхлілої огорожі, що валялась долі. Вона підвелася, щоб глянути ближче. — А втім, хтозна. Оце-о зламано не дуже давно. Ще дерево на переламі свіже. А ось і сліди чийсь. Ой, Рейчел!

Вона кинулась назад і злякано припала до товаришки, що вже також підвелася.

— Що там таке?

— Не знаю. Якийсь капелюх у траві лежить.

Вони разом підійшли туди. Рейчел, уся трусячись, підняла капелюха — і заголосила, влившись слізьми: на підшивці було написано "Стівен Бездол" власною його рукою.

— Ой, сердешний, сердешний! Звели його зі світу! Десь він тут лежить убитий!

— А що... хіба на капелюсі кров? — спитала, заникуючись, Сесі.

Хоч їм обом страшно було й глянути, та все ж вони обдивились капелюха і не знайшли ні зверху, ні зсередини ніяких ознак насильства. Капелюх, видно, пролежав там уже кілька день, бо на ньому були сліди дощу й роси, а там, звідки його піднято, на траві лишався відбиток. Не рушаючись з місця, обидві боязко озирнулись довкола, але нічого більше не побачили.

— Рейчел, — шепнула Сесі, — я сама пройду трохи далі.

Пустивши товаришку, вона вже ступила була вперед, коли нараз Рейчел ухопила її обіруч, закричавши пронизливо на весь широкий окіл. Перед ними, просто біля ніг, був нерівний край чорного провалу, схований за високою травою. Обидві відскочили назад і попадали навколішки, перелякано обхопивши одна одну руками.

— Ой боженьку мій! Це ж він там унизу! В шахті! — кричала Рейчел у нестямі, і ніяким побитом, ні слізьми, ні благанням, ні вмовлянням не могла Сесі втихомирити її. Вона сама б кинулась у яму, коли б Сесі не держала її скільки сили.

— Рейчел, люба, рідна Рейчел, заради всього святого, не кричіть так страшно! Подумайте про Стівена! Подумайте про Стівена!

Лиш тими словами, знов і знов вимовляючи їх у страшній тривозі, Сесі домоглась того, що Рейчел затихла й звела на неї застигле, мов кам'яне обличчя.

— Може, Стівен ще живий! Невже ж ви хоч хвилину зайву лишите його понівеченого мучитись на дні цієї страшної ями, коли можна поміч привести?

— Ні, ні, ні!

— Заради нього — не рушайтеся звідси! Я підйду ближче, послухаю.

Сама тремтячи зі страху, Сесі підлізла навколішках до краю провалля й гукнула Стівена, скільки було голосу. Тоді прислухалась, але ніщо не відгукувалось. Покликала ще раз і знову прислухалась, та знов не почула ніякого відгуку. Двадцять, тридцять разів кричала вона так. Тоді взяла грудочку землі там, де край прірви обвалився під Стівеновою ногою, й кинула вниз, але не почула, як упала та грудочка.

Розлогий краєвид, ще перед кількома хвилинами такий гарний своїм спокоєм, трохи не сповнив відчаєм її мужнє серце, коли вона підвелась і, озирнувшись довкола, не побачила ніде ні душі.

— Рейчел, не гаймо ні хвилини! Нам треба розійтись у різні боки шукати помочі. Ви йдіть назад тією дорогою, що ми сюди прийшли, а я піду далі стежкою. Кого лишень побачите, всім кажіть, що сталося. Думайте про Стівена, Рейчел, думайте про Стівена!

З обличчя товаришки вона бачила, що та вже отямилась і можна її пустити саму. Сесі постояла трохи, дивлячись, як Рейчел біжить, заламуючи руки, а тоді повернулася й сама подалась на розшуки. Біля огорожі ще спинилась, прив'язала на ній свою хустку на прикмету, потім кинула додолу капелюшка й побігла так, як не бігала ще зроду.

Біжи, Сесі, біжи, заради всього святого! Не зупиняйся й передихнути. Біжи, біжи! Подумки сама себе так підганяючи, вона бігла стежками, полями, дорогами скільки духу, аж набігла на повітку біля паровичні, де в холодку спало на соломі двоє чоловіків.

Не хутко задихана й розхвильована Сесі добудилась їх та зуміла втлумачити, що сталося. Та щойно зрозумівши, вони схвилювались не менше за неї. Один з них був напідпитку, та коли його товариш гукнув йому, що хтось провалився в Стару Чортову шахту, він мерщій побіг до копанки з брудною водою, вмочив туди голову і вернувся вже тверезий.

З цими двома чоловіками Сесі побігла до ще одного, за півмилі звідти, а з тим до ще одного, перші ж двоє подалися кудись-інде. Потім знайшли коня, і вона, похапцем написавши листа Луїзі, попросила іншого чоловіка відвезти його чимшвидше на станцію. Доти вже піднялося все селище, і люди зносили в одне місце все, що треба: коловороти, колоди, жердини, свічки, ліхтарі, — щоб звідти везти до Старої Чортової шахти.

Сесі здавалось, наче вже багато годин минуло, відколи вона залишила ту страшну могилу, де лежав живцем похований Стівен Бездол. Їй несила вже було zostаватись далеко від нього, неначе покинувши його напризволяще, і вона побігла назад до шахти, а з нею ще півдесятка робітників, поміж них і той п'яненький, що протверезів від страшної новини й тепер виявився найзавзятіший з усіх. Коли вони добігли до Старої Чортової шахти, там поблизу, як і перше, не було ні душі. Чоловіки почали гукати й наслухати, як і вона спочатку, та обдивлятися край провалу, а доміркувавшись, як сталось нещастя, посідали чекати, поки приставлять потрібне справилля.

Від кожного згуку — чи то загуде джміль, чи зашелестить листя, чи шепне щось хто-небудь з чоловіків — Сесі здригалася, думаючи, що то крик із дна шахти. Та вітер байдужно пролітав над нею, і нічого не чулося знизу, і всі сиділи на траві й чекали терпляче. Трохи згодом почали сходитись люди, що тим часом зачули про нещастя, а потім стали підносити й рятувальне начиння. Тоді ж повернулась і Рейчел, привівши

ще людей, поміж них і лікаря, що приніс із собою ліки й вино. Та мало хто вірив, що нещасного знайдуть у шахті живого.

Коло шахти зібралася вже ціла юрма, і щоб зайві люди не заважали ділу, протверезілий чоловік, чи то сам від себе, чи то з загальної ухвали взявшись порядкувати, трохи порозпихав цікавих, зробивши велике коло, і поставив людей держати те коло. Всередину його, oprіч тих чоловіків, кого він відібрав для роботи з-поміж охотників, спершу допущено тільки Сесі й Рейчел, та згодом, коли приїхали сповіщені Сесиним листом люди з Кокстауна, в коло впустили ще пана Товкматча, Луїзу, пана Горлодербі й щеня.

Минуло вже чотири години відтоді, як Сесі й Рейчел сіли тут спочити на травиці, поки з жердин та мотузків спорудили пристрій, досить надійний, щоб спустити вниз двох чоловіків. Хоч який він був нехитрий, та поки його зробили, немало наморочились: то того, то того бракувало, і доводилось по нього посилати людей. Нарешті, аж о п'ятій годині ясного осіннього дня спустили вниз свічку — випробувати повітря, і троє-четверо брусуватих облич, нахилених над ямищем, пильно стежили за нею, поки інші за їхньою командою розкручували коловорота. Потім свічку, що ледве блимала, підняли нагору і хлюпнули в шахту трохи води. Аж тоді причеплено до кодоли великого цебра, в нього влізли з ліхтарями протверезілий чоловік та ще один і скомандували: "Спускайте!"

Поволі змотувалась туго натягнена кодола, і всі півтори чи дві сотні чоловіків та жінок, що обступили шахту, дивились, затамувавши віддих. Заледве змоталась половина, як знизу подали знак, і спускання припинено. Робітники біля коловорота стояли без діла неначе так довго, аж декілька жінок у натовпі закричали, що сталася, мабуть, іще якась біда. Та лікар, що держав у руці годинника, сказав, що не минуло ще й п'яти хвилин, і суворо закликав усіх стояти тихо. Ще він не договорив, як коловорота почали крутити назад. Досвідчені очі бачили, що крутиться він не так важко, отже, піднімають не обох, а тільки одного.

Туго натягнена кодола звій за звоєм лягала на баран коловорота, і всі очі поприкипали до отвору шахти.

Ось показався в цебрі протверезілий чоловік і моторно вистрибнув на землю. Мов з одних вуст пролунав гучний крик: "Живий?" — а тоді запала глибока тиша.

Коли він відповів: "Живий!" — здійнявся радісний галас, і багатьом на очі набігли сльози.

— Але він розбився прикро, — додав чоловік, щойно гамір затих. — Де лікар? Пане, він так тяжко розбився, що ми не знаємо, як його підіймати.

Почали радитись гуртом, тривожно дивлячись на лікаря, що тільки головою хитав, дістаючи відповідь на свої запитання. Сонце вже заходило, і червоний відблиск вечірньої заграви ще виразніш вимальовував уважні, напружені обличчя.

Нарада скінчилася тим, що робітники вернулись до коловорота й знову спустили вниз шахтаря, що взяв із собою вино та ще дещо. Тоді підняли нагору другого. Тим часом, за лікаревими вказівками, знайшли й принесли планицю з плота, товсто намостили її одежею, хто що з себе скинув, а поверху ще й соломою, а сам лікар наробив з хусток та хусточок сяких-таких завоїв та обв'язок. Розтлумачив він, що з ними робити, їх навісили на руку тому шахтареві, що піднявся нагору. Він стояв, спершись дебелою рукою на коловорот, поглядаючи то в яму, то на людей довкола нього, і, освітлений ліхтарем, що його держав у другій руці, являв собою досить показну постать у всій картині. Вже смеркло, і позапалювано смолоскипи.

З того, що цей чоловік устиг сказати людям біля себе і що вмить розійшлося по всій юрмі, стало відомо, що Бездол упав на купу грузу, яким до половини завалило шахту, а до того ж, падаючи, зачепився за

брилу землі, що випиналася збоку, і те також трохи полегшило силу удару. Він лежав горілиць, підім'явши під спину одну руку, і, як казав сам, не рухався відколи впав, тільки вільною рукою діставав з кишені й клав у рот шматочки розкришеного хліба та м'яса, та ще час від часу зачерпував жменею води. Щойно одержавши листа, він кинув роботу й вирушив у дорогу; весь час ішов пішки і провалився в шахту вночі, простуючи до вже недалекого маєтку пана Горлодербі. А пішов він тією небезпечною містиною в такий непевний час через те, що він нічим не винен і йому не терпілося чимскоріше виправдатися, отож і поспішав навпростець. Стара Чортова шахта, бодай би вона запалася, справджує свою лиху назву до останку, сказав шахтар, бо хоч Стівен ще й може говорити, але вона, певне, таки збавила йому віку.

Коли все зготували, шахтар поліз у цебер і, ще дослухуючи останні квапливі поради лікаря й товаришів, зник у чорній ямі. Знову, як і першого разу, звій за звоєм збігала з барана кодола, знов подано знак і коловорот спинився. Однак тепер підіймачі не пускали корб із рук. Усі вони, понахилявшись, чекали знаку, готові налягти на них, щоб підіймати цебра. Нарешті знак подано, і все коло глядачів мимоволі рухнулося вперед.

Бо тепер кодола натяглася неначе до краю туги, і підіймачі важко налягали на корби, і коловорот жалібно рипів. Аж несила було дивитись на кодолу: ану ж урветься! Та звій за звоєм рівно лягав на барана, і ось показалися вже ланцюги цебра, тоді сам цебер, а з обох боків його, держачись за край однією рукою, — від того видовища аж у голові морочилось і серце завмирало, — чіплялись обидва шахтарі, вільними руками дбайливо підтримуючи прив'язану до цебра нещасну покалічену людину.

Тихий жалісливий гомін перебіг по юрмі, а жінки голосно заридали, коли те понівечене, зім'яте тіло повільно, обережно перенесли з залізного ложа на солом'яне. Зразу до нього підступив сам лише лікар. Він спробував уместити його на ношах вигідніше, та, властиво, міг хіба лише вкрити його. Обережно те зробивши, лікар підкликав Рейчел і Сесі,

і вони побачили бліде, змучене, терпляче обличчя, звернене до неба, та зламану праву руку, що лежала поверх одержин, якими його накрили, ніби чекала, щоб чиясь рука взяла її.

Його напоїли, змочили водою обличчя, влили в рот трохи вина й покріпних ліків. Він лежав нерухомо й дивився в небо, одначе всміхнувся й промовив: "Рейчел!"

Вона вклякла на траві поруч нього й нахилилася просто над його обличчям, бо ж він не міг навіть очей звернути на неї.

— Рейчел, серце моє!

Вона взяла його за руку. Він знов усміхнувся й сказав:

— Держи так, не випускай.

— Тобі дуже болить, Стівене, рідний?

— Боліло дуже, тепер ні. Я тяжко мучився, серце моє, тяжко й довго, та вже все минулось. Ох, Рейчел, яка ж каламуть! Від початку й до кінця сама каламуть!

Щось майнуло на мить у його обличчі, ніби тінь давнього Стівена, коли він вимовив те слово.

— Я впав у ту шахту, серце моє, що за пам'яті старих людей, ще й нині живих, відібрала життя багатьом сотням шахтарів — батьків, синів, братів, залишила без годівника тисячі їхньої рідні. Я впав у ту шахту, що вигубила своїм горючим сопухом більше люду, ніж війна. Я читав одну супліку, й будь-хто може її прочитати, що шахтарі громадою подавали до влади і в ній просили-благали заради бога святого видати такі закони, щоб їхня робота не вбивала їх, а давала їм жити на світі, годувати хлібом їхніх жінок та діточок, бо вони їх люблять так само, як і пани своїх. Коли в

ній працювалось, вона вбивала людей пустодурно, і як її покинуто, вбива  
й далі пусто-дурно. Бач як ми день крізь день гинемо так чи так, невідь-  
нащо, у такій каламуті!

Він промовив те ледь чутно, без гніву чи злості на кого-небудь.  
Просто відзначив, що так воно є.

— Ти не забувала своєї малої сестрички, Рейчел. А тепер поготів не  
забудеш, коли й я буду біля неї. Ти пам'ятаєш, яка вона була тиха,  
терпляча, сердешна страдниця, як сиділа з ранку до вечора на стільчику  
біля вікна, поки ти працювала для неї, і як вона вмерла, бідна калічка,  
маленька: задушило її в нужденному робітницькому житлі невідь-нащо  
затруєне повітря. Ох, каламуті! Яка скрізь каламуті!

До нього підійшла Луїза, але він не бачив її, бо очі його звернені були  
вгору, у вечірнє небо.

— Якби не було все наше життя таке каламутне, то не мусив би я  
лежати отут. Якби й поміж нами самими не було такої каламуті, то й мої  
товариші ткачі, мої брати робітники мене б зрозуміли. Якби пан  
Горлодербі коли знав мене як слід — просто якби він хоч трохи мене  
знав, — то не вгнівився б так на мене і не подумав би про мене такого. Та  
поглянь на небо, Рейчел! Он туди, вгору!

Услід за його поглядом Рейчел звела очі догори й побачила, що він  
дивиться на одну зірку.

— Вона світила наді мною, — побожно сказав Стівен, — коли я  
мучився й тужив там унизу. Вона світила мені в душу. Я дивився на неї й  
думав про тебе, Рейчел, аж поки каламуті у голові в мене трохи  
розійшлася, чи бодай так мені здається. Коли хто-небудь не вмів мене як  
слід зрозуміти, то і я ж так само людей не розумів як слід. Діставши  
твого листа, я зразу подумав, що та молода пані зі своїм братом заодно,  
що вони наперед змовилися таку напасть на мене накликати. І коли я

впав у шахту, мене взяв гнів на неї, і зопалу я судив її так само не по правді, як люди мене судили. А треба й думкою, і ділом бути терплячому і прощати людям. Отож поки я лежав там у муці й тузі та дививсь угору на зірку, мені мов очі відкрились, і я почав перед видимою смертю молитися, щоб усі люди на світі зійшлись ближче одні з одними та щоб зрозуміли краще одне одного, ніж як при мені було.

Почувши, що він каже, Луїза схилилася над ним навпроти Рейчел, щоб він міг бачити її.

— Ви мене чули? — спитав він, помовчавши хвилинку. — Я не забув вас, пані.

— Так, Стівене, я вас чула. І я теж молитимусь за те саме.

— У вас є батько. Ви перекажете йому щось від мене?

— А він сам тут, — сказала Луїза, похолонувши. — Привести його сюди?

— Коли ваша ласка.

Луїза відійшла й повернулася з батьком. Стоячи поряд, вони дивились на врочисте обличчя умирущого.

— Пане, ви змиєте ганьбу з мого ймення перед усіма людьми. Це я полишаю на вас.

Збентежений пан Товкматч спитав, як же він має це зробити.

— Ваш син, пане, скаже вам як, — почув він на відповідь. — Спитайте його. Я нікого не винувачу, нікого не хочу тепер ганити ані словом. Я

одного вечора бачив вашого сина й розмовляв з ним. Більше нічого я у вас не прошу, тільки змийте з мене ганьбу, і я вірю, що ви це зробите.

Носії, що мали нести його, стояли вже наготові, і лікар квапив їх. Ті, хто мав смолоскипа чи ліхтаря, вийшли перед ноші, щоб світити дорогою. Поки радились, кудю краще нести, Стівен ще сказав до Рейчел, дивлячись угору, на зірку:

— Там, у шахті, я не раз думав, як прочнуса та побачу її над собою в своїй притузі, — чи не та сама це зірка, що привела волхвів до нашого спасителя. Може, воно й справді так!

Ноші нарешті підняли, і він зрадів, побачивши, що його ладнаються нести в той бік, куди показувала, як здавалось йому, зірка.

— Рейчел, кохана! Не випускай моєї руки. Сьогодні нам уже можна йти разом!

— Я держатиму тебе за руку й не відійду від тебе, Стівене, всю дорогу.

— Хай тебе бог благословить! Будьте ласкаві, накрийте мені хто-небудь обличчя.

Його помалу, обережно понесли ланами, дорогами, розлогою рівниною, і Рейчел ішла поряд, не випускаючи його руки. Лише зрідка чий-небудь шепіт порушував тужну тишу. Незабаром той похід обернувся на погребовий провід. Зірка показала вмирущому шлях до бога знедолених, і він відійшов у вічний спокій до свого Збавителя.

## Розділ VII. ПОГОНЯ ЗА ЩЕНЯМ

Перше ніж розірвалось людське коло округи Старої Чортової шахти, одна постать зникла з нього. Пан Горлодербі та його тінь стояли не біля

Луїзи, що держала попід руку батька, а трохи осторонь. Коли пана Товкматча покликано до вмирущого, Сесі, що пильно стежила за всім, нишком підійшла ззаду до тієї грішної тіні — невимовний жах на обличчі в неї впав би людям в очі, якби всі ті очі не були прикуті до Стівена, — і щось прошепотіла їй на вухо. Не повертаючи голови, щеня тихо перемовилося з дівчиною й нишком відійшло. Отож, коли люди рушили за ношами, його вже не було там.

Пан Товкматч, повернувшись додому, зразу послав до оселі пана Горлодербі цидулку, що нею негайно викликав сина додому. Йому принесено відповідь, що пан Горлодербі сам згубив Тома в юрмі й, не бачивши його відтоді, думав, що він подався до Кам'яної Осади.

— Я гадаю, тату, що сьогодні він до міста не приїде, — сказала Луїза.

Пан Товкматч відвернувся й не промовив більш ні слова.

Другого дня вранці він сам прийшов до банку, щойно його відчинено, а побачивши, що синова кімнатка порожня (він не зразу наважився зазирнути туди), помалу пішов вулицею, щоб перестріти пана Горлодербі. А зустрівши його, сказав, що з причин, які він незабаром пояснить, але поки що дуже просить за них не допитуватись, уважає за потрібне відіслати сина на службу в інше місце, а крім того — що на нього покладено обов'язок зняти пляму з пам'яті Стівена Бездола і оголосити ім'я справжнього злодія. Пан Горлодербі зовсім сторопів, і навіть коли тесть його вже пішов, він ще стояв стовпом серед вулиці, надимаючись, мов величезна мильна банька, тільки що не такий гарний.

А пан Товкматч вернувся додому, замкнувся в своєму кабінеті й не виходив цілий день. Коли Сесі й Луїза поступались до нього, він озвався, не відчиняючи їм: "Не зараз, любі, увечері". А коли вони прийшли ввечері, сказав: "Ні, я ще не можу... Завтра". Цілий день він нічого не їв, і свічки, коли смеркло, не попросив, і до пізньої ночі вони чули, як він ходить по кабінету.

Але вранці він вийшов до сніданку в звичайну годину й сів за стіл, як звичайно. Старий, похилий зробився він, зовсім прибитий горем; і все ж тепер він здавався мудрішою й кращою людиною, ніж тоді, коли визнавав у житті самі тільки факти. Після сніданку він сказав Луїзі й Сесі, коли прийти до нього, і вийшов, низько схиливши сиву голову.

— Тату, — сказала Луїза, коли вони прийшли до нього у призначену годину, — у вас же ще троє менших дітей. Вони будуть не такі. І я тепер, з божою поміччю, не така буду.

Вона простягла руку Сесі, немов кажучи їй: "Із твоєю поміччю".

— Як ти гадаєш, — спитав пан Товкматч, — чи твій пропащий брат замислив цей грабунок тоді, як ходив з тобою до небіжчика?

— Боюся, що так, тату. Я знаю, що йому прикро були потрібні гроші, бо він багато протринькав.

— А зачувши, що той сердега збирається покинути місто, він і надумав підло звернути на нього підозру?

— По-моєму, це набігло йому на думку, як він сидів там. Бо ж то я сама попросила його піти зі мною до Бездола. То не він придумав туди сходити.

— Він мав якусь розмову з тим сердегою. Що він, відкликав його набік?

— Він виходив з ним за двері. Я потім питала його, навіщо, то він мені пояснив досить доладно; та після того, що ми почули вчора ввечері, коли я все зіставляю, то боюся, що можу аж надто добре уявити, яка розмова між ними відбулася.

— Розкажи ж, як тобі уявляється провина твого брата. Чи такою страшною, як і мені? — спитав батько.

— Боюсь, тату, — видимо вагаючись, почала Луїза, — що він, мабуть, чогось наобіцяв Бездолові — чи то від мого ім'я, чи то сам від себе — і сказав чекати його біля банку вечорами, а той повірив та й приходив ті два чи три вечори, і в голову не покладаючи нічого лихого.

— Ясно! — відмовив батько. — Ясніше нікуди!

Прикривши рукою обличчя, він хвильку сидів мовчки. А опанувавши себе, сказав:

— Як же його тепер знайти? Як урятувати від суду? В нас дуже мало часу: я мушу оголосити правду й не можу довго з цим зволікати. Як же ми за цей короткий час розшукаємо його самі, без нічиєї помочі? Цього ж і за десять тисяч фунтів годі зробити.

— Сесі вже зробила це, тату.

Він звів очі на дівчину, що стояла перед ним, мов добра фея його дому, і мовив зворушено, вдячно й ласкаво:

— Завжди ти, скрізь ти, дитино моя...

— Ми ще й до вчорашнього про дещо здогадувались, — пояснила Сесі, зирнувши на Луїзою, — а вчора ввечері, коли я побачила, що вас підведено до нош (я ж увесь час стояла біля Рейчел) та почула, що вам сказано, я зразу підійшла потихеньку до нього й шепнула йому: "Не озирайтесь на мене! Ви бачите, де ваш батько? Втікайте зразу, бо що ж буде й з ним, і з вами!" Він і перше весь тремтів, а як я до нього зашепотіла, аж кинувся й затремтів ще дужче. А тоді каже: "Куди ж я втечу? В мене зовсім мало грошей, і сховатись мені нема в кого!" Я тоді згадала за колишній татів цирк. Я не забула, в яких краях буває пан Слірі

о цій порі, й оце тільки днями читала про нього в газеті. Я їй порадила йому, хай мерщій їде туди, скаже панові Слірі, чий він, та попросить сховати його, поки не приїду я. Він мені відказав: "Ну, туди я ще до ранку дістанусь!" — і подався нишком геть.

— Хвала богів! — вигукнув пан Товкматч. — То, може, ще пощастить вирядити його за кордон.

І це здавалося ще їй тим легше, що місто, куди справила Тома Сесі, лежало за яких три години дороги від Ліверпула, звідки йому було дуже легко відплисти в будь-яку частину світу. Одначе розшукувати його доводилось вельми обережно, бо ж щохвилини більшала небезпека, що на нього виникне підозра, та й хто б поручився, що сам пан Горлодербі не вдасть із себе давнього римлянина,<sup>81</sup> аби похизуватися своєю вірністю громадянському обов'язкові, — отож вирішили, що Сесі й Луїза поїдуть до нього кружним шляхом удвох, а нещасливий батько, вирушивши з Кокстауна в протилежному напрямі, дістанеться туди ж таки іншим, ще кружнішим шляхом. Далі домовилися, щоб він не з'являвся перший до пана Слірі, бо той може хибно зрозуміти його наміри, або ж Том, дізнавшись, що приїхав батько, злякається й знов утече; а тому спочатку мають побачитися з хазяїном цирку Сесі й Луїза, і вони ж таки сповістять винуватця такої ганьби й горя, що батько його тут та нащо вони приїхали. А коли добре обміркували, зважили й затямили все, настав уже й час виконувати той план. По обіді пан Товкматч вийшов з дому, пішки дістався до однієї залізничної станції за містом і там сів у свій потяг, а Сесі з Луїзою від'їхали в інший бік пізно ввечері, тішачись, що дорогою до вокзалу не побачили жодного знайомого обличчя.

Вони їхали цілу ніч, лише по кілька хвилин дожидаючи пересідки на станціях, що стояли або нагорі над нескінченними сходами, або внизу в глибоченній виймі — єдина відміна між тими глухими станційками, — і рано-вранці висіли з потяга посеред мочарища милі за дві від того містечка, куди вони прямували. З того похмурого місця їх вирятував старий тубілець-поштар, що якоюсь нагодою вдосвіта був уже на станції

й копав ногою запряжену в бідку шкапину. Він і довів їх у містечко вузькими завулочками поміж свининців, бо саме там, як воно й здебільша буває, пролягав битий шлях, хоча такий в'їзд був не дуже пишний, а надто не запашний.

Перше, що впало їм у очі в містечку, була снасть буди мандрівного цирку. Трупа перебралась до іншого містечка, більш як за двадцять миль звідти, і напередодні ввечері там уже відбувалась перша вистава. Шлях до того другого містечка вів через горби та долини, і їздилося тим шляхом украй повільно. Хоча вони тільки поснідали похапцем і зовсім не спочивали (та й годі було пробувати заснути в такій тривозі), проте лишдесь опівдні почали траплятись їм афіші цирку Слірі, наліплені на стінах та парканах, і аж о першій годині їхній повіз спинився на ринку.

Коли Сесі з Луїзою підходили до цирку, закликач саме оголошував, що зараз має початись велика денна вистава. Сесі порадила, щоб не розпитувати та не привертати до себе нічиєї уваги, просто підійти до дверей і заплатити за вхід. Коли гроші приймає сам пан Слірі, він неодмінно її впізнає й поведеться далі обачно, як належить. Коли ж ні, то він неминуче побачить їх обох з арени і, знаючи, що в нього переховується втікач, теж поведеться обачно.

І ось вони з трепетом у серці підступили до пропам'ятної буди. Прапор з написом "Кінний цирк Слірі" маяв на своєму місці, і готична ніша була на своєму місці, лиш самого пана Слірі не було. Там стояв замість нього юний Кідермінстер, уже занадто змужнілий, аби вдавати купідончика навіть перед безмежно легковірною публікою; скорившись нездоланній силі обставин (а також своєму буйному заростові), він тепер справляв у цирку найрозмаїтіші обов'язки, зокрема був за скарбника, а в запасі мав великого бубона, щоб заповнювати вільні хвилини й виливати зайвину енергії. На посаді касира пан Кідермінстер увесь час так ревно пильнував, щоб хто йому не підсунув фальшивої монети, що Сесі поминула його невпізнана, і вони з Луїзою зайшли до цирку.

На арені якраз японський мікадо,<sup>82</sup> сидючи верхи на старій, плохій білій коняці, помазюканій чорною фарбою, крутив водночас п'ять рукомийних мисок — як відомо, улюблена розвага цього східного володаря. Сесі хоча й добре знала всю імператорську династію, однак з нинішнім посідачем трону особисто знайома не була, а тому царювання його минуло спокійно. Потім новий клоун оголосив, що виступить панна Джозефіна Слірі зі своїм ушавленим кінно-тірольським танцем квітів (він вельми дотепно назвав його "топтанцем"), і пан Слірі вивів вершницю на арену.

Пан Слірі тільки стьобнув один раз клоуна своїм довжелезним батогом, а клоун тільки гукнув на відповідь: "Спробуй лишень ще раз, то я на тебе коняку пожбурю!" — а тоді обоє, батько й дочка, помітили Сесі. Проте вони докінчили номер з великим самовладанням, і в пана Слірі, окрім хіба першої миті, в рухомому оці помітно було не більше виразу, ніж у нерухомому. Номер здався Луїзі й Сесі трохи задовгий, надто коли його перервалося, щоб дати клоунові нагоду розповісти панові Слірі (той тільки час від часу озивався якнайбайдужішим тоном: "Та невже?", ока свого не спускаючи з публіки), як дві ноги сиділи на трьох ногах і дивились на одну ногу, коли нараз ускочили чотири ноги й потягли одну ногу, а дві ноги зірвалися на ноги, вхопили три ноги й жбурнули на чотири ноги, але ті втекли з однією ногою. Хоч яка дотепна була та алегорія про різника, триногого стільця, собаку й баранячу ногу, та оповідання забиало час, а їх гнітила тривога. Та врешті білявочка Джозефіна під бурхливі оплески розкланялась, і клоун, лишившись на арені сам, у захваті вигукнув: "Ну, тепер моя черга!" — і ту мить Сесі торкнули за плече й кивнули їй вийти.

Вона повела з собою й Луїзу, і пан Слірі прийняв їх у невеличкій кімнатці з парусиновими стінами, трав'яною підлогою і скісною дощаною стелею, що по ній публіка в ложах так тупотіла у захваті ногами, наче хотіла будь-що-будь провалити її.

— Хехіліє, — сказав пан Слірі, ставлячи на стіл склянку з грогом, — я дуже радий тебе бачити. Ти завше була наша улюблениця, і я певен, що

ти нах не охоромила. І ти повинна наших побачити, перше ніж до діла перейдемо, а то ти їх на хмерть уразиш — надто жінок. Ти знаєш, моя Джозефіна вийшла заміж за І. В. Б. Чілдерха, в них є хлопчик, і хоч йому ще тільки три роки, а хидить як улиплий на кожному поні, на якого не похади. Ми його називаємо Маленьке Диво Михтецького Вольтижування, і згадаєш моє хлово, як не ухлавитьхя він у Ахтлі,<sup>83</sup> то ухлавитьхя в Парижі. А пам'ятаєш Кідермінхтера, що вмівав за тобою? Ну, то він також оженивхя. Удову взяв. Літами — за матір би йому годилахь. Була колихь танцівниця на линві, а тепер вона ніщо — розгладла дуже. У них двойко діток, отож ельфів та немовляток нам тепер не бракує. Якби ти побачила наших "Дітей у ліхі",<sup>84</sup> де їхні батько й мати вмирають верхи на конях, а дядько бере їх ув опіку теж верхи на коні, а тоді вони хамі їдуть збирати ягоди теж верхи на конях, а вільшанка накриває їх лихтям верхи на коні, — ти б хказала, що зроду нічого кращого не бачила! А пам'ятаєш Емму Гордон, що була тобі як за рідну матір? Авжеж, пам'ятаєш, ще б пак не пам'ятала! То вона, бідолашна, була повдовіла. Чоловік її розбивхя тяжко: він грав індійського хултана й хидів на хлоні в такій ніби пагоді, та й упав звідти навзнаки. Так уже й не оклигав, помер, а вона тоді вдруге вийшла заміж за одного молочаря: він побачив її на арені й закохавхя. Його обрано за парафіяльного опікуна нужденних, то він тепер багатіє, як на опарі!

Про всі ті зміни пан Слірі, тепер ще ядушливіший, ніж колись, оповідав дуже тепло і надивовижу простосердо, як на такого старого проспиртованого бурлаку. Потім він привів Джозефіну, І. В. Б. Чілдерса (йому денне світло різко відтінювало глибокі зморшки біля уст), Маленьке Диво Мистецького Вольтижування і врешті всю трупку. Дивне видалося Луїзі це товариство: набілені й нарум'янені обличчя, химерні вбрання, голі руки й литки, — але так утішно було бачити, як вони тиснуться коло Сесі, і так зрозуміло, що сама Сесі не може втримати сліз!

— Ну, годі! Вже Хехілія перецілувала всіх дітей, переобнімала всіх жінок, похтихкала руки всім чоловікам, тепер вимітайтехь ухі та дзвоніть на другий відділ!

Щойно всі повиходили, пан Слірі почав, стишивши голос:

— Я, Хехіліє, не хочу знати нічиїх таємниць, але я так гадаю, що ця молода пані, мабуть, йому родичка.

— Так, це його сестра.

— А його батькові, отже, дочка. Так я й гадав. Як хя маєте, панно? І як хя має ваш татухь?

— Батько скоро прибуде сюди, — відказала Луїза, кваплячись перейти до діла. — Мій брат у безпеці?

— Не турбуйтехь! — відповів Слірі. — Охь гляньте-но, панно, на арену крізь оцю шпаринку. Хехіліє, тебе вчити не треба, ти хама хобі прозурочку знайдеш.

Усі троє припали до шпарин між дошками.

— Це "Джек, переможець велетнів" — дитяча комедія, — пояснив пан Слірі. — Ото, бачте, Джекова бутафорхька хатка, а ото наш клоун з накривкою від кахтрулі та рожном у руках — то Джеків джура, а ото малий Джек у блихкучому обладунку, а біля хатки — два кумедні мурини-хлуги, вони її внохять і винохять; а хамого велетня (плетений з лози, дуже дорогий) ще немає. Ну що, бачите вхе?

— Бачимо, — відповіли обидві.

— Подивітьхя ще, — сказав Слірі. — Придивітьхя добре. Бачите вхіх їх? Гаразд. Хлухайте ж, панно, — і він підсунув Луїзі й Сесі лавку. — У мене хвої думки, у вашого татухя — хвої. Я не хочу знати, чого накоїв ваш брат, бо мені краще того не знати. Я тільки знаю, що ваш батько порятував Хехілію, тож і я його тепер порятую. Ваш брат — один з тих двох муринів.

Луїза аж скрикнула з подиву, і прикрого, й радісного відразу.

— Так, так, один з двох муринів, — провадив пан Слірі. — Але й тепер, як я вам це хказав, ви не впізнаєте, котрий. Нехай ваш татухь приходить. Піхля вихтави я приведу вашого брата хюди. Я його не роздягатиму й не відмиватиму. Хай ваш татухь прийде хюди, коли хкінчитьхя вихтава, або хамі приходьте, ви знайдете вашого брата тут і зможете з ним поговорити на хамоті, нікого в цирку не буде. Не зважайте, що він такий хтрашний, зате його ніхто не впізнає.

Луїзі трохи полегшало на серці. Вона щиро подякувала панові Слірі, зі слізьми на очах попросила переказати її вітання братові, а потім вони з Сесі пішли, домовившись, що повернуться надвечір.

Десь за годину прибув і пан Товкматч. Він теж не спіткав дорогою нікого знайомого і тепер мав добру надію з допомогою Слірі цієї ночі переправити свого непутящого сина до Ліверпула. Нікому з них трьох не можна було супроводити втікача, бо надто великий був ризик зрадити його, хоч би як він перебрався, і тому пан Товкматч написав листа одному надійному знайомому, де просив за будь-яку ціну відрядити подавця до Північної або Південної Америки чи в будь-який далекий край, аби тільки швидше та потаємніше.

Потім усі троє походили трохи біля цирку, дожидаючись, поки там не лишиться нікого: не тільки публіки, а й артистів та коней. Чекати довелось довгенько, та нарешті з бічних дверей вийшов пан Слірі, несучи стільця, сів на нього й закурив люльку, ніби подаючи їм знак, що можна вже підійти.

— Хлуга покірний, мохьпане, — привітався він неголосно, коли вони проходили повз нього в двері. — Як вам треба буде мене, я хидітиму тут. Не зважайте, що ваш хин у блазенхькому вбранні.

Вони зайшли до буди, і пан Товкматч, журно понурившись, сів на стілець, поставлений посеред арени для клоуна. А на одній з задніх лав, ледь видне в сутіні химерного цього приміщення, сиділо запекле до останку шкодливе щеня, що його він мав нещастя називати своїм сином.

В недоладному сурдугі, мов у парафіяльного наглядча, з широчезними закарвашами й вилогами, в довжелезній камізелі, коротких, по коліна, штанях і черевиках з пряжками, в кумедному трикутному капелюсі, — все те не до міри, все дешеве, старе, попроїдане мілью, діряве, — з патьоками на обличчі, де піт, що вливав його зі страху та духоти, попромивав чорне шмаровило, перебране блазнем щеня являло видовище таке огидне, сміховинне й ганебне, що пан Товкматч нізащо б не повірив у те, коли б сам не бачив цього очевидного й незаперечного факту. І до такого докотилось одне з його взірцевих дітей!

Спочатку щеня вперто не погоджувалось устати й підійти ближче. Та врешті, послухавшись умовлянь Сесі — на Луїзу воно й дивитись не хотіло, — воно зласкавилось (якщо тільки таку похмуру згоду можна назвати ласкою), помалу спустилося вниз, переступаючи через лави, і стало з самого краєчку посипаної тирсою арени, якомога далі від батька.

— Як ти це зробив? — спитав той.

— Що? — перепитав понуро син.

— Банк обікрав, — підняв голос батько.

— Я сам увечері зламав замок і покинув сейфа відчиненого, йдучи з банку. А того ключа, що на вулиці знайдено, я давно собі зробив. Уранці я його підкинув, щоб подумали, ніби злодії скористалися ним. Гроші я взяв ще раніше, не за один раз. Я щовечора тільки вдавав, ніби ховаю в сейф остачу. Ну, оце й усе.

— Мабуть, і грім не зміг би мене вразити дужче, ніж це, — сказав батько.

— Не розумію чому, — буркнув син. — Стільком і стільком людям на службі довіряють гроші; стільки й стільки з них виявляються нечесні. Я сто разів чув із ваших власних уст, що це закон. Хіба я можу міняти закони? Ви завжди втішали цим інших, тату. Втішайтесь же тепер самі!

Батько сховав обличчя в долоні, а син стояв перед ним химерною й гидкою поторочою, гризучи соломинку. Чорне шмаровило вже стерлось йому з долонь, і руки його скидались на мавпячі. Вже почало вечоріти, і він весь час тривожно й нетерпляче кліпав на батька очима. Ті очі, що виразно білили на чорному виду, тільки й здавались на ньому живі, так товсто було його нашмаровано.

— Тобі треба дістатись до Ліверпула й виїхати за кордон.

— Та вже ж, що треба. Гірше мені однаково ніде не буде, ніж було дома, відколи я себе пам'ятаю, — заскімлило щеня. — Що ні, то ні.

Пан Товкматч відійшов до дверей, а повернувшись з паном Слірі, спитав його, яким би робом вивезти звідси оце-о стидовище.

— А я вже про це подумав, мохьпане. Чаху в нах небагато, отже, вирішуйте зразу: так чи ні. До залізниці відхіля більше як двадцять миль. За півгодини відходить диліжанх на хтанцію, до поштового потяга. А той потяг довело його прохто до Ліверпула.

— Але ж гляньте на нього! — простогнав пан Товкматч. — Хто ж його пустить у...

— А я й не кажу, щоб він їхав блазнем, — відповів Слірі. — Хкажіть мені, і я за п'ять хвилин доберу йому кохтюма й перероблю його на вахлая.

— На кого?.. — сторопів пан Товкматч.

— Ну, на фурмана. Тільки надумуйтехь швидше, мохьпане. Треба ще пива принехти. Бо циркового мурина більш нічим не відмиєш, тільки пивом.

Пан Товкматч хутенько погодився, пан Слірі хутенько витяг зі скрині парусинову блузу, повстяного капелюха та інше манаття, щеня хутенько перебралось за баєвою ширмою, пан Слірі хутенько приніс пива й відмив його набіло.

— А тепер, — сказав пан Слірі, — ходімо до диліжанха та влазьте в задні двері. Я вах проведу, хай люди думають, що ви з моєї трупи. Прощайтехя зі хвоїми, та хутчіше! — І тактовно вийшов.

— Ось маєш листа, — сказав пан Товкматч. — На життя, скільки треба, діставатимеш. Та постарайся каяттям і кращою поведінкою загладити свій гидкий учинок і страшні його наслідки. Ну, дай мені руку, бідний мій синку, і хай бог тебе простить, як я прощаю!

На ті зворушливі слова провинник таки видушив з очей кілька сльозин. Та коли обняти його підійшла Луїза, він злостиво, як і перше, відштовхнув її.

— А ти не лізь. З тобою я й говорити не хочу!

— Ох, Томе! Невже ми розлучимось отак? Невже ти забув, як я тебе завжди любила?

— Авжеж, любила! — огризнувся він затято. — Гарна любов! Покинула старого Горлодербі, вигнала пана Гартгауса, мого найліпшого друга, і втекла додому, саме як я був у найтяжчій притузі. Оце така твоя любов! І вибовкала все до слова про те, куди ми ходили, хоча й бачила,

що на мені вже тенета затягуються. Гарна любов! Ти мене продала, та й квит. І не бреш, що ти мене любила!

— Ну, хутчіше! — озвався з дверей Слірі.

Вони покvapно вийшли надвір, і Луїза, горнучись до братового плеча, ще казала йому крізь сльози, що вона його прощає й любить, як любила, а він ще колись пошкодує, що так з нею розлучився, і радий буде згадати на далекій чужині її останні слова, коли раптом на них хтось налетів. Пан Товкматч і Сесі, що йшли попереду, спинились і перелякано сахнулись назад.

Бо перед ними, зовсім захеканий, роззявивши тонкогубого рота, роздимаючи тонкі ніздрі, кліпаючи білявими віями, стояв Бітцер, ще блідіший на виду, ніж завжди, так наче він розпалився, бігши, до білого жару, а не до червоного, як усі люди. Він так важко хекав, так ловив ротом повітря, немов біг не спиняючись від того давнього вечора, коли, ще школярем бувши, налетів так само на пана Товкматча.

— Вибачайте, що я ламаю ваші плани, — сказав Бітцер, хитаючи головою, — але я не можу дозволити, щоб мене пошили в дурні якісь циркачі. Мені потрібен панич Том, і я не попущу циркачам завезти його хтозна-куди. Осьде він у фурманській блузі, і я мушу його взяти!

За коміра, очевидячки. Бо саме в такий спосіб він заволодів Томом.

## Розділ VIII. ТРОХИ ФІЛОСОФІЇ

Вони повернулись до цирку, і Слірі замкнув двері, щоб не впхався хто чужий. Бітцер, усе держачи за комір скутого жахом провинника, став посеред арени і, кліпаючи очима, дивився в присмерку на свого колишнього патрона.

— Бітцере, — благально промовив зовсім прибитий пан Товкматч, — у тебе є серце?

— Без серця, пане добродію, був би неможливий кровообіг, — відказав Бітцер, усміхнувшись на те чудне запитання. — Ніхто обізнаний з фактами обігу крові в організмі, які встановив Гарвей, 85 не може мати сумніву, що серце в мене є.

— А чи воно приступне для почуття жалю? — застогнав пан Товкматч.

— Воно приступне тільки для розумних міркувань, — відповів бездоганний молодик. — І більше ні для чого.

Вони стояли й дивились один на одного, і обличчя в пана Товкматча було таке бліде, як і в переслідувача.

— Які ж причини — які розумні міркування, коли так, — можуть спонукати тебе не дати втекти оцьому бідоласі й розбити серце його нещасному батькові? — спитав пан Товкматч. — Глянь ось на його сестру! Пожалій нас!

— Пане добродію, — відмовив Бітцер вельми розважливим і діловим тоном, — коли вже ви питаєте, які розумні міркування спонукають мене відвезти панича Тома назад до Кокстауна, то цілком розумно буде пояснити вам усе. Я з самого початку мав підозру, що то панич Том обікрав банк. Я й перше потихеньку назирав за ним, бо знав його натуру. Я нікому нічого не казав, але все прикмічав і тепер маю досить доказів проти нього, навіть опріч його втечі та власного признання, що я його якраз устиг підслухати. Я мав приємність стежити за вашим домом учора зранку і їхати за вами сюди. Тепер я хочу відвезти панича Тома назад до Кокстауна й доручити його панові Горлодербі. Я не маю сумніву, пане добродію, що тоді пан Горлодербі віддасть мені його посаду. А я дуже хочу дістати ту посаду, бо це для мене підвищення й велика користь.

— Коли для тебе це тільки питання особистої користі... — почав був пан Товкматч.

— Пробачте, пане, що перебиваю вас, — сказав Бітцер, — але ви самі, я певен, добре знаєте, що весь наш суспільний лад стоїть на особистій користі. Завжди й в усьому слід зважати на особисту користь. Це єдина наша опора. Такими нас створено. В цій вірі мене виховували змалечку, як вам, пане, добре відомо.

— А на яку грошову суму згодився б ти поміняти сподіване підвищення? — спитав пан Товкматч.

— Дякую, пане добродію, за ваш натяк, — відповів Бітцер, — але я не згоджусь ні на яку суму. Знаючи, що ви, яко розумний чоловік, неодмінно запропонуєте мені таке, я заздалегідь обміркував цю можливість і дійшов висновку, що покрити злочин, навіть за дуже великі гроші, було б не так безпечно й зисковно, як дістати кращу посаду.

— Бітцере, — сказав пан Товкматч і простяг до нього руки, ніби промовляючи: "Дивись, який я нещасний!" — Бітцере, в мене лишилась одна тільки надія зворушити тебе. Ти ж багато років учився в моїй школі. Якщо на спомин про тодішнє піклування за тебе ти можеш переконати себе хоч на скількись зректись теперішньої своєї користі й відпустити мого сина, то я прошу тебе й благаю, нехай той спомин піде йому на добро.

— Далєбі, я дивуюся, пане добродію, — відмовив колишній вихованець докірливим тоном, — що ви вдаєтесь до таких безпідставних претензій. За моє навчання заплачено; то була чистісінька комерційна угода, і щойно я скінчив школу, скінчилась і та угода.

То була одна з основних засад Товкматчевої філософії: за все на світі має бути заплачено. Ніхто, ніколи й нікому не повинен давати що-небудь чи надавати яку-небудь допомогу безкоштовно. Вдячність підлягала

скасуванню, і всі пов'язані з нею людські якості мусили зникнути. Кожен дюйм життєвого шляху всього людства від колиски й до домовини мав являти собою торговельну угоду. А якщо тим шляхом ми не ввійдемо в царство небесне, то в такому разі царство небесне не належить до сфери політичної економії і нам нема чого там робити.

— Я не заперечую, — додав Бітцер, — що моє навчання коштувало дешево. Але ж так і має бути, добродію. Мене виготовлено за найдешевшу ціну, а продати себе я повинен за найдорожчу.

Луїза й Сесі заплакали. Те його трохи збентежило, і він сказав їм:

— Не плачте, прошу вас. Це марна річ, сама тільки прикрість. Ви, може, думаєте, що я чогось лихий на панича Тома, то ви помиляєтесь. Я тільки хочу, з тих розумних міркувань, що я їх уже згадував, відвезти його назад до Кокстауна. Якби він почав опинатись, я б закричав: "Держіть злодія!" Але він не опинатиметься, будьте певні.

По тих словах пан Слірі, що слухав ті мудрощі з глибокою увагою, роззявивши рота і втупивши в молодика своє рухоме око, всю ту хвилю так само незрушне, як і друге, виступив наперед.

— Мохьпане, вам добре відомо і вашій дочці також добре відомо (ще краще, ніж вам, бо я їй те казав), що я не знаю, чого накоїв ваш хин, і не хотів того знати — я так і хказав, що ліпше мені не знати, хоч тоді я думав, що то просто якіхь парубочі пухтощі. Та як цей-о панич згадав, що йдеться за пограбування банку, то це вже річ поважна, занадто поважна, аби я міг її покривати, як дуже влучно вихловивхя цей панич. А тому, мохьпане, не ображайгехь на мене, що я прихтаю на бік цього панича, бо я мушу хказати, що він має хлушніхть і що тут нічого не врадиш. Але я вам охь що хкажу, мохьпане: я відвезу вашого хина й цього панича на хтанцію, аби не робити вам хорому тут. Більше я обіцяти не можу, але це я зроблю.

Луїза заридала ще ревніше, а пан Товкматч зажурився ще тяжче, почувши, що їх зрікся й останній їхній друг. Та Сесі тільки пильно поглянула на нього і, треба сказати, не помилилась у своєму здогаді: коли всі вони рушили до дверей, пан Слірі ледь помітно повів на неї рухомим своїм оком, показуючи, щоб вона зосталася позаду. А замикаючи двері, хапливо зашепотів їй:

— Мохьпан тебе порятував, Хехіліє, і я його порятую. До того ж цей парубійко великий пахкуда й прихвохтень того язикатого чванька, що мої хлопці колись трохи у вікно не вишпурнули. Ніч має бути темна; а в мене є одна коняка така тямуща, що хіба говорити не вміє; і є один поні, що за годину вбіжить п'ятнадцять миль, коли ним Чілдерх правуватиме; і ще є хобака такий, що вдержить будь-кого на одному міхці хоч би й двадцять чотири години. Підійди якохь до вашого панича й шепни йому, що як наша коняка затанцює, хай не боїтьхя, що вона понохить, а виглядає бідки, запряженої одним поні. А як та бідка нах дожене, хай зразу до неї перехтрибує, і вона його вдих домчить куди треба. Як мій пех дахть цьому парубійкові хоч ногу підняти, то я його прожену геть, а як моя коняка до ранку зрушить з того міхця, де затанцювала, то я її знати не ххочу. Ну, йди, хутчій!

Усе впорали так хутко, що за десять хвилин пана Чілдерса — він знічев'я швендяв у капцях по ринку — було про все повідомлено, а повіз пана Слірі вже стояв запряжений. Варт було побачити, як учений собака стрибає круг нього й гавкає, а пан Слірі навчає його самим здоровим оком, що йому слід пильнувати Бітцера. Щойно стемніло, вони втрюх сіли в повіз і від'їхали; вчений пес (здоровенна звірюка), не спускаючи Бітцера з ока, біг біля самого колеса з того боку, де він сидів, аби бути наготові, в разі він виявить хоч найменше бажання злізти.

Решта троє просиділи в заїзді цілу ніч, не склепивши очей з великої тривоги. Аж о восьмій годині з'явилися пан Слірі та його пес, обидва в пречудовому гуморі.

— Вхе гаразд, мохьпане! — сказав пан Слірі. — Ваш хин тепер, певне, вже на худні. Чілдерх підхопив його вчора ввечері за півтори години піхля того, як ми від'їхали. Коняка моя танцювала польку до упаду (вона б і вальха танцювала, якби не збруя), а тоді я хказав їй хлівце, і вона гарненько захнула. А коли той молодий пахкуда хказав, що піде далі пішки, пех мій хтрибнув на нього, вчепився в нашійну хустку, повалив його й покачав трохи. Він тоді зліз на повіз і вже хидів тихо, поки я не завернухя назад о пів на хьому вранці.

Пан Товкматч, звичайно, засипав його подяками і натякнув якомога делікатніше, що готовий винагородити його порядною сумою.

— Мені хамому, мохьпане, грошей не треба; а охь Чілдерх чоловік хімейний, то як буде ваша лахка дати йому п'ятифунтовика, він, може, й не відмовитьхя. Ну, і якщо ви ххочете купити нового нашійника хобаці та низку дзвоників для коня, то я радо це від вах прийму. І хклянку грогу я завше приймаю. — Він уже замовив собі одну склянку, а тепер кивнув подати ще одну. — А як вам це не здається занадто дорого, мохьпане, то почахтуйте мою трупу, дехь так по три шилінги шіхть пенхів на душу, не рахуючи хобаки; це їм буде велика втіха.

На всі ті дрібні знаки вдячності пан Товкматч пристав дуже радо. Хоча, сказав він, уважав їх надто незначними, як за таку велику послугу.

— Ну, гаразд, мохьпане: тоді, як вам коли трапитьхя підтримати який-небудь мандрівний цирк, ми більше ніж хквитуємохь. А тепер, мохьпане, хай ваша дочка мене вибачає, але я хотів би на прощання щохь вам хказати.

Луїза й Сесі вийшли до суміжної кімнати. А пан Слірі, поколотивши грог у склянці й хлиснувши трохи, провадив:

— Мохьпане, вам, либонь, не треба казати, що хобаки тварини дивовижні.

— Так, чуття в них надзвичайне, — погодився пан Товкматч.

— Чуття чи не чуття, щоб я пропав, коли знаю, що воно таке, але це прохто диво якехь. Як вах хобака знаходить, з якої далечі прибігає!

— У них дуже тонкий нюх, — пояснив пан Товкматч.

— Щоб я пропав, коли я знаю, що воно таке, — ще раз проказав пан Слірі, хитаючи головою. — Але мене, бувало, хобаки так знаходили, що мені мимохить думалохь: чи не прибіг той хобака до іншого хобаки й не хпитав його: "Хлухай, ти чахом не знаєш такого чоловіка, Хлірі на прізвище? Він цирк держить. Огрядний такий і хліпий на одне око". А той другий хобака й відказує: "Та я хам його не знаю, але одна моя знайома хучка, по-моєму, його знає. Ходім-но до неї". А та хучка, мо', подумає, подумає, та й каже: "Хлірі? Знаю, аякже! Мені одна моя приятелька недавно про нього розповідала. Я можу вам його адреху дати". Бачте, мохьпане, я ж увехь чах у публіки перед очима, ввехь чах мандрую з міхта до міхта, то, певне, багато є таких хобак, що вони мене знають, а я їх ні!

Пан Товкматч аж розгубився, почувши те глибокодумне твердження.

— Хай там як, мохьпане, — провадив Слірі, хлиснувши грогу, — а були ми якохь у Чехтері,<sup>86</sup> дехь тому рік і два міхяці. І охь одного ранку, хаме вихтавляли ми наших "Дітей у ліхі", як раптом вибіга з-за лаштунків на арену хобака. Видно, здалеку прибіг, замучений такий, і кульгає на вхі лапи, і майже зовхім хліпий. Оббіг ухіх наших дітей одного по одному, принюючухь, наче шукав якоїхь дитини знайомої, а тоді підбіг до мене, нахилу-нахилу підкинув задні лапи, похтояв на передніх, покрутив хвохтом, упав і здох. Мохьпане, той хобака був Танцюй.

— Собака Сесиного батька!

— Так, учений хобака Хехіліїного батька. Отож, мохьпане, знавши того хобаку, я можу заклахтихь, що його хазяїн умер і ліг у домовину, перше ніж пех прибіг до мене. Ми з Джозефіною й Чілдерхом довго радилихя, хповіщати Хехілію чи ні. І вирішили, що не треба. Якби що втішне... А так — навіщо її марно тривожити та журби завдавати? Отже, чи він її по-підлому покинув, чи волів поневірятихь хамотою, аби їй долі не занапащати, ми, мохьпане, не дізнаємохь ніколи, поки хвіт... ні, поки не дізнаємохь, як хобаки знаходять нах.

— А вона й досі береже ту пляшку з ліками, що по них він її послав, і віритиме, що він любив її, до останньої своєї хвилини, — озвався пан Товкматч.

— А з цього, мохьпане, можна вихнувати, по-моєму, дві речі, — сказав пан Слірі, замислено дивлячись у свою склянку з грогом, — по-перше, що бува на хвіті любов зовхім не корихлива, а якраз навпаки; а по-друге, що така любов вхе розважує й розраховує — чи радше не розраховує — хвоїм хпохобом, і збагнути той хпохіб чахом бува нітрохи не легше, ніж розгадати хобачі хитрощі!

Пан Товкматч дивився в вікно й не відповідав. Пан Слірі допив грог і покликав Луїзу й Сесі.

— Хехіліє, люба моя, поцілуй мене і бувай здорова! Мені, панно, дуже втішно було бачити, що ви її за хехтру маєте, і вірите їй, і шануєте її, як рідну. Хподіваюхя, що ваш брат надалі буде гідніший вах і не завдаватиме вам більше прикрохті. Мохьпане, дайте, я вперше й вохтанне хтихну вашу руку! І не зневажайте нах, бідних нетяг. Людям треба й розважатихь. Нехила їм увехь чах тільки вчитихь або ввехь чах тільки працювати; не так їх хтворено. Ми вам потрібні, мохьпане. Будьте мудрі, але будьте й лахкаві до людей і шукайте в нах доброго, а не поганого!

— І зроду я не думав, — додав пан Слірі, ще раз простромивши в двері голову, — що з мене такий балакун!

## Розділ IX. І ОСТАННІЙ

Дуже небезпечна річ — відкрити що-небудь дотичне до чванька й марнолюбця перше, ніж він відкриє його сам. Пан Горлодербі забрав собі в голову, що пані Спарсіт учинила нахабно, пхаючись поперед нього й виставляючись розумнішою. Він не міг пробачити їй блискучого розкриття таємниці пані Пеглер, і думка, що на таке зухвальство зважилась залежна від нього людина, крутилась і крутилась йому в голові, аж поки виросла, мов снігова куля. Врешті йому сяйнуло, що як він прожене цю високородну жінку та матиме потім змогу казати: "Вона була вельможного роду й дуже не хотіла йти від мене, але я її здихався, бо нащо вона мені здалась", — то цим здобуде якнайбільшу славу зі своїх взаємин з удовою нащадка роду Паулерів та небогою леді Скеджерс, а водночас покарає пані Спарсіт по заслугі.

Насилу вміщуючи в собі ту видатну ідею, пан Горлодербі зійшов снідати до своєї давньої їдальні, де висів його портрет, і сів за стіл. Пані Спарсіт сиділа біля каміна, встромивши ногу в бавовняне стремено, але й гадки не маючи, куди вона простує.

Після історії з пані Пеглер ця шляхетна жінка почала вкривати свій жаль до пана Горлодербі серпанком тихого смутку і каяття. А через те з обличчя її тепер не сходив вираз скорботи, і саме такою скорботною міною зустріла вона свого принципала.

— Ну, в чому річ, добродійко? — гримнув на неї пан Горлодербі.

— Прошу вас, пане добродію, — відмовила пані Спарсіт, — не визвіряйтесь на мене так, наче ви хочете відкусити мені носа.

— Відкусити вашого носа, добродійко? — перепитав пан Горлодербі з притиском, вельми виразно даючи пані Спарсіт на здогад, що ніс її для того завеликий. А після цього в'їдливого натяку, врізавши собі скибку хліба, кинув ножа на тарілку, аж брязнуло.

Пані Спарсіт вийняла ногу з стремена й сказала:

— Пане Горлодербі!

— Що, добродійко? — огризнувся пан Горлодербі. — Чого ви на мене витріщились?

— Дозвольте поцікавитись, пане добродію: вас сьогодні щось розсердило?

— Авжеж, добродійко.

— Тоді, пане добродію, дозвольте спитати, — провадила ображена дама, — чи не я, нещасна, в тому завинила?

— Знаєте що, добродійко? відказав Горлодербі. — Я не на те сюди прийшов, щоб до мене сікались. Жодна жінка, хоч би якого високого роду, не має права затруювати життя такому значному чоловікові, як я, і я цього терпіти не збираюсь. (Пан Горлодербі поспішав відбути справу швидше, бо передбачав, що як зачепиться за подробиці, то буде йому непереливки).

Пані Спарсіт спершу звела, потім насупила свої коріоланівські брови; тоді збрала плетіння, склала його в кошик і підвелася.

— Пане добродію, — велично промовила вона, — я бачу, що моя присутність вам сьогодні вадить. А тому я відійду до своїх покоїв.

— Дозвольте відчинити вам двері, добродійко.

— Дякую, пане добродію, я й сама їх можу відчинити.

— Ні, таки дозвольте мені, добродійко, — сказав Горлодербі, випереджаючи її й кладучи на клямку руку, — бо я хочу при цій нагоді дещо вам сказати, перше ніж ви підете. Ви знаєте, пані Спарсіт, я гадаю, що вам тут трохи затісно. Мені здається, що під моєю вбогою стріхою замало розгону вашому хистові стромляти носа в чужі справи.

Пані Спарсіт пронизала його повним зневаги поглядом, однак відповіла якнайувічливіше:

— Он як, пане добродію?

— Бачте, добродійко, після недавніх подій я обміркував це діло, — провадив пан Горлодербі, — і мені здається, за простацьким моїм розсудом...

— Ой, прошу вас, пане добродію, — впала йому в річ раптом розвеселена пані Спарсіт, — не прибіднюйтесь. Усім відомо, який несхибний розсуд пана Горлодербі. Доказів цього всі мали задосить. Ще й досі, мабуть, усе місто про це балакає. Отож прибіднюйтесь чим завгодно, тільки не вашим розсудом, пане добродію, — сказала вона сміючись.

Пан Горлодербі, червоний з сорому, почав знову:

— Отже, мені здається, добродійко, що такий мудрій жінці, як ви, краще пасуватиме жити в чийсь іншій господі. Скажімо, в господі вашої родички, леді Скеджерс. Ви не гадаєте, добродійко, що там можуть знайтися справи, варті вашого втручання?

— Досі мені це не спадало на думку, — відповіла пані Спарсіт, — але як ви, пане добродію, нагадали за таку можливість, я ладна з вами погодитись.

— То чом би вам не спробувати, добродійко? — сказав пан Горлодербі, кладучи їй у кошик конверта з чеком. — Я, звісно, не кваплю вас вибиратись, але тим часом такій великорозумній жінці, може, приємніше було б споживати свою страву на самоті, щоб ніхто не заважав. Далєбі, я й сам повинен вибачитись перед вами, що, будши лише Джозая Горлодербі з Кокстауна, так довго набридав вам своїм товариством.

— Нема за що вибачатись, пане добродію, — відмовила пані Спарсіт. — Коли б оцей портрет умів говорити — хоча в цьому якраз велика його перевага над оригіналом, що він нездатний зраджувати себе й збуджувати огиду в інших, — то він би засвідчив, що вже віддавна я маю звичай звертатись до нього як до портрета бовдура. А те, що робить бовдур, нікого не може ні здивувати, ні обурити: вчинки бовдура можуть викликати лише зневагу.

З такими словами, змірявши його холодним поглядом з голови до ніг, пані Спарсіт погордливо пронесла повз нього своє класичне обличчя, застигле, мов медаль, викарбувана на увічнення її презирства до пана Горлодербі, й піднялася сходами нагору. А пан Горлодербі зачинив двері й став по-давньому перед каміном, надутий пихою, вдивляючись у свій портрет — і в майбутнє.

Чи ж багато він угледів у тому майбутньому? Він бачив, як пані Спарсіт, уживаючи всіх запасів жіночого арсеналу, день у день воюється з вередливою, дратливою, сварливою леді Скерджерс, що її так і не випускає з ліжка таємнича нога, та проїдає щоразу до середини кварталу мізерні свої прибутки в нужденній задушній комірчині, що й для однієї була затісна, а для двох стала справжньою кліткою; та чи бачив він більше? Чи вгледів він себе самого, як він вихвалитиметься перед усіма відвідувачами Бітцером, цим великонадійним молодиком, що так щиро

шанує високі стійності свого хазяїна і що тепер обіймає посаду Тома Товкматча-молодшого, після того як трохи не зловив самого Тома, коли той ушився за допомогою різних шахраїв? Чи вгледів він хоч бліду тінь себе самого в ту хвилину, коли він складатиме марнолюбного заповіта, за яким двадцять п'ять дурисвітів, усі старші за п'ятдесят п'ять років, прибравши кожен ім'я Джозаї Горлодербі з Кокстауна, мали довіку обідати в клубі Горлодербі, довіку жити в палатах Горлодербі, довіку ходити до каплиці Горлодербі й куняти там під бубоніння проповідника теж на ймення Горлодербі, довіку жити коштом спадщини Горлодербі й довіку нагонити нудоту на всіх людей із здоровими шлунками нескінченними теревеннями та хвальбою на манір Горлодербі? І чи передчував він, що одного дня, десь за п'ять років, Джозаю Горлодербі з Кокстауна поб'є грець на кокстаунській вулиці, і навколо його знаменитого заповіту почне без кінця мотатися клубок заздрості, брехні, крутні, підлоти, фальшу, позвів і тяганини? Навряд. Але портрет його мав усе те побачити.

Того ж дня й тієї ж години пан Товкматч сидів замислений у своєму кабінеті. Чи багато з майбутнього бачив він? Чи бачив він себе, похилого сивоголового діда, що намагається припасувати свої доти незрушні теорії до умов справжнього життя й примусити свої факти та цифри служити Вірі, Надії й Любові, не силкуючись більше перетовкти цих небесних сестер у своїй жалюгідній запорошеній ступі? Чи вгледів він, як зневажатимуть його за те недавні політичні спільники? Чи бачив він їх у ту добу, коли буде остаточно вирішено, що національні сміттярі мають справу тільки одні з одними і вільні від будь-якого обов'язку перед абстракцією, званою Народом, — як тоді ті "високошановні добродії" шпигатимуть один одного то тим, то сим, то ще казна-чим з вечора й трохи не до ранку по п'ять днів на тиждень? Таке він, напевне, передбачав, бо добре знав своїх колишніх однодумців.

Того ж таки дня ввечері Луїза сиділа біля каміна й дивилась на вогонь, як колись; тільки обличчя в неї було тепер лагідніше, сумирніше. Чи багато з майбутнього поставало перед її зором? Плакати на вулицях за підписом її батька, де він здіймав з небіжчика Стівена Бездола, ткача,

пляму несправедливої підозри, і викривав справжнього винуватця — свого рідного сина, просячи не засуджувати його надто суворо з огляду на молодість та спокуси (додати ще й "погане виховання" він не спромігся) — це було в теперішньому. І нагробок на Бездоловій могилі з написом, що склав її батько і що з'ясовував Стівенову смерть, — це теж було майже в теперішньому, бо Луїза знала, що це мало бути. Усе це вона могла бачити цілком виразно. Але що ж увижалося їй у майбутньому?

Робітниця, на ймення Рейчел, що після довгої хвороби одного ранку знов виходить з дому на поклик фабричного дзвона й відтоді день у день у ті самі години йде на роботу й вертається додому в юрмі кокстаунських робітників; на її вродливому обличчі завжди задума, вбрана вона завжди в чорне, але душа в неї лагідна і ясна, навіть бадьора; в цілому Кокстауні, либонь, вона одна жаліє нужденну, жалюгідну п'яничку, що час від часу з'являється в місті і, плачучи, канючить у неї грошей; життя її — сама праця, сама тільки праця, але вона задоволена тим як своєю природною долею і працюватиме, поки літа не відберуть їй силу... Чи бачила те Луїза? Все те мало бути.

Брат у самотині, за багато тисяч миль, скропляючи листа слізьми, пише їй, як скоро справдилися її прощальні слова і як радо віддав би він усі скарби світу, аби хоч на мить побачити рідне її обличчя; нарешті звістка про те, що він вертається з чужини з надією на зустріч, тоді про хворобу, що затримала його в дорозі; а потім писане чужою рукою повідомлення, що він умер у шпиталі з гарячки, такого й такого числа, "вмер з вашим ім'ям на устах, сповнений каяттям та любов'ю до вас"... Чи бачила те Луїза? Все те мало бути.

Сама вона знову заміжжю, і вже мати, і любовно ростить своїх дітей, і дбає за те, щоб вони були дітьми не лише тілом, а й душею, бо знає, що дитинство душі це ще неоціненніший скарб і що зберегти довіку хоч би дрібочку з нього — то велика втіха і щастя навіть для наймудріших... Чи бачила це Луїза? Цьому не судилося бути.

Зате любов щасливих дітей щасливої Сесі; і любов усіх дітей; і глибоке розуміння чарівного світу дитячих казок, байок та небилиць, і переконання, що не можна зневажати жодної з тих невинних і втішних вигадок; і невтомні зусилля спізнати краще своїх убогих ближніх та скрасити їхнє життя тими дарунками уяви, що без них в'яне дитяче серце, і найнезламніша мужня сила буває морально мертва, і цифри, що засвідчують найочевидніший народний добробут, стають тільки зловісними письменами на стіні,<sup>87</sup> — зусилля не задля складеної з примхи обітниці, не за статутом якогось братства, не задля принципу, не задля моди, не задля марнолюбства, а просто з природного почуття обов'язку... Чи передбачала це Луїза? Все це мало бути!

Любий читачу! Від тебе й від мене залежить, чи буде все це в твоєму й моєму житті. Хай же воно буде! Тоді й ми з тобою веселіші сидітимемо біля каміна, дивлячись, як догоряє, темнішає й холодне жар у ньому.

кінець книги

#### ПРИМІТКА

Прізвища персонажів роману Бездол, Товкматч, Горлодербі, Дітодавс звучать по-англійському як Блекпул, Гредграйнд, Баундербі, Чокемчайлд; але це прізвища значущі, з натяком на характери персонажів, і в перекладі зроблено спробу відтворити їхнє значення.

Чарльз Діккенс

ТЯЖКІ ЧАСИ

Charles Dickens, "Hard Times", 1854

0065

Друкований текст для вичитування взято з:

Ч. Діккенс "Тяжкі часи"

Київ: Видавництво художньої літератури "Дніпро", 1970.

Серія "Вершини світового письменства"

том 7

Відмінна якість:

електронний текст книги повністю відповідає друкованому оригіналу!

Оцифрований текст взято з інтернету.

© Вичитування, правка, форматування і оформлення: OpenBook, 2016

© Електронна бібліотека

класики української та світової літератури "Відкрита книга"

2016

1 — За євангельською легендою, так сказав Христос жінці, що клопоталась частуванням і не слухала його проповіді: мовляв, потрібно тільки слухати божого слова. У Діккенса вжито іронічно: його герой надає своїй теорії такої ж ваги.

2 — В подібі Товкматчевої "філософії фактів" Діккенс висміює поширені в ті часи серед англійської буржуазії філософські та соціально-економічні теорії.

3 — За євангельською легендою, юдейський цар Ірод, дізнавшись про те, що в місті Віфліємі народився Христос, наказав — щоб його знищити — вигубити там усіх дітей до двох років.

4 — натяк на євангельського апостола Хому (в англійській формі — Томас), що не повірив у Христове воскресіння, поки не помацав його ран; звідси назвисько "Хома невірний".

5 — пародійна згадка за євангельську легенду про тисячолітнє царство Христове на землі, що має настати після його другого пришествя.

6 — наука про правила віршування.

7 — Список "Б" — перелік наукових дисциплін, що їх повинен знати вчитель. Таємна рада — дорадчий орган при англійському королі, що складається з членів кабінету міністрів та осіб, призначених від короля на подання прем'єр-міністра; 1839 року при Таємній раді утворено комітет у справах освіти, згодом реорганізований у міністерство освіти.

8 — постать з арабських казок "Тисячі й однієї ночі", служниця, що виявила в великих глеках причаєних розбійників і позаливала їх кип'ячою олією.

9 — колекція черепашок та скойок.

10 — Настійливе підкреслювання в афіші добропристойності вистави характерне для часів панування святенницької моралі; однак взірець добрано не дуже вдало, бо шекспірівські жарти й дотепи, як відомо, не завжди були пристойні.

11 — уособлення показної доброчесності, постать у комедії англійського драматурга Томаса Мортонна "Боже поможи" (1798), що раз у раз згадується в репліках, але сама на сцені не з'являється.

12 — напівпрозоре зображення, підсвічене ззаду.

13 — в одному з найзлиденніших тоді районів Лондона.

14 — Пан Товкматч назвав своїх дітей на честь політеконома Адама Сміта (1723–1790) й соціолога Томаса Роберта Мальтуса (1766–1834), ідеологів англійської буржуазії.

15 — один з найкращих гатунків аравійської кави.

16 — образ давньогрецької міфології, крилатий кінь, символ поетичного натхнення.

17 — за біблією, судно, що на ньому врятувалися від усесвітнього потопу праведник Ной зі своїм родом; у ковчезі було також зібрано всі види живих створінь.

18 — образ давньогрецької міфології, створіння з кінським тулубом і людським огруддям, руками та головою.

19 — у давньоримській міфології бог кохання (Амур — у давньогрецькій), вродливий крилатий хлопчик з луком і стрілами.

20 за народними повір'ями, повітряні духи жіночої й чоловічої статі.

21 — В стародавньому Римі войовникам-переможцям улаштовувалось тріумфальний в'їзд до столиці; перед колісницею тріумфатора вели полонених і везли трофеї.

22 — цебто римським; Коріолан — герой однойменної Шекспірової трагедії, гордовитий римський аристократ, ворог плебейства.

23 — грамота, що обмежувала королівську владу; видав її під тиском феодалів король Джон Безземельний 1215 року.

24 — прізвисько англійців, узятє з серії памфлетів англійського публіциста Джона Арбетнота "Історія Джона Буля" (1712).

25 — назва англійського закону 1679 року про недоторканність особи.

26 — парламентський акт 1689 року, що обмежив права короля й ствердив провідну роль парламенту в країні.

27 — прислів'я, що має на увазі право англійця на особисту недоторканність.

28 — формула, що характеризує тісний зв'язок англійської церкви з державним апаратом.

29 — перші слова англійського гімну (з 1837 по 1901 рік англійський трон посідала королева Вікторія).

30 — рядки з поеми Олівера Гольдсмита "Покинute село" (1770).

31 — Присвічувати смолоскипами багатій публіці, що виходить з театру, — традиційний заробіток лондонської бідноти.

32 — Вестенд, Мейфер — аристократичні квартали на заході Лондона.

33 — образи з казок "Тисячі й однієї ночі". Джінни — духи в арабській і перській міфології.

34 — Дефо Данієль (бл. 1660–1731) — англійський письменник доби Просвіти, автор "Робінзона Крузо", "Моль Флендерс" і ще численних романів, багатих на описи подорожей та пригод.

35 — Евклід (IV ст. до н. е.) — великий давньогрецький математик; його "Основи" правила в англійських школах за підручник з геометрії ще й за часів Діккенса.

36 — Голдсміт Олівер (1728–1774) — англійський письменник-сентименталіст. З його творів найвідоміші роман "Векфілдський священник", поема "Покинute село", комедія "Ніч помилок".

37 — Кокер Едвард (1631–1675) — автор підручника з арифметики.

38 — трохи перефразовані слова Христа з євангельської "нагірної проповіді".

39 — У новелі, що об'єднує арабські казки збірки "Тисяча й одна ніч", оповідається, як один султан, аби вберегтись від зради, страчував своїх жінок після шлюбної ночі, і тільки одна, Шахразада, зуміла врятуватись, починаючи щоночі якусь цікаву казку, а кінець її лишала на другу ніч.

40 — слова з вінчальної формули в англійській церкві.

41 — Шлюботорозлучні справи в Англії того часу розглядались у церковному суді, а що церква вважає шлюб за нерозривний, то давалось тільки дозвіл на розлуку без права одружитися знову. Поважними підставами вважались тільки подружня зрада або жорстоке поводження. Цивільний суд — суд звичайного права, що спирався не на писані закони, а на звичаї й прецеденти — владнував майнові претензії в подружжі; а для справжньої розлуки, з дозволом одружитися знову, потрібно було окремої парламентської постанови. Такі постанови видавались дуже рідко.

42 — За постановою парламенту, по кожній лінії раз на добу ходив потяг, що квитки на нього коштували дешевше (одне пенні за милю).

43 — За біблією, у Вавілоні почали будувати вежу аж до неба заввишки, і бог, аби тому перешкодити, "змішав мови", щоб будівники не розуміли один одного; доти на землі нібито була тільки одна мова.

44 — у євангелії так сказав Христос, коли до нього привели на суд перелюбницю (за юдейським звичаєм, перелюбників закидали камінням).

45 — жорстокий чоловік з відомої казки, що вбивав своїх дружин, коли вони, порушивши його заборону, заходили до певного покою в його замку.

46 — За християнським віровченням, сурма архангела провістить Страшний суд і кінець світу.

47 — Діккенс глузує з прибічників так званої манчестерської течії в політичній економії, що вимагали необмеженої волі для торговців і промисловців і виступали проти будь-якого втручання уряду в економічні справи, нагляду над умовами праці тощо.

48 — Таке право мали тільки ті бідняки, що народились у даній парафії й могли те довести.

49 — притулок для нужденних старих людей, калік, сиріт та безробітних, що умовами нагадував в'язницю.

50 — З погляду мальтузіанства добродійність, сприяючи приростові населення, тільки побільшує злидні.

51 — Діккенс іронізує з доктрин буржуазної політичної економії.

52 — у християнській міфології сатана, володар пекла.

53 — В арабській казці, що входить до одного з варіантів "Тисячі й однієї ночі", чарівник на мить устроїв голову єгипетського султана Махмуда в відро з водою, і султанові за ту мить примарилось, ніби він побував у далеких краях, зазнав суднотрощі, став рабом, обернувся на віслюка й кілька років був у тій подобі.

54 — в давньоримській міфології три богині краси.

55 — офіційні збірки урядових документів у Англії.

56 — по-італійському *Che sara, sara* — девіз на гербі старовинного англійського роду Расселів.

57 — вигадана назва чартистської організації (чартизм — робітничий рух у Англії другої чверті XIX сторіччя).

58 — За біблією, син патріарха Ісаака Ісав, зголоднівши, продав свої привілеї найстаршого сина меншому братові Якову за миску сочевиці.

59 Юда Іскаріот — за євангелієм, один з учнів Христа, що за тридцять срібняків виказав його.

60 Каслрі, лорд (1769–1832) — реакційний політичний діяч, міністр, ініціатор законів проти робітничих спілок. Тут натикається на поширену тоді думку, що Каслрі був агент австрійського міністра закордонних справ Меттерніха, одного з провідників європейської реакції.

61 Римлянин Брут — римський консул Люцій Юній Брут (VI–V ст. до н. е.), переконаний республіканець, стратив двох синів своїх за участь у змові проти республіки.

62 — У давньогрецькій військово-аристократичній державі Спарті панували дуже суворі звичаї.

63 — невеликий острів у Тихому океані, на схід від Австралії; в ті часи місце заслання людей, засуджених на каторгу.

64 Лорд Честерфілд (1694–1773) — англійський дипломат і письменник; у листах навчав свого незаконного сина, як поводитись у аристократичному товаристві.

65 — "Убогих ви маєте завжди з собою, а мене не завжди матимете" — так, за євангелієм, відповів Христос Юді Іскаріотові, коли той докорив йому, що він дозволив намастити собі ноги коштовним миром (запашною мастю), яке можна було продати, а гроші роздати вбогим.

66 — Медуза — в давньогрецькій міфології одна з трьох горгон, потворних жінок з гадюками замість волосся; від її погляду кам'яніло все живе.

67 "Безодня безодню кличе" — вислів з біблії (псалом 41).

68 — старовинна школа для шляхетських дітей при Вестмінстерському абатстві в Лондоні. Найпривілейованіші учні її, так звані королівські стипендіати, беруть участь у коронації й за традицією щороку на різдво ставлять яку-небудь п'єсу римських комедіографів Теренція або Плавта латинською мовою.

69 — "Бідолашний Йорику!" — слова Гамлета над черепом блазня Йорика (дія V, сцена I).

70 — старовинна гра з круглими гудзиками, що їх пересувають по розкресленій дошці відповідно до того, як упадуть дві гральні кості.

71 — "над тією темнотою, де ходить людина й клопочеться тільки про марне" — перефразована цитата з біблії (псалом 38).

72 — "Рим не за день збудовано" — прислів'я.

73 — Ромул і Рем — легендарні засновники Рима, брати-близнята, що їх вигодувала молоком вовчиця.

74 — Сходи Велетнів — сходи в Палаці Дожів у Венеції.

75 — Йоркшір — графство на півночі Англії.

76 — за євангельською притчею, один самарянин (самаряни — народність у давній Палестині; юдеям віра забороняла спілкуватися з ними) підібрав на дорозі пограбованого й пораненого юдея, що його байдуже поминули інші юдеї, перев'язав його й довів до заїзду.

77 — Свята інквізиція — створена в XIII сторіччі в католицькій церкві організація для боротьби з єретиками, що вдавалась до надзвичайно жорстоких методів.

78 — величезна (близько 150 метрів заввишки) пірамідальна гробниця єгипетського фараона Хеопса (XXVII ст. до н. е.) в Гізе біля Каїра.

79 — Афродіта — богиня кохання в давньогрецькій міфології, що зродилася з піни морської.

80 — за біблійною легендою, змії спокусив перших людей Адама і Єву переступити божого наказу, і за те на віки вічні його засуджено плазувати на череві.

81 — див. примітку "Римлянин Брут".

82 — Мікадо — титул японського імператора.

83 Ахтлі — цирк Астлі в Лондоні, що існував з кінця XVII ст. до 60-х років XIX ст. На його арені виставлялись мелодрами за участю вершників.

84 — "Діти в лісі" — вистава на сюжет старовинної англійської балади.

85 — Гарвей Вільям (1578–1657) — англійський анатом і хірург, що відкрив кровообіг.

86 — Честер — головне місто графства Чешіру на заході Англії.

87 — За біблією, під час бенкету в останнього Вавілонського царя Валтасара на стіні з'явився вогнистий напис, що провістив загибель царя й Вавілонського царства.